DAVID AND SYLVIA STEINER YIZKOR BOOK COLLECTION

STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 13717

Budanov Memorial Book

Sefer Budzanov

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY – NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
YIZKOR BOOK PROJECT

NEW YORK, NEW YORK AND AMHERST, MASSACHUSETTS

•

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY:

Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

•

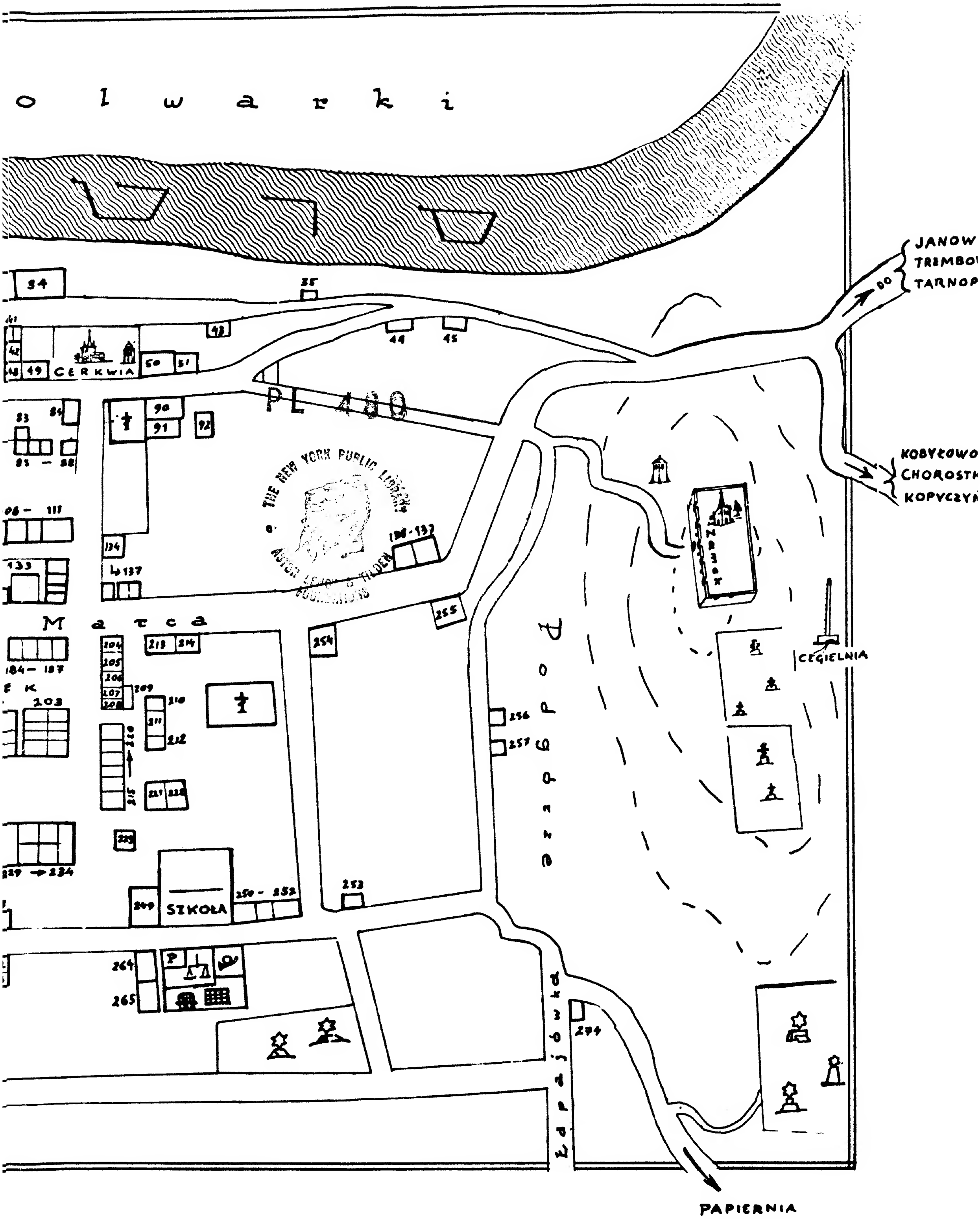
Original publication data

TITLE	Sefer Budzanov / 'arakh Yitsḥak Zigelman ; [ha-sha'ar, ha-mapot yeha-śirṭuṭim ha-ṭekhniyim bi-yede Gershon Laizner].
IMPRINT	880-03 [Hefah : Yots'e Budzanov be-Yiśra'el uve-Artsot-ha-Berit, 1968]
DESCRIPT	319 p. : ill., facsims., maps, ports. ; 25 cm.
SUBJECT	Jews -- Ukraine -- Budanov.
	Budanov (Ukraine) -- Ethnic relations.
	Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Ukraine -- Budanov.
ADD'L NAME	Zigelman, Yitsḥak.
ADD'L TITLE	Budzanover yizker-bukh

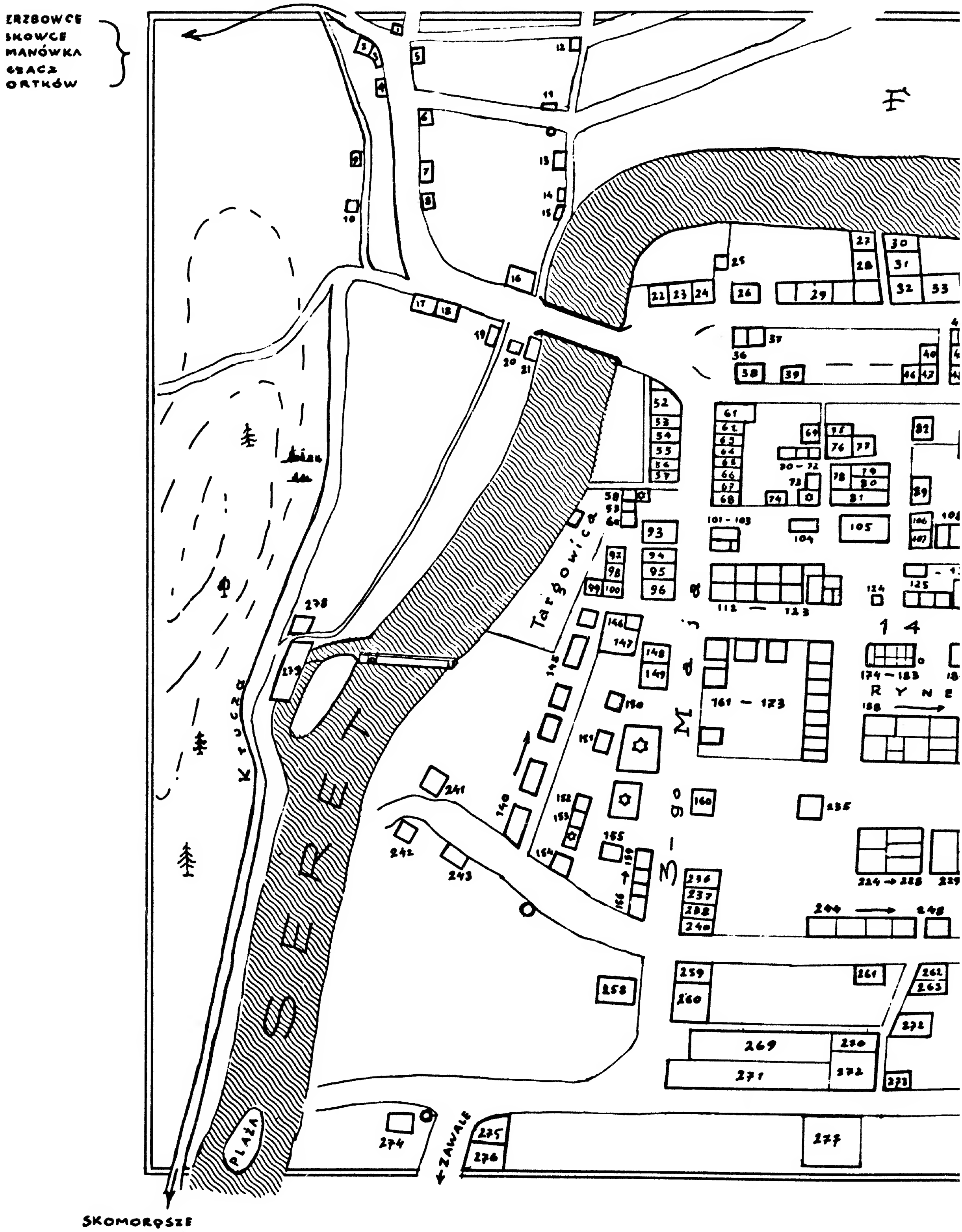
THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING.

PRINTED IN THE U.S.A.

בודזאנוב

olwarki
CERKWIA
JANOW
TREMBO
TARNOP
DO
KOBYŁOWO
CHOROST
KOPYCZY
Matca
SZKOŁA
CEGIELNIA
PAPIERNIA

BUDZANÓW

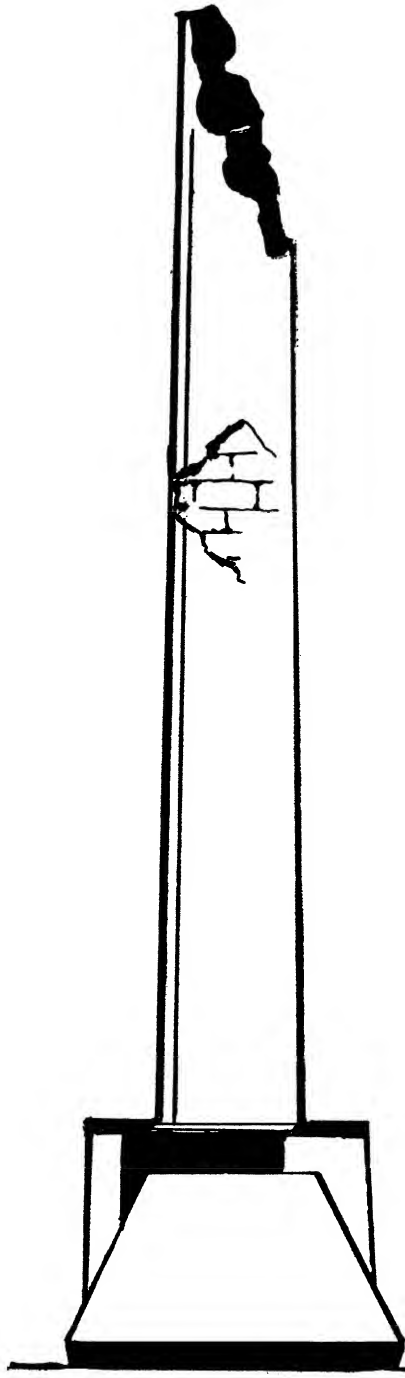

MANÓWKA
ORTKÓW
Targowica
SERET
PLAŻA
ZAWALE
SKOMOROSZE
R Y N E

ספר בודזאנוב / בודזאנאווער יזכור־בוך

74-953155

ספר בודזאנוב

ערך יצחק זיגלמן

בודזאנאווער יזכור־בוך

רעדאגירט יצחק זיגלמאן

MEMORIAL BOOK OF BUDZANOW

Edited by I. SIEGELMAN

ועדת המערכת: מוני אפשטיין, דב הנדל, ישראל נויפלד.

השער, המפות והשרטוטים הטכניים — ביוי גרשון ליזנר

הוצא על־ידי יוצאי בודזאנוב בישראל ובארצות־הברית

ארויסגעגעבן דורך די בודזאנאווער לאנדסלייט
אין ישראל און אמעריקע

תשכ״ח — חיפה — 1970

Printed in Israel

סודר ונדפס בבית דפוס „מוצקין״, קרית מוצקין, שד׳ השופטים 50, טל. 74973

ה י ת ה ע י י ר ה

געוועז א שטעטל

יד לעיירתנו

בחרדת קודש נטלנו על עצמנו את השליחות המיוחדת להציב יד לקדושי עיירתנו בודזאנוב על־ידי הוצאת ספר הזיכרון הזה.

מאז הושמד חלק גדול של עמנו בשואה הגדולה, ובקרבו הקהילה בודזאנוב, עברו כבר כמעט ימי דור. אולם כל אותה עת לא ויתרנו אף לרגע על הקמת המצבה הזאת לקדושינו. כבר עם הגיע אלינו פליטי החרב הראשונים; עוד בטרם התנדף עשן הארובות של בתי המשרפות, בהם יוקדו והוכחדו יקירינו — קמו הרצון והתביעה לרשום את מאורעות הזוועה להיות למצבת־עד לאחינו. ואם גם ידענו, כי דלי לשון אנו להביע ולהקיף את עצמת השואה לכל עומקה, לא יכולנו לפטור עצמנו מהאחריות הכבדה, שרבצה עלינו, מלרשום ומלהעלות לפחות את המעט שיכולנו.

ויספרו דפים אלה על החורבן והכיליון, שפקדו את בית־ישראל; יספרו על אנקת תינוקות, שהושלכו חיים אלי קבר, על "שמע ישראל", שזעקו יהודים על עברי־פי־בורות תהומיים, לשם הושלכו — להיות לאות קין ולדיראון עולם למשמידי עמנו.

אך לא על השואה בלבד יסופר בספר זה, כי אם גם על חיים מפכים בקהילת בודזאנוב בעבר הלא רחוק. יסופר בו על יהודים יראי־שמים ומחפשי תיקון ועל תנועות גאולה בקרב בני הנעורים, שקצה נפשם בחיי גולה והתנוונות.

ישמש לנו ספר זה למצבת־עד. נעיין בו ונהפוך בו, ביחידות ובצוותא, למען העלות מקרבו את זכר קדושינו, את חייהם ואת קרבנם — להיות לנו לסמל ולמקור של גאווה.

✶

בפרק השואה, שבספר זה, הוקצה מקום נכבד לעיירת המחוז טרמבובלה, שעל־יד בודזאנוב, כי־על־כן קובצו לשם יהודי עיירתנו, כיהודי עיירות אחרות שבסביבה, ונכלאו בגיטו. משם הוצאו באקציות האכזריות והומתו, אם בקרבת מקום ואם בשילוחם למחנות המוות.

יהי זכרם שמור אתנו לעד.

ה מ ע ר כ ת

מיט הייליקן ציטער האבן מיר גענומען אויף זיך די אייגנארטי־
קע שליחות אויפצושטעלן א דענקמאל די קדושים פון אונזער שטעטל
ב ו ד ז א נ ו ב דורכן ארויסגעבן דעם דאזיקן יזכור־בוך.

זייט יענער צייט, ווען ס'איז דורך דער אכזריותדיקער נאצישער
האנד אויסגעוואָרצלט געווארן אונזער הייליקע קהילה בודזאנאוו,
איז שוין פארביי א דור. אבער די גאנצע צייט האבן מיר נישט אויפ־
געגעבן אפילו אויף איין מינוט דעם באגער אויפצושטעלן די דאזיקע
מצבה אונזערע טייערע. שוין מיטן אנקום פון די ערשטע מלחמה־
פליטים צו אונז, נאך איידער ס'איז פארשוווּנדן דער לעצטער רויך
אין די קוימענס פון די גאז קאמערן, וועלכע האבן פארטיליקט אונ־
זער פאלק — איז אנטשטאנען דער ווילן צו פארשרייבן די אלע
גרויל־געשעענישן און פאראייביקן דעם אנדענק פון אונזערע טייערע
ברידער און שוועסטער. און כאטש מיר האבן געוווּסט, אז ארעם
איז אונזער שפראך אויסצודריקן דאס וועזנטלעכע פונם פארלענד און
גרויל אין זייער גאנצער טיף — האבן מיך דאך זיך נישט געקאנט
לויז מאכן פון דער שווערער אחריות צו פארצייכנען כאטש דאס
ביסל, וואס מיר זיינען אומשטאנד געווען צו טון.

זאלן די דאזיקע בלעטער דערציילן וועגן חורבן און אויסראטונג,
וואס האט געטראפן אונזער פאלק; זאלן זיי דערציילן דעם וויי־
געשריי פון אונזערע קינדער־עופעלעך, וועלכע זיינען לעבעדיקערהייט
געשליידערט געווארן אין קבר; דעם "שמע־ישראל", וואס יידן האבן
געשריגן ביי די תהומותדיקע גריבער, אין וועלכע זיי זיינען אריינגע־
ווארפן געווארן — צו זיין א קין־צייכן און א שאנד־פלעק אין אלע
דורות פאר די פארטיליקער פון אונזער פאלק.

אבער נישט נאר פון אומקום זאל דערציילט ווערן אינם דאזיקן
בוך; זאל אויך דערציילט ווערן וועגן שפרודלדיקן לעבן אין קהילת
בודזאנאוו אין דער נישט ווייטער פארגאנגענהייט. זאל זיין אין אים
דערציילט וועגן יידן גאטספארכטיקע און תיקון זוכער ווי אויך וועגן
גאולה באוועגונגען צווישן דער יידישער יוגנט, וועמען ס'האט דערווי־
דערט דאס לעבן אין גלות און דערפרעמד.

זאל דער דאזיקער יזכור־בוך דינען אלס אייביקע מצבה, אין וועלכן מיר וועלן בלעטערן ביחידות און בציבור, צום ארויסהויבן פון זיינע בלעטער דעם זכר פון אונזערע קדושים, זייער לעבן און מארטירער־טויט — צו זיין א סימבאל און קוואל פאר דערהויבונג און שטאלץ.

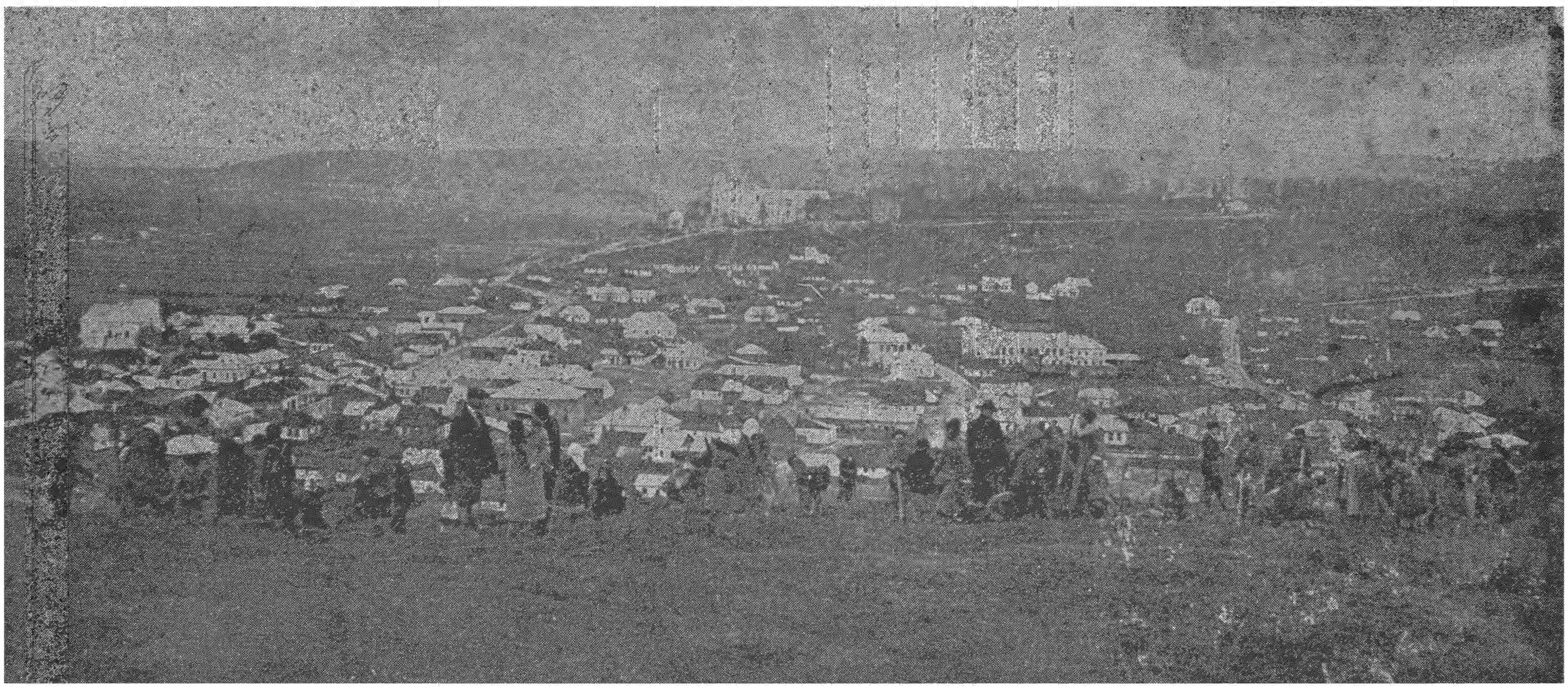
✶

אינם קאפיטל חורבן און פארלענדונג אינם דאזיקן בוך האבן מיר אפגעגעבן א בכבודיקן ארט דעם קרייז־שטעטל טרעמבאוולע, נעבן בודזאנאוו. און דאס דערפאר, ווייל דארט אהין האבן די נאצישע מערדער פארשלעפט די יידן פון בודזאנאוו, ווי פון די שטעטלעך ארום און זיי פארשפארט אין געטא. מיט גרויזאמע אקציעס האבן די דייטשן מיט זייערע ארטיקע אונטערהעלפער די דאזיקע יידן ארויס־גענומען און פארניכטעט — וועמען אויפן ארט, נישט ווייט פונם שטעטל און וועמען דורך פארשיקונג אין די טויטן־לאגערן.

זאל זייער אנדענקונג בלייבן ביי אונז אויף אייביק.

די רעדאקציע

ועד יוצאי בודזאנוב בישראל מביע את תודתו ואת הערכתו לחברים מוניה אפשטיין ודב הנדל בעד יגיעתם וטרחתם בהוצאת ספר זיכרון זה.

מראה כללי של העיירה (מבט מן הקרוצ׳ה)

דב הנדל
חיפה

שאלו שרופים באש...

שאלו טבוחים ונחנקים, מומתים במיתות שונות ומשונות — בשל מה באתנו השואה הזאת? לא בושה החמה ולא חפרה הלבנה למראה דם יהודי ניגר כמים.

בבית הכנסת הגדול

שרידי קהילות ישראל אומרים קדיש! . . שרידי קהילת בודזאנוב, עיירה יהודית, אחת מני רבות, בגליציה המזרחית, אומרת קדיש גם היא... עשרים וחמש שנים עברו מאז השואה האיומה והנוראה, שהביאו על משכנות ישראל באירופה, ובייחוד בפולין, חיות הטרף הנאציות ועוזריהן, ודמי הקדושים זועקים מהאדמה — ויזעקו עד קץ כל הדורות...

עם תמים היינו ולא יכולנו להעלות על דעתנו, שיצורי אנוש מסוגלים לרצוח בדם קר אנשים, נשים וטף לאלפים ולרבבות, ואם בא הפליט מעיר

סמוכה וסיפר על זוועות, לא נתנו אימון בדבריו... וכך, עד הרגע האחרון, חיו באשליה, כי זה לא יקרה להם... אולם זה קרה...

אמנם, ידעו הם, כי האדמה בוערת מתחת רגליהם ורובם חיכו להזדמנות לעזוב את עמק הבכא, את אירופה, ולעלות לארץ־ישראל. גזירות העלייה כבדו בינתיים ובאין תושייה נאלצו להסתפק בינתיים ב„לשנה הבאה בירושלים"... היו שולחים את פרוטותיהם האחרונות לבניין הארץ ועסקו בהכנות — ואיחרו את המועד...

✶

והצבנו לקדושינו אלה יד בכתיבת הספר שלפנינו. כן הקמנו, אנו קומץ יוצאי העיירה, מצבה ביער הקדושים, שבהרי ירושלים ואנו מתייחדים גם בימי הזיכרון עם זכרם הטהור של יהודי קהילתנו.

אנו כואבים את אבדנו של מיטב העם, אך בייחוד כואבים אנו את אבדנם של קרובינו, אשר ידענום ואהבנום, שגדלו וחיו באותה העיירה, בה גדלנו חיינו וחלמנו, אנו שארית הפליטה. אכן, אהבנו את יהודיה של בודזאנוב, את הפיקחים כאת התמימים, את הלומדים כאת העם הפשוט, את „הנגידים" כאת שואבי המים. אהבנו את אימותינו, את ה„קדומות" והנסוגות, בעלות ה„שייטלען" והנזקקות ל„אפשפרעכערין", כאת הנאורות והמתקדמות, שידעו לחנך ילדיהן ברוח הזמן. ואולי, אולי — מקצת מאהבה זו נצליח למסור בדפים אלה לבאים אחרינו.

"יש כוכבים, שאורם מגיע ארצה רק
כאשר הם עצמם אבדו ואינם עוד;
יש אנשים, שזיו זכרם מאיר כאשר
הם עצמם אינם עוד בתוכנו."

ח נ ה ס נ ש

ישראל מארגנשטערן־שיפמאן
ניו־יארק

בודזאנאוו, ווי ס׳שטייט און גייט

אין א שיינעם זומער פרימארגן, אנקומענדיק אויף דעם וועג פון ווער־באָוויץ, באגלייט פון א נאטור־קאנצערט, א געמיש פון פאסטוך־לידלעך מיט א געטרילער פון וואלד־פייגעל, אויך פון מחיהדיקע ריחות, וואס האבן זיך געגאסן רעכטס פון גראף באווארויסקעס קאניטשינע פעלדער און לינקס פונם קאסאווער וואלד, האב איך מיך דערנענטערט צו דער שטאט־גרעניץ, „די רעגאטקע״. און ווער געדענקט נישט די רעגאטקע! א שטיבל אין קאסאווער וואלד, נישט ווייט פונם שטראם אין וועלכן ס׳האט געוווינט די רעגאטניטשקע, אן אלמנה מיט עטלעכע קינדערלעך. איר חיונה האט זי באצויגן פון רעגאטקע־געלד, דאס הייסט, ווען א בעל עגלה האט געוואלט ארייַנפארן אין שטאט, האט ער געמוזט באצאלן 3 קרייצער רעגאטקע־געלד און ווארטן ביז די רעגאטניטשקע האט אים אויפגעמאכט דעם לאנגן דראנג, וועלכער איז געווען איבערגעלייגט אויף דער גאנצער ברייט פונם שטראס, וואס איז געווען די אייגנטליכע רעגאַטקע.

גייענדיק אביסל ווייטער בין איך שטיין געבליבן אויפן שפיץ בארג און אראפגעקוקט אויף דעם שטעטל. איך האב עס אבער נישט געקאנט זען ווייל, ווי איר ווייסט, איז אונזער שטעטל געלעגן אין טאל ווי אין א טאפ און די געדיכטע מראקע (נעבעל), וואס האט דאמאלס געהאנגען אין דער לופט, האט דאס שטעטל צוגעדעקט ווי מיט א פאקרישקע. די מאמע־נאטור האט מיך נישט געלאזט ווארטן און די מראקע האט זיך לאנגזאם אויפגעהויבן און זיך צוגאנגען, און איצט האט זיך פאר מיר אנטפלעקט א וווּנדער־שיינע פאנאראמע, וועלכע האט פארכאפט דאס אויג

קודם כל האט ארויסגעשיינט דער סימבאל פונם שטעטל דער סערעט, וועלכער האט זיך מאיעסטעטיש געשלענגלט זיין אייביקן וועג, קומענדיק פון יאַנאָוו און גייענדיק קיין סקאָמאראק, און צוביידע זייטן די שיינע און גלייכע סטאַוויסקע־פעלדער, וועלכע האבן זיך געשפרייט ווי שיינע טעפיכער. און די זאנגען פונם האלב־רייפן ווייץ און קארן, געגלעט פון א מילדן ווינטל, האבן זיך געבויגן און געשאקלט ווי זיי וואלטן תפילה געטאן צום וואסער...

דאן א בליק אויף די גוישע גאסן, די פאלווארקעס „זאזאמטשע", „לאפאיאווקע" און „זאוואלקע", וועלכע האבן זיך געווארפן אין אויג אריין, ווייל זיי זיינען געווען אנגעטונקען און באדעקט מיט ווייסן צוויט פון עפל און בארןביימער, ווי מיט א געדיכטן שניי. — באטראכטנדיק און זיך גוזעטיקט פון דעם שיינעם נאטור בילד, האב איך לאנגזאם אראפגענידערט דעם הויכן בארג, באגעגענדיק שוין היימישע פויערים מיטברייטע שטרויענע קאפאלושן און קאסעס אויף די אקסל, וועלכע האבן געגריסט מיט א פריינדלעכן „דאָברעי דען". אינמיטן פונם בארג לאזט זיך הערן א יידישער „גוט מארגן"; דער איז געקומען — איר וועט לאכען — פון צוויי צאפעס, קנה פאביש צאפס צוויי זין, שלמה און אברהם, וועלכע האבן שוין געשפאנט גאנץ פרי אין דארף אריין קיין ראמאניוווקע אויף א גאנצער וואך איינצוהאנדלען לאדענקעס מיט פאלאיקעס און א פאר האזענע פעלעכלעך, פון וועלכן מסחר זיי האבן געצויגן אן ארימע חיונה. אראפקומענדיק דעם בארג טיפער — נאך א פריינטלעכער „גוט מארגן" מיט א גלייכווערטל; דאס איז געווען „ישראל קאנאניק", וועלכער איז געפארן מיט זיין איינשפענער קיין לאסקאוויטש צו גראמניצקין אין הויף אריין צו קויפן עטלעכע בהמות. מיט אים פארט אויך מיט חיים משה שטאקמאן, דער „דאמסקע שניידער", וועלכער האט געדארפט אנמעסטן א קלייד גראמניצקיס פאָקאָיאָווע.

✡

און אזוי גייענדיק האב איך דערגרייכט דעם אייגנטלעכען ישוב פון אונזער שטעטל, די „גוי'שע גאס": שטיבלעך מיט שטאלן, וואס האבן זיך געצויגען צו ביידע זייטן פונם שטראס. אין די גערטנער האבן די גויטעס שוין פלייסיק אונטערגעשארט די באבאלעס און קיקוריזעס און קליינע שיקסלעך האבן געטריבן טשאַטעס מיט גענז אין בארג אריין צו פאשען.

דא ערשט האט מיך ארומגענומען א פארפיומירטע לופט, וועלכע האט געקוואָלן פון די ארומיקע פרוכט־סעדער און האט מיך ממש בארוישט. פארטראכט און הנאה האבנדיק פון דער לענדלעכער סביבה, בין איך שוין ביי לייב־אשר דעם בלינדענס הייזעל, און אָט קומט טאקע ארויס לייב־אשר מיט זיינע ווייס־גלאצידיקע אויגן. מ'האט געקענט שווערען, אז ער זעט א האלבע וועלט און ווי איך זאג נאר ארויס „גוט מארגן ר' לייב אשר", האט ער מיך גלייך דערקענט אין דער שטימע און שוין ארויפגעלייגט זיין לינקע האנד אויף מיין רעכטן אקסל און געזאגט: איך גיי מיט אין שטאט אריין צו משהלע מאטי מאירס,

איך דארף פאסן טאטין. דערציילנדיק מיר פארשיידענע נייעס (דאס האט לייב אשר געוווסט מער ווי צען זעענדיקע) זיינען מיר שוין צוגעקומען צו דער בריק.

דא האט זיך שוין געדרייט חיים וויטשיק פאר זיין הויז, געראויכערט א קליין שטיקל ציגארעטל, וועלכעס האט אים שוין ממש פארברענט די וואנצעס און געטראכט וועגן א כשרע מציאה, אפשר וועט השי״ת צושיקן א וועגעלע תבואה מיט א ביליקן פרייז. און אט קומט אָן רעכטס, פון דער קריטשע־זייט איציק דער בלינדער, און לינקס פון סטאוויסקע־זייט מענדי יאנקעלעס, וועלכע גייען אין שטאט אריין. זיי נעמען פון מיר צו לייב־אשרן און איך אליין בלייב שטיין אויף דער בריק און קוק ווי יאווארסקאלע שטייט אין משה־אהרנס גארטן און כאפט פיש. ווארטענדיק עטלעכע מינוטען, אט ציט ער ארויס ד׳ סיטקע פונם וואסער און דארינען האט געצאפלט א שיינע גרויסע מארינע.

איצט גיי איך פארזיכטיק אריבער די שוואכע בריק (ווייל די שטארקע קרע פונם לעצטן ווינטער האט זי אביסל צעטרייסלט) און פאר מיינע אויגן ברייט זיך אויס אין איר פולסטער פראכט דעם „פעטער נטעס״ פּאָסעסיע, „די קעמפע״, וועלכע איז צו דער צייט געווען א גן־עדן פאר די ארימע וואסער־פירער — פערדלעך, שטאטישע ציגען און צאפעס, גענז און קאטשקעס, און ווער שמועסט פארן יונגווארג, וועלכע האבן דא אויפגעפירט פארשיידענע שפילן און טאקע גלייך געקענט באדן און שווימען.

✡

אנגעזעטיקט זיך מיט דעם בילד פונם סערעט און קעמפע האב איך אנגעהויבן ארייגשפאצירן אין שטעטל גופא; דא האבן זיך שוין געיאוועט בילדער פון שטאטישן כאראקטער. א בליק אויף לינקס — פארפארט א דזוויניע־טשער גוי מיט א וואגן אויסגעבעט מיט א גוטן שטרויענעם זיץ צו בנימין יוסי רופא׳ס. הויבט אָפּ דעם קאפּעלוש און בעט, אז דער פאן דאקטאר זאל ארויספארן צו א חולה. ווייטער נעבן ישראל מענדעל ניסנס הויז שטייט א וועגעלע און ארום עטלעכע פערד, וועלכע ישראל מענדעל האט בדעה צו פירן קיין גאָראָסטקאָוו אויפן יאַריד. אויף דער רעכטער זייט שטייט יאנקעל טאבעל׳ס אויף דער שוועל פון זיין געוועלבל, די הענט אין די ארבל און ווארט אויף קונים. אקעגנאיבער שטייט שטאלץ שלמה קאטלער אויף א לייטער, טאראבאנעוועט מיט א גרויסן האמער אין א גרויסן קופערנעם בראנפן קאטקע,

וועלכע ער פארריכט פאר דער כאמעקיוועקער גוראלניע (ברענעריי) ; און
ווידער, רעכטס, שטייט שוין די אשת חיל גאלדע האמער מיטן ברייטן פארטוך
און דעם גראבן בונד שליסל און וועגט אפ א וועגעלע תבואה, וואס א
לאסקאָוויטצער גוי האט גראד געבראכט אויפן חוב. גלייכצייטיק מיטן סוחרשען
בליק געזען ווי א גוי פארפארט צום ברעטער סקלאד, האט זי אראפגעשריען :
„יא זאראז פרעידו״ (כ׳קום באלד).

גייענדיק ווייטער האבן זיך געלאזט הערען דאס קלאפן און זעגן ביי
לייזער און יאנקעל סטאָליאר, וועלכע האבן שוין פלייסיק געארבעט די
שיינע סקרעניס פארן לאשקיוויצער יאר יאריד. אט שטייט לייביש פראדעס
ביי זיין הויז און קוועטשט אויס א גרויסן ווארעק קעז פון וועלכן ס׳רינט
א גרויע סערוועטקע. און אט איז א לעבעדיקע סצענע : אויפן פריקרע בערגל,
נעבן קאסאווער קלייזל, שטייט שאיע וואסער־פירער מיט זיין געשפאן, באלאדן
ביט א פאס וואסער און שרייט מיט הויכע קולות צום שקאפקעלע : וויאָ, וויאָ,
וויאָ ! און דאס ארימע פערדל, נעבעך, שטעלט זיך אויף די קני און ס׳קאן בשום
אופן נישט ארויפשלעפען די שווערע משא. ווי געוויינלעך, האבן זיך אנגעזאמלט
א בינטל פארבייגייער און געקוקט אויף דעם שוישפיל. אט קומט ארויס
פסח העסעל אין דער יארמעלקע מיט דער פען אונטערן אויער און שרייט
אראפ פון זיינע הויכע טרעפ : שאיע, לאזט געמאך דאס ארימע באשעפעניש,
ס׳איז דאך א צער בעל חיים. און טאקע באלד קומט אָן ברוך מאיר בעל־עגלה
מיט זיינע צוויי סוסים ווי די לייבן, וועלכע ער האט גראד געפירט פאלאווען,
שפאנט זארעס צו א פערד צו שאיעס וועגעלע, א מאך מיט די לייצן און
דאס גאנצע געשפאן שטייט אויפן גלייכן וועג... .

איצט וויל איך מיך בעאיילן און ארויפגייען אין מארק וואס שנעלער,
איך מוז ווידער איינהאלטן מיינע שריט, ווען ס׳לאזן זיך הערען די אנ־
גענעמע נגונים, וועלכע האבן זיך געטראגען פון די ארומיקע חדרים : רעכטס,
פון ברוך קויליטשעס שטיבל, וועלכער האט מיטן קאנטשעק אין דער האנד
געקנעלט מיט א טוץ תלמידים פרשה חומש, לינקס, דער אביי ורבא ניגון,
ווו שייקעלע מלמד האט געחזרט מיט זיינע תלמידים דעם שיעור און עטלעכע
הייזער ווייטער פון משה שלום לייבס שטיבל — דאס לערנען דעם „המדבר״
(דאס מאדערנע העברעאיש), אויך לעהמאנס דייטשע גראמאטיק (דעם „איך,
דו, ער, זי, עס״). די אלע געמישטע נגונים זיינען אבער פארהילכט געווארען
דורך דעם קלאפן און האמערן פון די שכנותדיקע בלעכערעס (פייביש און

לייב בלעכער), וועלכע האבן פאבריצירט פיטניס מעלק־שעפעלעך און פאר־שיידענע באניקעס פארן דאנערשטיקן יאריד.

עטלעכע שריט בארג־ארויף און איך שטיי שוין אויבן אויפן קארנער ביי חיים אשכנזיס אפארטמענט־הויז, ווו אין פראנט האט געוווינט חיים זייגערמאכער, וועלכער איז געווען, כאטש קליין אין וואוקס, אבער א גרויסער קינסטלער אין זיין פאך. אויף דער אנדערער זייט האט מלכה אשר זעליגס געהאט איר שענק, און ריקווערטס, אין הויף, האט משה בעקער געהאט זיין בעקעריי, ווו ער און זיינע בעקער־יונגען האבן געבאקן ברויט, זעמל און בייגל, דערביי געזונגען און געמאכט שפאסן; ס׳איז דארט תמיד געווען פריילעך.

איצט גיי איך אריבער דעם שטראס און שטיי ביי שמואלצע וואגשאלס מויער, ווו איך האב געקאנט זען די שול, דאס בית המדרש און די קלויזן, ווו יידען באלאדן מיט תפילין־זעק גייען און קומען פונם דאווענען.

איך לאז מיך איצט אריין אין דער מארק־גאס צום רינגפלאץ און אט זע איך אויף דעם לינקער זייט נעבן שבתי שאפירא שטייט אשר גאדעלס מיט זיינע פערד־און־וואגן און לאדט אויף טריקענע פעל, וועלכע ער פירט קיין סטאניסלאוו. עטלעכע הייזער ווייטער שטייט אונזער קולטוס־פארשטייער „זיידע הערשעלעס" אויף דער שוועל פון זיין געוועלב און קוקט מיט זיינע שטארק קורצזיכטיקע אויגען נאך קונים. איבערן שטראס אויף דער רעכטער זייט שטייט יוסי־בער־העניך לאקאוועס אין זיין שניט־געוועלבל, לייזט נישט קיין געלט, אבער א שפאס און א גלייכווערטל האט ער פאר יעדן פארבייגייער...

★

און אזוי בין איך צוגעקומען ביז צו אשר־מאלע־האמערס הויז, ווו ס׳האט זיך אנגעהויבן דער אייגנטלעכער מאַרק, און טאקע דא, כאטש אין א וואכנטאג, שטייען עטלעכע גויעטעס האלטענדיק שיין אויסגעקארבטע קרושיקעס פוטער איינגעוויקעלט אין לאפוכעס (גרינע גרויסע בלעטער), צו פארקויפן און יצחק טאמבער (דער פוטער־איינקויפער פאר די פריצים) פינטעלט מיט די אויגן און גייט פון איין גויע צו דער אנדערער, פרעגט דעם פרייז און האנדעלט.

לינקס איבערן שטראס איז דער „פארלאג", ווו ס׳הערשט א לעבעדיקער פארקער. אונטערן קאנטער שטייען משהלע און ברײנדע מאטי מאירס און

באדינען פלייסיק די קונים, וועלכע גייען אריין און ארויס און פארלאנגען רויך ארטיקלען, ווי צום ביישפיל: 4־ער, 8־ער, 13־נער, טאטין, אויך דראמא־שפארט־דאמען און דאמעס ציגארעטן; שמעק־טאבאקי צו איין־און־האלב גריי־צער א דעקא; קארטלעך און פאסטמארקן און סטעמפלען פאר קלאגעס און געזוכע, וועלכע ביזנעס זיינען געווען פארעכנט פאר די בעסטע אין שטעטל. אין דרויסן, אויף דער פיצוני, שטייען הערש מגיד, געציל שניידער און בערצאַלע און באטראכטען דאס שילדל מיט די לעצט־געצויגענע לאטעריע־נומערן און מאכן דערביי זויערע פנימער, ווייל די געווונשטע טערנאס האבן נישט איינגע־טראפן... בערציאלע טרייסט זיך אבער אויף זיין אלטן שטייגער, אז ער וועט זיך דערווייל לייען ביי מאטי מאירן א גמילת חסד...

שפאצירנדיק ווייטער, אט שטייט משה לאנדמאן מיט א גרויסן בערעזענעם בעזים אין זיין האנד און קערט די פיציני פון זיין הויז און קריגט זיך אויפן הויכען קול, ווי ער האט געקאנט ,מיט די גויעטעס, וואס זיינען געזעסן ביי זיין הויז און פארקויפט גרויפען — פארוואס זיי מאכן אזא מיסט. עטלעכע שריט ווייטער און ס'הייבט זיך אן דער רעש און געטומעל פון די מארק־זיצערס. פלוצים לאזן זיך הערן קולות: „א קאזע! א קאזע, א קאזע, א קאזע, א קאזע" — דאס איז געקומען פון דער ראכמילעכע, וועלכע האט אקארשט געכאפט א געשמאקן שמועס מיט איר ביזנעס קאנקורענטקע מייטען (ביידע זיינען געזעסן מיט ברויט, זעמל און בייגל צו פארקויפן). דאס האט אויסגענוצט חיים שלאפס ציג און האט אראפגעכאפט פון דער ראכמילאכעס שטעל א געפלאכטענעם בייגל... די ארעמע יידענע איז נעבעך נאכגעלאפן דער ציג ביז צו דער מארק־קערניצע, אבער אומזיסט, די ציג איז געווען שנעלער... און אט גייט אן א מויל־געפעכט צווישן ישראל עפעלע־בחור און זיין פלונית'טע דבורה גיטל פון איין זייט און קהת מאיר און זיין ווייב לאנע פון דער אנדערער זייט; דער רוגז איז, פארוואס קהת מאיר פארקויפט די ציבעלעס מיט א גראצער ביליקער אויפן קילא.

אט שטייט נחומצי קצב ביי זיין הויז, פארקאטשעט די ארבעל, צונעמט א קאלבס פריידיק אויף א גרויסן קלאץ, האקט פלייש פאר די באלאבאסטעס און רופט אויס אויף קאמאנדא לשון פון דעם אבערסט רעדל, דעם טראנפאלגער פראנץ פערדינאנד ביז צו זיינע מאיעסטעט קייזער פראנץ יאזעף און מישט אריין עטלעכע ענגלישע ווערטער, ווייל ר' נחומצי איז ערשט נישט לאנג געקומען פון אמעריקא; ביי זיין זייט אויף א טישל מאכט זיין פלוניתטע אסתר א גראנשעל, אויף וועלכן לאה די קרומע ווארט שוין. דאנעבען זיצן נאך דער רייע: שפרה די קאוואלעכע, מיט א קיישעל האלב רייפע קארשען,

פארקויפט א גראצער א האלבע קווארט מיט א גרויסן פראטשינעק; שרה מלכה מיט א שטעל פון פארשידענע אויבסטן און שרייט: וואלוול ווייבער! וואלוול ווייבער! און צו שלוס — חיים ליבערס מיט א ציבער קוואסניצעס, א גראצער א שטיק און א גלעזל קוואס א צוגאב.

עטלעכע שריט ווייטער און דא הייבט זיך אָן א שורה מיט גויעשע מארקזיצערס, וועלכע האבן געבראכט פון די גוישע גאסן זייערע אייגענע פראדוקטן צו פארקויפן, ווי: גרינע ציבעלעס און קנאבל, רעטעכלעך, בעריקלעך, יונגע פאסאליס, אייער און יונגע באבאלעס, ווו באלאבאסטעס האבן געזוכט און געקליבען און זיך געדונגען דאמיט דער איינקויף זאל קאסטען א פאר גרייצער ווייניקער. און אט הער איך טאקע ווי ביילע־הינדע, דוד בלעכערס ווייב, ווערטלט זיך מיט משה ארשקי דרייניק (ברוינשטיין), פארוואס ער האט ביי איר אויסגעקויפט א קויבערל יונגע קארטאפלעס.

✶

און אט האב איך דעם גאנצן מארק מיטן געטומל אונטער מיר און איך שטיי שוין ביי שמואל פראדעלס הויז; אריבערגייענדיק דא דעם שטראס פון דער קלויסטער־גאס האב איך טאקע געזען די גרויסע „צערקווע״ מיט איר שיינער קופעל און דעם ריזיק גרויסן גלאק, מיט וועלכן די גוים האבן שטאלצירט, ווייל דער גלאק איז געווען דער גרעסטער אין דער געגענט און אויף וועלכן מ׳פלעגט צו קלינגען נא־גוואלד חלילה ביי א שריפה. איצט בין איך ביי מאטי ליניאלס הויז, ווו איך וויל אריבערגייען דעם מארק־שטראס. אבער איך מוז אכטונג געבען, ווייל דער פארקער איז דא א לעבהאפטער אט פארט משה מחלהס מיט א וועגעלע פארשוינען קיין טרעמבאוולא צום צוג. פון אויבען קומט גראד אן א בריטשקע געשפאנט מיט 2 שווארצע קוציקעס (פאניס), אין וועלכע ס׳זיצט דער דאקטאר ברילינסקי פון יאנאוו, וועלכן אונזער קליינער דאקטאר גליקסמאן האט ארויסגערופען צו א שווערן חולה, צו האלטן א קאנסיליום.

איצט לויף איך אריבער דעם שטראס און שטיי נעבן דער לאכטער־מאכערינס הויז, ווו בערל דעם שטימענס האט געהאט זיין בודקע (צוקערניע), ווו דורך די פענצטער האט מען געקענט זען פארשיידענע באבאנעס און צוקערקעס און דאס קליינוואַרג האט תמיד אריינגעקוקט מיט אפעטיט, אבער קיין גראצער נישט געהאט צו קויפען...

איך לאז מיך גיין ווייטער. אויף אמאל לאזן זיך הערן קולות פון „אליהו געצילס״ הויז, ווו חיה־רייזל קומט ארויס און ברעכט די הענד. וואס איז געשען? א כאפטע קאביוואליקער און מליניסקער גויים, וועלכע האבן געהאט א טערמין (טרייל) אין געריכט, האבן זיך אנגעשיכורט און האבן זיך געשלאגן, און חיה־רייזל, נעבעך, וועלכע איז גראד געווען אליין אין הויז (ווייל ר׳ אליהו און דער זון געצעל, די שפעטע הוסיאטינער חסידים, זיינען נאך געווען ביים דאווענען), האט זיך נישט געקענט קיין עצה געבען. די קולות האבן זיך געטראגן ביז צו די יאטקעס, ווו די בני ישראל יאנקעל האבן געהאט פלייש פאר די ווייבער. באלד אוועקגעלייגט בארדע און מעסער, אריבערגעלאפן און אנגעבראכן די קאביוואליקער רשעים די ביינער, אז זיי האבן געהאט צו געדענקען, און ס׳איז געווארן רואיק.

שפאצירנדיק ווייטער לאזן זיך פילען אנגענעמע ריחות פון איסר שפיגלס הויז, פון די געשמאקע זעמל און קיילעטשלעך, וואס מייטע האט געבאקן. און אט שטייט מאלע פראדעלס אין שיך אין זאקן ביי זיין הויז און טוט א געשמאקן שמעק טאבאקע און דענקט א ודאי פון סטרעטין.

פלוצים דערפיל איך א קניפ אין מיין בעקל! דאס איז געקומען פון אהרן מאיר לייבס, וועלכער איז געשטאנען פאר זיין הויז, גערויכערט א מעטער־לאנגע לולקע־ציבאק און דערביי געניסט ווי א קאזע.

עטלעכע שריט ווייטער איז יהודה מענדעל העלער׳ס הויז, ווו די יהודה מענדלאכע איז געשטאנען אין איר שניט געוועלב און האט באדינט עטלעכע קריסטלעכע קונים. אויפן ברייטן טויער פונם הויז איז געהאנגען א שילד מיט דער אויפשריפט „זאקלאד קרעדיטאווע״, וועלכע האט געוויזן, אז דא געפינט זיך שוצמאנס באנק, ווו יידן, קליינע סוחרים אדער בעלי־מלאכות זיינען נישט איינמאל דורכגעגאנגען חיבוט הקבר, ווייל ר׳ לייביש שוצמאן, דער בעל גאוה, דער וועלטס־חכם (דער רבי נחמיה פרישלענדער פלעגט צו זאגען, אז אין לייביש שוצמאנס מוח קענען זיך אפילו קיין פליי נישט אויסדרייען), וועלכער איז געווען דער ווארט־זאגער אין דער באנק, האט געפאדערט כאטש א ראטשילד פאר א צושרייבער ביי בעטען אן הלואה פון א פופציקער.

✱

איך גיי ווייטער און אט איז פאר מיר דאס געריכט און שטייער־אמט, ווו ס׳הערשט א רעגער פארקער. יידן און, להבדיל, גויים, גייען אריין און

ארויס. און אט זע איך אנקומען אונזער אדוואקאט לאנדעסבערג און א טשאטע גויים לויפן אים נאך און ווילן, ער זאל זיי פארטיידיקן. לאנדעסבערג פארשטייט זיינע ביזנעס, פארלאנגט א פרייז און די קליענטען מוזען צאלען.

און אט בין איך שוין ביי משה שוצמאנס הויז. א שיין לאנג הויז, ווי ס׳פאסט פאר א גביר און אט זיצט ער טאקע ר׳ משה אויף דער באנק פון זיין פוצוני און געניצט (דאס איז געווען דאס פארגעניגען פון א קליינ־שטעטעלדיקן גביר...) און ווייסט נישט וואס אנצוהויבען מיט אזא לאנגן זומער־טאג... עטלעכע שריט נאר, אט איז חיים יוסלס הויז, ווו ס׳שטייט די שיינע און ציכטיקע „גליקל״ אויף דער טיר פון איר געוועלבל, ווו מ׳האט סערפ און עפעס צוצובייסן, וואס האט געהאט אלע טעמים. דערפאר האט זי געהאט בעסערע קונים (די אינטעליגענץ). אין צווייטן האלבן הויז וווינט איצי הענדל, וועמען די גויים האבן גערופן „האלאוואטי״ (קאפ מענש), א ייד א חכם און גוטער בעל תפילה; דאוונט אין דער הוסיאטינער קלויז און רעכנט זיך פאר אן עושר.

איצט דערנענטער איך מיך צום דריטן ווינקל פון אונזער רינג־פלאץ און אט בין איך שוין ביי יחיאל מיטשניקס הויז, ווו ס׳הערט זיך דאס אויסקלאפן פון די גרויסע בלעכענע וואגשאלען, מיט וועלכע „מיטיניר״ האט אבגעוויגען עטלעכע קילא ווייצען־ראזעווע מעל פאר א באלעבאסטע און דער פעטער יחיאל בכבודו־ובעצמו קערט די פיצוני און אויך דעם טראטואר, ווייל ר׳האט תמיד ליב געהאט ריין און ציכטיק פאר זיין הויז.

*

איצט דריי איך מיך אריין אויף דער פערטער זייט פונם רינג־פלאץ און דא קומט אן פון דער פאסט־ריכטונג דער „היקיוואטער באנאס״, דער בריוו־טרעגער, און טיילט אויס רעכטס און לינקס בריוו און קארטלעך, און ווען איך פרעג אים: „פאני באַנאַס, יעסט צאָס דאָנאַס?״, ענטפערט מיר, דער היקי־וואַטש, כהאי לשנא: „פ־פ־פ־פי־שאוין״, דאס האט געמיינט, מ׳שרייבט ערשט. אביסל פארשעמט, גיי איך אוועק און שטיי ביי משה חיים בלאנדערס הויז, ווו מאטקעלע משה קנהס האט געהאט זיין אייזן געוועלב און שאול זיסיע קאָוואַל מיטן קאָוואַלסקע פארטוך, שטייט און האנדלט א לאנגע שטאבע אייזן און עטלעכע פאר פאטקאוועס. אין דער זייט שטייען די בנים ישראל איציק און אהרן און פארקויפן צו א טידאריוועד גוי א סיטשקארניע און

דער ערל איז א שווערער קונה, ער וויל פאר א ביליגען פרייז, אז נישט, זאגט ער „יא פאַידאָ דאָ טאַלאַפא״, דאס האט געמיינט, אז ער גייט צו דער קאנקורענץ, צו חיים טאַלאַפּ, וועלכער האט אויך געהאט סיטשקארניעס צו פארקויפען.

און אט בין איך שוין ביי משה גדליה פייליכס הויז. קומט טאקע ארויס משה גדליה, אן אינטעליגענט דער שטאטישער לערער פון דייטש און פויליש, און אט גיט אים אפ דער בריוו־טרעגער „דאס לעמבערגער טאגעבלאט״ און די „כווילאַ״, א ציוניסטישע צייטונג אין דער פוילישער שפראך, וועלכע ער בלעטערט דורך און לעזט. און אט האבן זיך שוין פערזאמלט א בינטל יידן, וועלכע האבן געוואלט וויסן די לעצטע וויכטיקע נייעס, ווייל ס׳זיינען צו דער צייט פארגעקומען פארלאמענטס־וואלען.

און אט איז די „אראנדע״, א אוראלט לאנג דורכפאר הויז, וועלכעס האט באלאנגט צום גראף באַוואַראָווסקי און איז געווען א לעבענס־אדער פונם רינג־פלאץ, ערשטענס, ווייל ס׳איז תמיד דארט געווען די פראפאנאציע, ווו ס׳האט געשוויבעלט פון שכורים, און צווייטענס, האט מען געקענט פריי דורכגיין און אויך דורכפארן און דאדורך פערבונדען דעם רינג־פלאץ מיט דער שול־גאס.

איצט גיי איך פארביי מאָטי באלבאס הויז, ווו מאטי שטייט אין זיי שניט געוועלב און פאקט אויס עטלעכע פאסט־פאקעטלעך מיט פרישע באמבאסע און פערקאלע, וואס ר׳האט ערשט באקומען פון א הארטאוואניק און לייגט זיי שוין אריין אין די פאליצעס מיט א געשמאק.

און אט בין איך שוין ביי יעקב־משה בערנזאנס הויז, ווו איציק ראובן האט זיין געוועלבל און א פאפערניא גוי דינגט זיך ביי אים א שטרויענעם קאפעלוש און איך הער ווי איציק ראובן שווערט זיך און זאגט: „זשעבע ערל טאק באָל זדאַראָווע, זשע נעמאָזשאָ, דאס האט געמיינט, דער ערל זאל אזוי געזונט זיין ווי ער קאן נישט נעמען דעם פרייז, וואס דער גוי גיט אים... און פונם הויז האבן זיך געגאסן ריחות, וואס זיינען געקומען פון די געשמאקע פאטראוועס, וואס רבקה פסחס האט געקאכט פאר פרעמדע געסט.

אין הויז ווייטער אן אינטערעסאנטער טיפּ. דא זיצט די צדקנית חיה פאליקס נעבן איר בשמים געוועלבל, ווו ס׳איז געווען צו פארקויפן פון פויגלמילך,

דהינו: יאכענפלאסטער, מוטערבלעטער, ליפאווער צוויט, צענ׳ס, נעגעלעך און געווירץ און נאך באבסקע רפואות. זי קוקט אריין אין א ספרל.

און אט פארענדיק איך די הקפה פונם רינג־פלאץ און שטיי שוין ווידער ביי אשר מאלע האמערס הויז, ווו דער אלטער אשר מאלע זיצט אין זיין געוועלב און באדינט מיט רעספעקט צוויי געהויבענע קונים פון דער פריצישער געזעלשאפט, און יצחק טאמבער דרייט זיך ארום זיי מיט א בייג און א „פאַדאַם דאָ נוג״ (כ׳פאל צו די פיס) — אפשר וועט עס טראגן א טרינק־געלד...

✡

איצט, אזוי ווי דאס וועטער איז שיין און ס׳איז נישט קיין בלאטע, איז כדאי אז מיר זאלן כאפן א קוק וואס ס׳טוט זיך אין די הינטער־געסלעך. און טאקע גיב איך מיך א כאפ אריבער דורך משה לאנדמאנס הילניצע און בין שוין אין דער (איך וועל זי אנרופען) שוחטים־גאס. דא האבן תמיד געוווינט די שוחטים דודי שוחט, דערנאך דער ממלא מקומו פיני שוחט, א אומזיסטיקער בעל גאוה׳ניק, וועלכן די שטעטלדיקע בעלי בתים, באזונדערס די באלעבאסטעס, האבן נישט ליב געהאט. יוסל שוחט, א פיינער איידעלער ייד, ווו ס׳האט זיך דאנערשטיק גערודערט און געקאכט, ווייל כמעט יעדע באלעבאסטע האט געטראגן אן עוף צום שוחט. די שוחטים האבן געשאכטן די עופות, זייערע ווייבער מיט די מיידלעך האבן געפליקט, ס׳איז צוגעגאנגען לעבעדיק ובפרט ווי ס׳איז אפט פארגעקומען, אז די שוחטקע האט פארביטען די יוצרות און האט צוריק־געגעבן א באלעבאסטע א האן אנשטאט א הין, זיינען די קולות געגאנגען עד לב השמים... אבער היינט, אין א וואכן־טאג איז דא שטיל און רואיק, מ׳קאן דא רואיק אלעס זען און הערן. און מיין ערשטער בליק איז געפאלן אויף דודי ביגעלס הויז, ווו אויף דער שוועל זיצט זיין אומגליקלעכע טאכטער, „הייגי די משוגענע״, מאנגלהאפט באקליידעט און לאכט משונהדיק. דא לאזן זיך אויך הערען שיינע פראלעטארישע לידער, וועלכע זיינען געקומען פון וואלף ישראל צירעל׳ס הויז, ווו ס׳האבן געוווינט זיינע צוויי איידעמס, די שניידערס, אברהמצי אהרון קאוואלס און מאיר וואווע — און האבן איצט געניי׳ט חתונה־קליידער פאר די יונגע לייט, וועלכע גייען חתונה האבן שבת נחמו און די שניידער־יונגען האבן געהאט א ביסל משקה און דערביי ווונדערשיין געזונגען.

✡

איך גיי אביסל ווייטער און אט בין איך אין קליידונגס צענטער: ביים אפענעם פענצטער זיצט אברהם פא... מיטן צוויקער אויף דער נאז און מיטן גאלדענעם זייגער און קייט, וועלכע ר׳האט שוין געבראכט פון אמעריקע און סטריגעוועט קאמעזוילען. עטלעכע שניידער מיידלעך זיצן און נייען קאפטאנעס און זיין פלוניתטע פייגע רעכיל זיצט אין דרויסן פאר דער טיר, וואשט און בראקט יונגע בעריקלעך פאר א זאקרישקע בארשטט.

אנטקעגן אויף דער רעכטער זייט טאנדייטעוועט יהודה הערש צעציק מיט זיינע צוויי בנים ווינטער־רעק און שפענצערס שוין פאר די אסיענדיקע יארידים.

עטלעכע שריט ווייטער, און דא לאזן זיך אויך הערן שיינע לידער פון ניימאן, דעם דאמסקע שניידערס ווארשטאט, ווו ס׳זיינען געזעסן עטלעכע גענעלן־מיידלעך און גענייט שיינע קליידער און קאסטיומען פאר יונגע שטאט באלעבאסטעס.

דא קאן איך אויך הערען פון דער ווייטנס א שמועס וואס גאלדע די מילכעגערין, וועלכע שטייט ביי איר הויז און פארעט אויס גרויסע שווארצע לאדישטשעס, פירט מיט איר שכנטע שיינדעל דער פירזאגערין איבער דער טעמא, ווען ס׳פאלן דאס יאר אויס די ימים טובים; און שמשון איינבינדער זיצט דאנעבן אין שאטן פון זיין הייזל און שלאגט אויס א מצבה.

גייענדיק ווייטער, אט שטייט שלמה גדליה בעקערס הייזל, וועלכעס ס׳איז איצט געווען איינגעהילט מיט א געדיכטן רויך און די ארומיקע שכנים זיינען ארויס פון זייערע היימען מורא־האבנדיק, אז ס׳איז חלילה א שרפה. פלוצים קומט אָן מרדכי הערש שניידער און בארואיקט די ווייבער אויף זיין ליצנותדיקן אופן. ס׳איז גאר נישט, ס׳איז גאר נישט! אז דער רויך זעצט זיך צו דער ערד, וועט ביינאכט גיין א רעגן, און ס׳וועט מארגן זיין וואלוויל אוגערקעס.

אראפגייענדיק איצט דאס קליינע בערגל, וועלכעס האט געפירט צו דער באד גאס, האבן מיך באגלייט הארציקע לידער, וועלכע זיינען געקומען פון ברוך אשריאל׳ס הייזעל, ווו די מיידלעך האבן געזונגען בשעת זיי האבן גע־שטעפט אויף די זינגער מאשינען, און דאס גראגערן פונם רעדעל מיט וועלכן אלי הערש שטריקדרייער האט פאבריצירט גראבע פאסטאראנקעס.

✶

איצט בין איך אנגעקומען אין דער באד־גאס, ווו די סביבה איז א לעבעדיקע, דהינו: אט זיצן די מייסטע ווייבער אויף די פריספעס און פירען בעסיעדעס אויפן הויכען שטייגער; אט הערן זיך קולות פון גאָליעס הייזל, ווו גאָלי כאפט א שמועס מיט דער אקעגענאיבער שכנטע יהודית די שאלא־גאנעכע, וועלכן מ'האט געקאנט דייטלעך הערען עטלעכע גאסן אוועק.

פלוצים קומט אָן פון דער באד־הילניצע אונזער שטאט משוגענער יהודה דוב, וועלכער איז געגאנגען פון זיין שלאף סטאנציע (דאס באד) צו טאג סטאנציע (די אלטע קלויז) און אים לויפן נאך אן ארמיי פון קליינע יינגלעך און שרייען אויף קולות: שקווארקעס, שקווארקעס! ביים גלח שקווארקעס. און יהודה דוב כאפט א שטיין, לויפט זיי נאך און שילט און שרייט: שאלטיקיס! ממזרים! די סצענע חזרט זיך איבער עטלעכע מאל ביז דער אלטער האלב־בלינדער יהודה דוב ווערט מיד און צעוויינט זיך ווי א קליין קינד.

אט קומט טאקע אן מאנדעל שמש, צעטרייבט די יינגלעך, נעמט אָן ר' יהודה דובן ביי דער האנד און פירט אים אפ אין קלויז אריין, ווו דער רבי משה בערעלעס, וועלכער האט געהאט זיין חדר אין קלויז ,האט אים אפט געגעבן א טרינק בראנפען, וואס ס'איז געבליבען פון א יארצייט.

און אט שטיי איך איצט פאר אונזער שטאטישען „מרחץ", ווו יעדן פרייטיק און ערב ימים טובים איז געווען לעבעדיק, ווייל כמעט יעדער באלעבאס אין שטעטל איז געגאנגען זיך רייניקן לכבוד שבת און יום טוב ובפרט די גוטע שוויצער, ווי צ. ב. זיידע הערשאלעס, מרדכי ווינטער, חנא פארילע, מאיר גאלוס וכדומה, האבן זיך אין מרחץ געפילט ווי פיש אין וואסער. אבער היינט, אין אַ וואכנטאג, איז אין באד שטיל און רואיק נאר א מיאוסער שוועבל ריח לאזט זיך פילן פון אינערווייניק, ווייל א טייל פון אונזערע שטאטשיע באלעבאטים און באלעבאסטעס, וועלכע האבן געליטן פון רעמאטישע שמערצן, האבן פארוואנדלט אונזער מרחץ אין א פישטיאן, דהיינו: געקויפט ביי אפרים שטיינבאק פאר פינף גרייצער שוועבעל, איוואַן דער באד־גוי האט דעם שוועבעל צעלאזט אין הייס וואסער און געמאכט א שוועבל וואנע. פון אזעלכע שוועבל בעדער זיינען געוויינלעך געהאלפן געווארן דער בעדער און דער באד־גוי, אבער דעם פאציענט האט'ס געהאלפן ווי א טויטן באנקעס...

שמשון מלצר

בצל שיח שושן משל ורד *

בעודני תינוק — וידעתי, כי מלבד אבא־אמא ואלוה,
היושב בשמים מלמעלה ומנהיג העולם מגבוה
ורואה מעשי שבסתר, הירהורי לטובה או לרוע —

יש אחד שקוראים 'מחותן" לו; הוא איננו מגביה לשבת,
אך גם הוא מין ישות נאצלת, שגם היא משגיחה ומחייבת,
שתהיה נשמתי מזוקקת, טהורה והטוב רק אוהבת.

הוא יכול יום אחד בשעת־בוקר, ואולי יום אחד לפנות־ערב,
כך לפתע־פתאום להופיע — וצריך לתכונן בלי הרף,
כי עינו אין ספק שחדה היא ובוחנת כליות וגם קרב.

איך אפשר אתו יחד לשבת, לעמוד במחיצה אתו יחד,
אם בלב, אם עמוק שם בסתר, יסתתרו החשש והפחד,
שישאל שאלה מיתממת — ותפגע בסודך כחוד־מחט?

ועל־כן היזהר בדרכך, בזהירות, בזהירות התנהלה!
ושמור את רגליך מדחי, בל תמעד, בל תפול, תתגלגלה!
סור מרע, עשה טוב, היה סמו"ט! היה אטל"ס, וטוב לך, סלה!

ואולם מה־קשה להיות סמו"ט וחכם וישר ובלא טפש,
והעין רואה וחומדת ורוצה ומושכת הנפש...
וישנם חברים גם בחדר, המושכים אל החטא, אל הרפש...

למשל, בגנו של הכומר, שם בולטים בין מוטות מן הגדר
אשכולות־אשכולות יפי־גוון משל ענבניות רבות־הדר,
והולכים הם, הולכים הם לקטוף בם, כל קהל חברי מן החדר.

ואני לא רציתי ללכת עמהם בשבת אל ה"כרם"...
אך איכה מקהלם איפרדה — וכולם סחבוני כזרם,
וכולם השביעוני ללכת, באלה, בשמתה ובחרם!

---

* קטעים מן הפואימה. „המחותן" ר' ישראל גליק, התגורר בוורבוביץ, כפר ליד בודזאנוב

והלכתי, בנפש רועדת, לקטיפה בגנו של הכומר...
גם לגנוב, גם לקטוף (שבת קודש!) בידיעת האיסור והחומר!
עם המיית "לא תגנוב!" באוזנים, בזכירת ה"זכור את" וגומר...

ונתפסנו, כולנו נתפסנו! מבחוץ יהודי תפסנו...
ולמי הוא החזיק לו באוזן? באוזני הוא בחר מכולנו!..
וביום אל"ף הובאנו בבושת אל הרב שמואל־אבא שלנו.

הוא דיבר ברכות ואלי רק... ודברים מתונים־מתונים לו:
"היעשה כך נכדו של קלמוטי? לר' שמואליק — הבן־זקונים לו?
היאה כן לנער בר־שכל, שרוחש כל הקלויז אמונים לו?

שהיה מתמיד ישר־דרך, בעל דעה שקולה ומיושבת?"
כך הרב הוכיחני בנחת. ואני, בפנים של שלהבת,
בשתיקת־חרטה לו הקשבתי ובנפש מאד מדואבת.

ופתאום שאלה עוד נוספת, כמו חרב נשלפת מתער:
"ואף זאת, יקירי, החשבת, לו בדרך אומדן רק ושער,
מה בושה וחרפה כאן גרמת למחותן שרואלי גליק, כמה צער?"

והנה, אם הקשבתי עד עתה בפליאה על עצמי ורוב תימה,
שיכולתי לשכוח אלוה וסבי ואבי גם — לשמע
זה השם שרואלי גליק בתוכחת, נתפרץ מעיני פרץ־דמע.

כי אמנם, הוא כבד, עווני זה, כמו אבן למטה מושכת...
ואולם אלהים אל סלח הוא ויסלח לנלכד בפח־לכד,
ויסלח גם סבי בגן־עדן ויבין לה לנפש הנכד...

וודאי שיסלח אב לילד, שרגלו מעדה ונכשלה,
אך היה מתמיד תמים־דרך ומבטיח להיות כך גם הלאה...
ואולם המחותן ר' שרואלי, הישות הנאצלת מלמעלה,

אם יסלח את חטאו של הנער ויראה בזה שטות, מעשה־ילד,
הרי כל כבודי כנטול הוא, תומתי לפניו מחוללת,
נשמתי, שהיתה מזוקקת, מעתה טהרה משוללת.

הוא יכול יום אחד בשעת־בוקר, ואולי יום אחד לפנות־ערב,
כך לפתע־פתאום להופיע, וצריך לתכונן בלי הרף,
כי עינו אין ספק שחדה היא ובוחנת כליות וגם קרב!

יום אחד בשעת־בוקר יצאנו בתרדייקי ובסוס מגמע.
במזרח החמה מתרוממת, בקמה הצפריר משתעשע.

אותו יום לפנות־ערב הגענו אל הכפר בשביל צר כמו סרט.
המחותן, הישות הנאצלת — בחצר של איכר מתגוררת!

מסביב החצר כריבוע: צד אחד לשכות, דיר ורפת;
צד אחד הקרקע מתגבהת ומעל אגסה מתכופפת;

צד אחד הכניסה מן הדרך, הפישפש הקבוע בגדר;
והצד הרביעי — שם הבית, סך־הכל רק מטבח ועוד חדר.

בין מטבח ובין חדר פרוזדור יש, ממזרח למערב מפולש הוא:
ומבעד למיפלש נראה פלג, שמימיו יסאנו וירעשו...

מכבדים האורחים שהגיעו, תירסים בצלחת, עם מלח:
אין מוצץ במצמוץ שפתים, משיירים משהו על הקלח.

כי־על־כן הנשאר אינו פסולת, רק מזון הוא לדיר ולרפת;
יש פרה, יש עגלה, תרנגולת עם להקת אפרוחים מתכנפת.

בגינה שמעבר לבית, בשקיעה ובריח של שחת,
מתיישבים על שרפרף ועל גודם ושיחה מתנהלת בנחת.

בשיחה מזכירים מדי פעם את ציון והעיר ירושלים:
מספר זה הבן האורח, ושומעים עם נצנוץ בעינים.

כי פקד אדוני את ארצנו, ושמועה על שמועה מהלכת,
כי נוכל במהרה ובקרב אל ארצנו כולנו ללכת.

מדבר המחותן בקול לחש, בקול רם מתערבה המחותנת,
כי כולה היא רמה גם בתואר וכולה אצילה, מעודנת.

ורחל האחות מתלהטת, בנעימה תמימה מדברת,
הוי ציון והעיר ירושלים! היא להן כל נפשה, היא מוסרת!

★

חוא עמד לעלות אל הארץ בשנה השלושים והתשע.
ואולם הקדימו והגיע החורבן בידו של עם רשע.

אך תמיד זאת ידעתי ידוע: אם נותר מישהו בחיים עוד,
אם אזכה וראה עוד אראנו ואביט בו פנים אל פנים עוד —

יהיה הוא זה, גיסי, בן ר' שרואלי... הוא עתיד יום אחד במפתיע,
בפתאום, את הדלת לפתוח והביתה ישר להגיע...

ואמנם, ואמנם הוא הגיע. אם כי באיחור של שנות עשר,
ואם כי לא ברכוש, לא בעושר, רק במעט מסכנות וברוב חסר.

יום אחד, והיה זה יום חורף ויום ערב־שבת לפנות־ערב,
נפתחה כך לפתע הדלת, והוא בא, והוא בא, פליט החרב.

ואפור מן הדרך, מזוקן, עמד הוא, החזק כמו פלד,
והשים זרועיו על צואר לי — ובכה, ובכה כמו ילד.

והיתה השעה מאוחרת, והשמש יורד בשיפוע,
לא שאלתי, אפוא, מה ולמה, מי ומי ומתי ומדוע.

הן היה הכול־כול לי ידוע וברור בבירור שכך מר הוא:
לא שרד שום אדם מכל אלה, שבזאת השירה הם הוזכרו!

המחותנת, רק היא יחידה עוד, נקברה בכבוד כראוי לה.
ורחל, הנעימה־הנאהבת, אולי היא גם בקבר כרוי לה;

ואולי מלשיר לא פסקה גם בקבר, בקבר פנימה,
אותו שיר רב־תוגה, שיר־הערש, כשוררה אז בחורף, בית־אמא,

לאטה־לאטה ובקצב, בנעימה דקיקה, מתחננת...
הוי ציון והעיר ירושלים! היא להן כל נפשה היא נותנת!

וגם יידיל, קנאי רב־הלהט (עוד הפעם בזה יסופר בו) —
הה, הוא מת מות־קדוש, ומותו זה תשובתו הוא וגם יכופר בו!

הוא הוצא בערמה מן הבונקר ונורה בחצר המרובעת...
ואחיו, קנאים הם גם המה, אתו יחד מצו הקובעת.

ואולם עת לבונקר ירד — את ספרי שרואלי גליק שם הורידו,
ואפשר שבין חול ובין קודש באותה השעה לא הפרידו...

ומלכה הכלה, אחותי היא — הה ידעתי, הכול כבר ידעתי — —
ומיהרתי על־כן והכנסתי את אורחי היקר לאמבטי,

ופשטתי ממנו הנכר, ורחצתי אותו ושטפתי,
וכמו בעודני תינוק עוד — את גיסי הגדול שוב אהבתי,

וכמו לפנים, עודי ילד, את מורי־לציון הערצתי...
ומפני שהשמש ירדה — להכניס השבת בו האצתי.

לא הוספנו, אפוא, לדבר עוד על כל מה שמעורר את הבכי.
גזירה על המת, כידוע. והחי את חייו לו עוד יחי.

כי מה בצע בחתך־החרב ובפצע שותת כי ייחשף?
לא עשינו חשבון של הנפש, לא עשינו חשבון של הכסף.

כי יותר מעשרת האלף ויותר מזהב ודבר־ערך
הוא הוציא בברחו מן התופת והביא בבואו מן הדרך:

את בני אחותי פייגה־רחל — — לאחר הפצצה שהדהימה,
הצילם מן האש הבוערת והיה להם אבא ואמא.

ונשאם בחיקו כאומנת, וגידלם וטיפחם ברוב צער,
ועתה הביאם עמו הנה, אחד ילד עודו, אחד נער.

הנה כך הוא קיים את ציווה לו אותו לילה בדרך אביהו:
"וזכור, בעלותכם אל הארץ, עמכם גם הנער תביאו" — —

לא ציון, לא העיר ירושלים, לא פרדס, לא חצר מרובעת.
ורק חדר אחד דלת־על־דלת, ומרפסת גודלה כמו צעד.

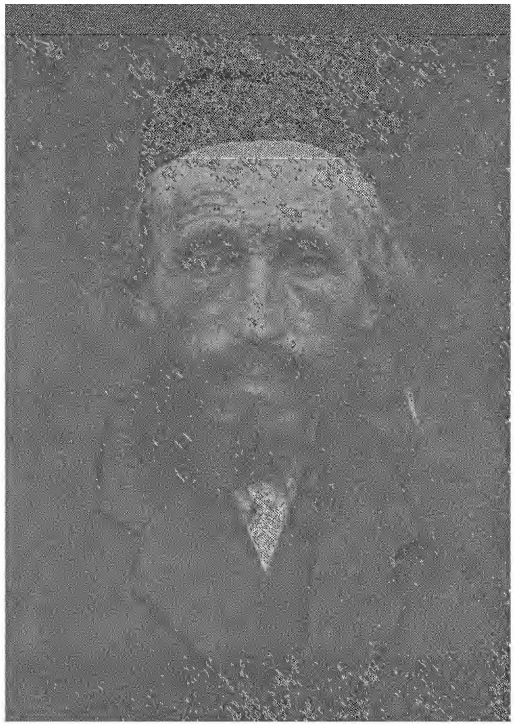
במפרץ, בקריה, בקצה. ותכלתו של הים לו מנגד.
והחול הלבן משתרע מסביב ברכות ובשקט.

ועליו, על החול השטוח, הפרוש במרבד אל התכלת,
התרדייקי ההיא מהלכת... לאטה וריקה מתגלגלת...

מן הכפר הקטן, מוויזשבובצה, דרך טלוסט הקטנה, העיירת,
דרך יער וסער ושלג, מתנודדת, נודדת, עוברת...

ולכאן, למפרץ היא מגעת... ארגמן השקיעה היא עוטפת...
ויורדת דמעה מן הלחי ולחול הלבן היא נוטפת.

תש"י.

ה„מחותן" שרואלי.

הגיס בערצ'י עם הילדים; בצילום גם מוני אפשטיין.

צענטראלע היסטארישע קאמיסיע
ביים צענטראל קאמיטעט פון די באפרייטע יידן
אין דער אמעריקאנער זאנע

היסטארישער פרעגבויגן
וועגן חרוב געווארענע יידישע ישובים און אומגעקומענע
יידישע פערזענלעכקייטן

הוועדה ההיסטורית המרכזית, שעל־יד
הוועד המרכזי של היהודים המשוח־
ררים בקטע האמריקני.
שאלון היסטורי בדבר יישובי היהודים
שנחרבו ואישים יהודים שכלו.

B U D Z A N O W

1. **שטאט בודזאנאוו, קרייז טארנאפאל, לאנד פוילן.**

2. **ווי אלט איז געווען דער יידישער ישוב?** לערך 500 יאר.

3. **וויפל יידן האבן דארט געלעבט ביז דער מלחמה?** 1200 נפשות.

4. **וואס זיינען דארט געווען די הויפט־מקורות פון פרנסה?** סוחרים אויך בעלי־מלאכות.

5. **וועלכע און וויפל קהלשע מוסדות, געזעלשאפטלעכע קולטור־אנשטאלטן, פאריינען און ארגאניזאציעס זיינען געווען אין שטאט און וואס איז היינט זייער גורל?** (ווי שולן, בתי־מדרשים, ישיבות, בית־הקברות, מושב־זקנים, קינדער־היימען, שפיטאלן, לינת־הצדק לערן־שולן, ביבליאטעקן, אוונט־קורסן, דראמאטישע־קרייזן; קאאפעראטיוון, בענק, גמילת־חסד; פראפעסיא־נעלע און האנטווערקער פאריינען; פאליטישע פארטייען א.א.וו.) —
א קהלה, א העברעאישע שולע, אחוה,התאחדות, ביבליאטעק, הנוער; גארדאניא, יד חרוצים, קויפמענישע פאראיינען, 7 בתי מדרשים, 2 בית הקברותן, אן אלט און א ניי בית הקברות, דראמאטישער קרייז פון אחוה, גמילות חסדים בענק, 2 יידישע קאסעס.

6. **וועלכע זעלטנהייטן האבן זיך געפונען אין קהלשן באזיץ און אין פריוואטע הענט און וואס איז היינט זייער גורל?** (ווי געביידעס, מצבות, פנקסים, תשמישי־קדושה — ווי פרוכתן, עטרות בשמים־ביקסלעך, ספרים, בילדער א.א.וו.) — 40 ספרי תורה, ביים גלח באהאלטן.

7. **די וויכטיקסטע פאסירונגען אין שטאט פון אנהויב מלחמה** (1.9.1939):
3 טעג איידער די דייטשן זיינען צו אונז געקומען, האבן די אוקראינער נאציאנאליסטן אונטער נאמען „באנדערע" אויסגעשחטן אויף א גרויזאמען אופן, מייסטן מיט העק, אלע יידן פון די דערפער.

ב) אונטער דער נאצי הערשאפט: (דאטע פון אריינמארש: די ערשטע פאראָרדנונגען קעגען יידן; ערובניקעס, קאנטריבוציעס, קאנפיסקאציעס געטא (אפענער אדער געשלאסענער). עינויים, בערד שניידן, אפצייכענונ־גען, צוואנגס־ארבעט, דאס איבערזידלען יידן פון שטאט אין אנדערע מקומות אדער פארקערט, פאגראמען, עקזעקוציעס, רויבערייען: ווי אזוי איז געשען די ענטגילטיקע ליקווידאציע פון ישוב? — דאטע) —

1 יולי 1941 זיינען די דייטשן צו אונז אריינמארשירט. די ערשטע פאראָרדנונג איז געווען קאנטריבוציע צו 100 זל. פון א קאפ ביז 24 שעה אונטער דער דראהונג פון טויט שטראף. א פאראָרדנונג אויף יעדער יידישער שטוב א מגן־דוד, וועלכער האט געקאסט 100 זל. 1½ גראם גאלד פון יעדן קאפ. שפעטער פאראָרדנונג פון צוואנגס־ארבעט, ביי שטיין ברוק, די ארבעט איז געווען אין בארקי וויעלקע, 58 ק"מ פון אונז. ווער ס'איז אין לאגער קראנק געווארן האט מען גלייך געשאסן. קאנפיסקירט מעבלן געשיך א.ד.ג.

דעם 15 נאוועמבער 1942 האט מען אלע יידן איבערגעזידלט קיין טרעמבאוולע, קרייז טארנאפאל אין דארטיקן געטא. די שטאט איז געבליבן יודנריין. אלע יידישע פארמעגנס זענען דאמאלס קאנפיסקירט געווארן, 70 פראצענט פון די יידישע הייזער האבן די דייטשן פאר א נישטיקן פּרייז פארקויפט צו די אוקראינער, וועלכע האבן זיי צענומען און אוועקגעפירט אין די דערפער. די אוקראינער האבן ביז דער ליקווידאציע זער א סך גערויבט, די מצבות האט מען צענומען און די אוקראאינער האבן זיך מיט זיי הייף אויסגעפלאסטערט. די בתי מדרשים אויך צענומען. דעם 15 נאוועמבער 1942 איז אונזער שטאט ענטגילטיק ליקווידירט געווארן.

8. **באציאונג און האנדלונג פון דער ניט יידישער באפעלקערונג.**
די פאלאקן האבן זיך נישט שלעכט באצויגן צו דעה **יידישער באפעלקערונג,** ווייל זיי זיינען אליין געווען אן מינדערהייט און מורא געהאט פאר די אוקראינער. די אוקראינער האבן זיך זער שלעכט באצויגן. 200 **יידן,** וועלכע זיינען אנטלאפן פונם געטא צוריק אין שטאט, האבן **זיי אויס** געהרגט. איך אליין, זייענדיק באהאלטן ביי א פאלאק, האב **איך שפעטער** נקמה גענומען פון 88 אוקראינער, איבערגעבענדיק זיי די רוסן, **און מ'האט** זיי אוועקגעפירט. ווי אויך דעם אוקראינישן בירגער־מייסטער **געהאנגען.** אלע 87 אוקראינער האבן באקומען צו 15 יאר תפיסה אויפן **סיביר.**

9. **האבן די יידן אין דעם ארט ארגאניזירט א ווידערשטאנד?**

10. **צאל לעבנגעבליבענע פון דער שטאט:** 66 יידן זיינען לעבנגעבליבן, 16 וועלכע האבן זיך אויסבאהאלטן ביי פאלאקן און 50 וועלכע זיינען אנטלאפן קיין רוסלאנד.

א) דורכגעמאכט קאצעט. — — — —

ב) זיך געראטעוועט דורך אנדערע אופנים און וועלכע? זייענדיק אין רוסלאנד.

11. **אנגעזעענע פערזענלעכקייטן:** (**נאמען, עלטער, בארוף, טעטיקייטס־געביט. דאטע און אופן פון אומקום).**

פייוועל בארבאד מיט זיין פרוי, אומגעקומען אינם טארנאפאלער געטא, **ביים** לעצטן טראנספארט אינם יאר 1943, אלט ביי 42 יאר.

פרעזעס פון אונדזער קהילה ד"ר בעריש טייפער, אומגעקומען אין **בארש־טשאוו** אין 2טן חודש 1943 מיט דער פאמיליע, אלט ביי 52 יאר.

ד"ה שאול האנדערמאן, אדוואקאט מיט דער פאמיליע, אומגעקומען **אין** טרעמבאוולע אינעם געטא, אלט ביי 55 יאר.

משה וויינפעלד הויפטפאבריקאנט, א גרויסער בעל גמילת חסדים, **אומגע־**קומען מיט דער פרוי אין 1943 יאר אין טרעמבאוולער געטא.

ווידערשטאנד.

ביים ליקווידירן דאס געטא אין טרעמבאוולע, האט מען קודם **אוועקגעשיקט** 1300 **יידן** מיט וואגאנען קיין בעלזעץ, פאר וועלכן דער **יידן־ראט האט** געמוזט באצאלן, פאר די וואגאנען, 20,000 זל.

די צווייטע אקציע איז געווען אינם דארף פלעבאנאווקע, 3 קילאמעטער פון דער שטאט, ווי מ'האט ארויסגעפירט 3000 יידן אין פריער צוגעגרייטע מאסן גרובער און דארט אומגעבראכט.

דער יידן־ראט האט געמוזט באצאלן פאר די קוילן 8000 זל. בשעת אקציע איז ארויסגעטרעטן א פרוי מיט נאמען בלימה העללער פון בודזאנאוו געגן 25 יאר אלט. האלטנדיק איר 6 חדשים קינד אויף דער האנט, איז זי צוגעגאנגען צום שעף פון געסטאפא, מיללער, מיט דער בקשה: „איך שענק דיר מיין גאנץ פארמעגן, געבענדיק אים דאביי אסך שמוק, און לאז מיך לעבן; וואס בין איך שולדיק, אז איך בין א ייד". מיללער האט דאס שמוק באהאלטן און איר געענטפערט די ווערטער: „דו האסט באצאלט פאר דיין פלאץ און דערפאר וועסט דו גיין די ערשטע..." דאביי האט ער ארויסגענומען דעם רעוואלווער און זי געשאסן, דאס קינד האט ער אנידערגעווארפן אויף דער ערד. ארויפגעשטעלט א פוס און אנוועגנדיק עס ביי א פוס עס איבערגעריסן (?). שפעטער איז ארויסגעטרעטן פרייליין אסתר געלבארט, ביי 25 יאר אלט, אויך פון בודזאנאוו, מיט א רעדע. „איר דייטשן זענט געווען א קולטורעל פאלק און היינט לאזט איר אייך פארפירן פון א מאלער, מיטן נאמען היטלער און איר מארדעט אומשולדיקע מענטשן. ווארט, מיט די יידן האט איר דעם קריג געוואונען, אבער מיט אלעאירטע האט איר דעם קריג פארשפילט". און געענדיקט מיט: „נידער היטלער!" אינם זעלבן מאמענט האט זיך געווארפן דער ייד שמואל הערש שקאלניק, ביי 60 יאר אלט, אויף א געסטאפאוויעץ געווארגן אים און אפגעביסן אים א שטיק נאז, אין דעם מאמענט זיינען 40 יידן אנטלאפן, וועלכן האבן נאך א געוויסע צייט געלעבט און אייוער א געוויסער לייב גאטפריד, לעבט נאך ביזן היינטיקן טאג.

אונטערשריפט פון עדות: (קליינער יוסף) (—)

דאטע / 29.4.1947

יזכור!

זכור את שואת ישראל, זכור את האבדן ואת המרי, **והיו לך** לאות וללקח לשנות דור ודור;

ונלווה הזיכרון הזה אליך תמיד — **בלכתך בדרך ובשכבך ובקומך**;

ואירשת לך לעולם זכר אחים, אשר אינם עוד;

ובא הזכר בבשרך, בדמך ובעצמותיך;

חרוק שיניך וזכור: באכלך את לחמך — זכור; **בשתותך את** מימיך — זכור; שיר כי תשמע — זכור; בזרוח **השמש — זכור**; ובבוא הלילה — זכור; וביום חג ומועד — **זכור תזכור**;

ובית כי תבנה והשארת בו פרץ, למען יהיה **חורבן בית ישראל** לנגדך תמיד;

ושדה כי תחרוש והקימות בו גל אבנים — **גלעד לאחים, אשר** לא באו לקבר ישראל;

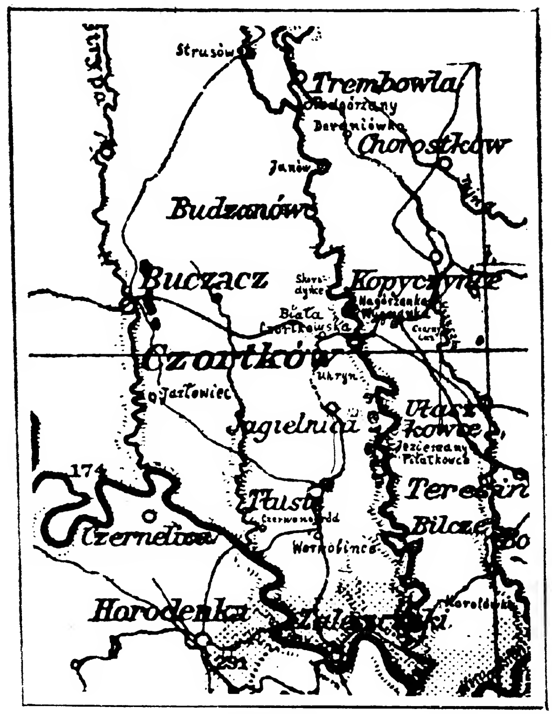
ולחופה כי תוביל את בניך והעלית על ראש שמחתך **את זכר** הבנים, אשר לחופה לא עוד יובלו;

והיו לאחד: החי והמת; החלל והשריד; אשר **הלכו ואינם** — ואשר נשארו לפליטה;

שמע, איש ישראל, לקול הקורא אליך ממעמקים: **אל דומי לך**, אל דומי!

ד"ר מ. דבורז'צקי

ד ו ר ו ת ש ה י ו
אין אמאליקע צייטן

בודזאנוב וסביבתה.

שרגא גוטמכר
חיפה

הרב דוד שלמה אייבשיץ

רבה של קהילת בודזאנוב לפני 200 שנה

על רב דוד שלמה אייבשיץ ז״ל, שהיה אב בית דין בקהילת בודזאנוב שבגליציה המזרחית בשנים תק״ל—תקמ״א (1769—1780), שמעתי רבות מפי נינו ר׳ דוד שלמה שטרסברג ז״ל, הנושא את שמו, ומפי חנה גוטמכר (חותני ואשתו) וכן מפי השחקנית סוזן שטרסבורג, בהיותה בחיפה ומפי ר׳ גבריאל פרלמוטר ז״ל, שנפטר במושב זקנים בחיפה.

על גדולתו בתורה ועל קדושתו העיד ר׳ לוי יצחק מברדיצ׳ב בהסכמתו לספריו „ערבי נחל״ ו„לבושי שרד״: „חריף ובקי בחדרי התורה כחד מן קמאי״ — וזאת למרות מנהגו של רבי לוי יצחק לא לתת הסכמות לספרים כלשהם; כאן יצא ממנהגו, מאחר שהספרים הנ״ל נתקבלו בהתלהבות בכל תפוצות ישראל כמעט.

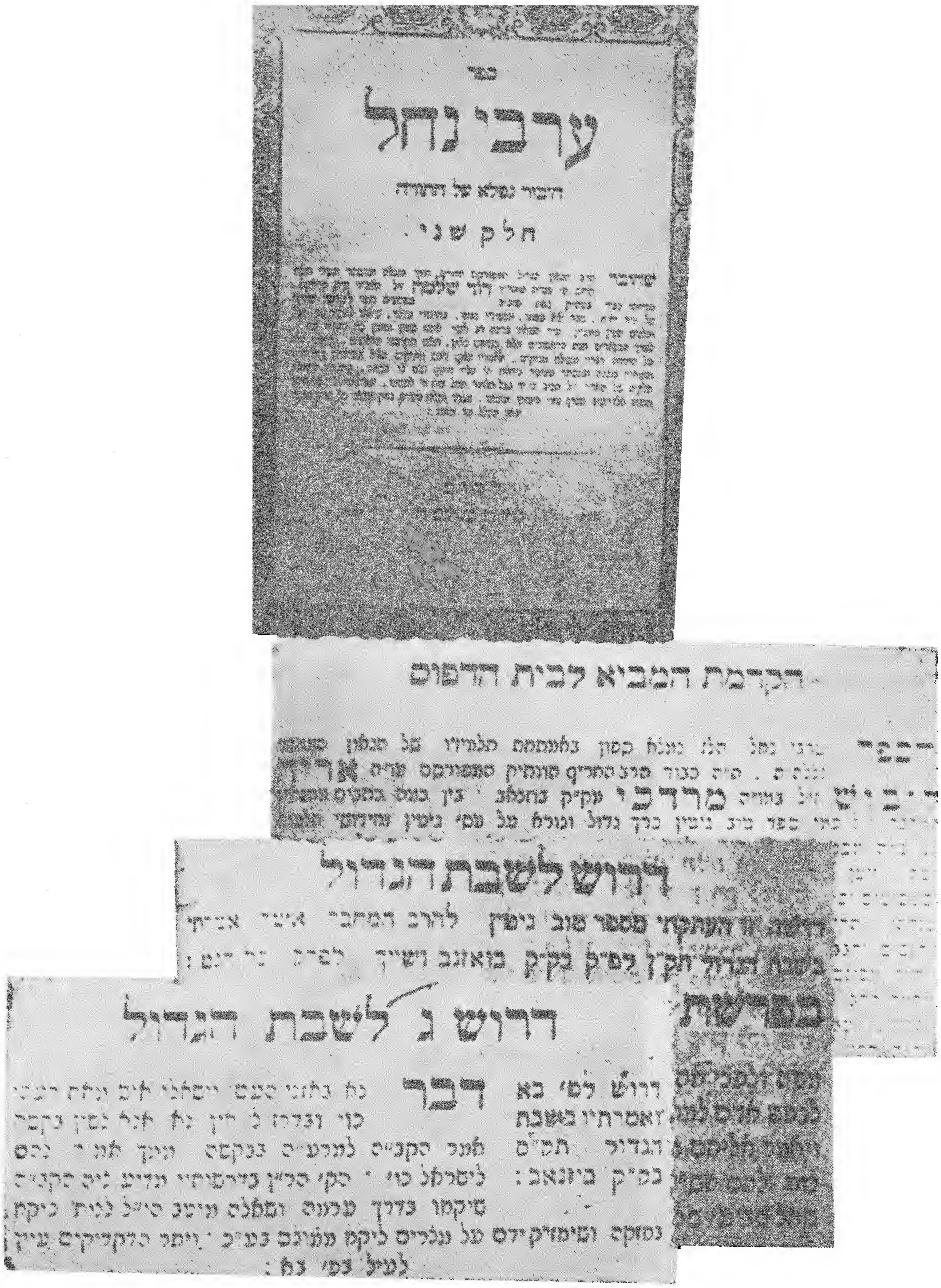
על הרב אייבשיץ מסופרות אגדות הרבה ואביא כאן אחת מהן.

יהודי בודזאנוב אמרו על רבם, שהיה לו גילוי אליהו הנביא; אליהו היה מבקר בביתו לעיתים קרובות. פעם אחת — מספרים — בא אליהו הנביא לבודזאנוב וראה כלבים עומדים ובוכים... שאלם אליהו על מה הם בוכים. ענו: „כל הזמן נתנו לנו יהודי בודזאנוב את חלקנו בנבלות וטרפות ביד רחבה, עד שבא לעירנו ה„דייטש״ (כינוי עממי למשכיל, הלובש בגדים קצרים נוסח גרמניה) — ולא די, שאינו קונה בשר כשר אלא רוכש לעצמו את הנבלות והטריפות ומקפח את פרנסתנו; אנו סובלים רעב, ואיכה לא נבכה?...״ ענה להם אליהו: קראו את עוכר־ישראל זה לדין תורה אצל הרב, ר׳ דוד שלמה!״

וכשבאו בעלי הדין לפני הרב, הטיח הלה כלפי ה„דייטש״: „הלא כתוב: ובשר טריפה לא תאכלו, לכלב תשליכון אותו!..״ ענה הדייטש, שיהודי בודזאנוב מכנים אותו כלב ולכן, האיסור אינו חל עליו...

„ומה בדבר „לא יחרץ כלב לשונו״, שאלו הרב, „ועליך אומרים, שחורץ לשון אתה ומבזה מערכות ישראל. על כן, גם זכות של כלב אין לך...״ וחייבו בדין.

רבי שלמה אייבשיץ, תלמיד רבי זאב וולף מצרנואוסטרי, ניהל את עדתו ברמה ולא נשא פנים לאיש. בביתו היו לו שני חדרים מיוחדים, באחד מהם ישב הוא ובית דינו ובחדר השני — בעלי הדין ומשם השמיעו את טענותיהם, מבלי שהוא ובית דינו ידעו מי הם המתדיינים, ואחרי שמיעת הטענות הוציאו את פסק הדין, לקיים מה שנאמר: „צדק צדק תרדוף״.

ספר

ערבי נחל

חיבור נפלא על התורה

חלק שני

הקדמת המביא לבית הדפוס

דרוש לשבת הגדול

דרוש ג לשבת הגדול

דרוש לפי בא זאמרתיו בשבת הגדול תק"ס בק"ק בוזנאב:

מעטים הם הפרטים אשר בידינו על תולדות חייו, ועל יחוס משפחתו. בספרו „נאות דשא" הוא מזכיר את דודו זקנו בעל „פנים מאירות". הגה"ק רבי לוי יצחק מברדיצ'ב, בעל „קדושת לוי", קורא לו בהסכמתו „ש"ב", ומכאן שנמנה על קרובי משפחתו. בהערותיו לספר „צילותא דאברהם" להגה"ק רבי אברהם אביש מרגליות, (אחיו של הגאון בעל „מאיר נתיבים"), מכנה רבנו את המחבר בדבריו בשם „חותני זקני", ומתוך הקדמת המהדיר אנו למדים, שרבנו היה בעל נכדתו, והוא שערך וסידר את הספר לדפוס.

במסורות בעל־פה נמסר, שרבנו היה חתן יחיאל־מיכל מלשקוביץ, בן רבי אברהם אביש הנ"ל.

ובעודו צעיר לימים כבר נתפרסם שמו של רבינו בין גדולי הדור, וביחוד נודע ברבים חכמתו ותבונתו המופלאה, וכפי שמציין הגה"ק מאפטא בהסכמתו „ואמת היה הדבר אשר שמעתי בארצי ——— אשר נתן אלקים חכמה לשלמה, ותבונתו הרבה מאד, ורוחב לב נבון בים התלמוד ופוסקים."

הרב הובא לקבורה בבית העלמין העתיק בצפת בכ"ב מרחשוון תקע"ד במערתם של הרב מוולוצ'ינסק והרב מאוריץ ז"ל. אגב: לנכדתו, רחל, היו שלושה בנים: הבכור, דוד, נפטר במעהרין, צ'כיה, בתקופת מלחמת העולם הראשונה; השני, ברוך־מאיר, נסע לניו־יורק ושם נולד לו בן, ישראל, והוא אבי כוכבת הקולנוע סוזן שטרסברג, שגילמה את תפקיד „אנה פרנק"; הבן השלישי, ר' דוד־שלמה שטרסברג, עלה לארץ ישראל בשנת תרפ"ד ונפטר בי"ז מרחשוון תש"י.

*

עיירה של לומדים ושל הוגים בתורה זה מאות בשנים; כזאת היתה בודזאנוב. חבל על דאבדין.

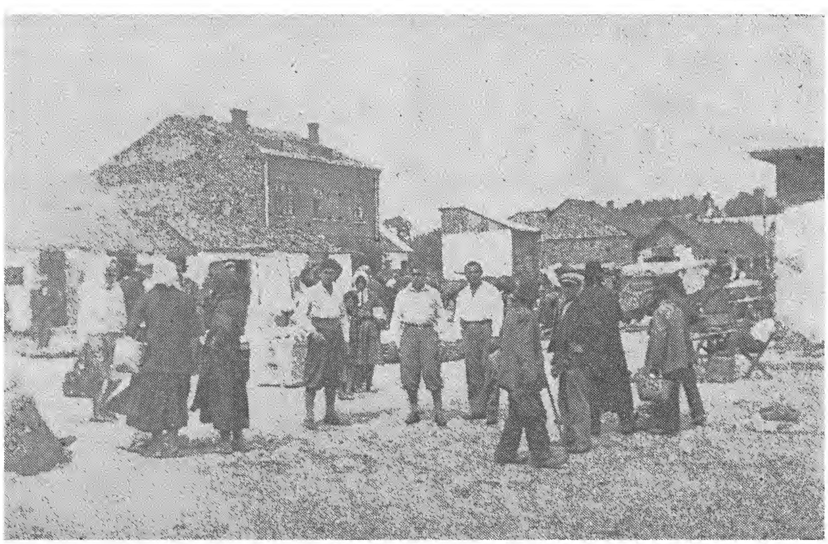
י. נויפלד
חיפה

זיכרונות ואפיזודות מבודזאנוב

פרנסת משפחתנו בבודזאנוב היתה על ה„רוגטקה" (מחסום דרכים), שנשכרה מהממשלה בידי אמי ז"ל; אבא נפטר בהיותי בן שישה שבועות. כל בעלי חיים על ארבע רגליים, שעברו דרך המחסום הזה, חייבים היו בתשלום מסוים.

בבודזאנוב גופא גרנו רק משנת 1909 עד 1915, שנה אחת לאחר פרוץ מלחמת העולם הראשונה; אז ברחנו כפליטים לפנים אוסטריה. ומאחר שקרובי משפחה לא היו לנו בבודזאנוב, חזרנו אחרי המלחמה לצ'ורטקוב, מקור משפחת אבי ז"ל, ורק לפני עלותי ארצה בשנת 1921 ביקרתי שוב ביעף את העיירה.

לא הצטיינה עיירתנו במיוחד משאר העיירות הקטנות בגליציה ובפולין. תושביה חיו בדחקות ובעוני, וכל מעייניהם מופנים היו לקצת פרנסה, להשאת הבנות וכן גם ללימוד התורה; אכן, ביחס ללימוד התורה עלתה עיירתנו בודזאנוב על יתר העיירות שבסביבה. היא העמידה מלמדים הרבה, שהתפזרו לכל הסביבה ללמד תינוקות של בית רבן. לקראת החגים היו חוזרים הביתה.

ברחבה המרכזית (רינק)

כבכל עיירה נמצא כבר גם בבודזאנוב בית מדרש „חדש" ואחד ישן, שקירותיו מטו לנפול, ואף איש לא ידע לספר על זמן בנייתו. היה גם „שול" (בית כנסת) ישן, בנוי עצים וכן גם בית קברות (אחד חדש ואחד ישן...). כמובן, גם בית מרחץ, שהביא תועלת מרובה לתושבים היהודים; הגויים לא השתמשו בו. מים היו מביאים לבתים בדליים; מי בעצמו ומי על־ידי שואבי מים.

היו בה גם בתי־כנסת הרבה ע"ש אדמו"רים שונים, „צדיקים", וכשהיה מבקר איש מהם בעיירה, היה „עיסוק" גדול בה כל השבוע.

בגלל הפרנסה הלקויה היו אנשים יחידים „נוסעים" לארצות אמריקה, ואחרי כמה שנות עבודת פרך היו חוזרים הביתה, וחוזר חלילה. אחרי זמן־מה שוב חזרו שמה; במקום לא מצאו פרנסה. חלק מהם העביר סוף־סוף גם את משפחותיהם לשם. חלק לא מבוטל מהעיירה התפרנס או נתמך לפחות, מהכספים שבאו מעבר לים.

✶

הירידים בכל יום חמישי בשבוע היו גורם חשוב, ואולי העיקרי לפרנסת תושבי העיירה. הרעש היה אז גדול. הכפריים באו מכל הסביבה, מי לקנות ומי למכור, והיו מתפללים כל השבוע, שלא יהיה גשם, חלילה, ביום הזה ושלא תתקפח הפרנסה.

✶

הקשר עם ארץ־ישראל מצד תושבי העיירה היה דרך קופסת רבי־מאיר־בעל־הנס. בכל בית כמעט היתה קופסה כזאת, והיהודים גם הכניסו בהן פרוטות. לעיתים היו באים שליחים מהישוב הישן לאסוף כסף, לרוב בשביל הכנסת כלה, ואז היה מתלווה אליהם אחד מנכבדי העיירה והם סובבו בעיר במטפחת ביד.

גם מועדון ציוני של הנוער כבר התקיים שנים מספר לפני מלחמת העולם הראשונה. במועדון קראו עיתונים והיו בו גם ספרים מספר.

אזכור זוג זקנים מופלגים, קמיאל מלמד ואשתו רייזי, שנסעו למות לארץ־ישראל. קהל גדול של העיירה ליווה אותם אל מחוץ לעיר, וכל אחד נתן להם משהו לדרך וכן פתקאות ובקשות להניח על קברי הצדיקים. אכן, עד היום תמה אני — איך זוג זקנים כזה הגיע סוף־סוף ארצה עם מטלטליהם?

✶

פרשת „בידור״. פעם אחת, זוכר אני, הגיע לעיירה קרקס, והשמחה היתה אז במלואה. הרבה חיפשו דרך ועצה, כיצד לחדור פנימה בלי כרטיס, היינו בלי כסף...

גם חזן עם משוררים היה מבקר פעם בכמה שנים, והיו מחלקים את המשוררים בבתים ללינת לילה ולאכילה. הופעתם התקיימה בבית המדרש. איני זוכר, שלהקת תיאטרון כלשהי תבקר פעם בעיירה; אף לא ראינוע.

לעומת זאת, זוכר אני, הביא וועלוול מופס את הגרמופון הראשון לעיירה והסתובב אתו בשוק. היו לו בסך־הכול 2—3 תקליטים, כמו „האט א ייד א ווייבעלע״ ועוד. הסתכלו על זה כעל פלא ממש. בעד השמעת תקליט היה וועלוול מקבץ פרוטות. העורך־דין ד״ר לנדסברג היה האיש השני בעיירה, שהשתמש בגרמופון; במוצאי־שבתות היה משמיע מנגינות מן הקומה השנייה (בעיירה היו שני בתים, בני שתי קומות), וקהל גדול היה מתאסף במקום.

*

מסילת ברזל לא עברה במקום וכל התחבורה התנהלה בעגלות. זוכר אני את הפיאקר הראשון, שהביא אחד אשר חזר מאמריקה; היה זה בנו של עגלון מקומי. בפיאקר זה השתמשו רק יחידי־סגולה וגם זאת להופעות חגיגיות, כגון לחתונות ועוד. פעם אחת — פעם יחידה בשעתי — עבר דרך ה„רוגטקה״ שלנו רכב מוטורי פתוח, והגוי, אשר עבד אצלנו, בא בריצה ובנשימה כבדה והודיע, כי איזה שד או רוח בלי סוסים עבר כאן ביעף...

*

זמן מועט לפני מלחמת העולם הראשונה התקינה העירייה שני לוקסים למאור בכיכר העיר — והיה זה מאורע בעיר, שהכול ראו בכך התקדמות.

המוסדות הרשמיים בעיירה היו: בית משפט אזרחי, נוטריון ותחנת ז׳נדרמים. כן היו שני בנקים פרטיים, בית ספר כללי, בן 4 כיתות, אבל מרבית היהודים שלחו רק את הבנות לבית הספר.

יחידים, מבני מעמד העשירים כביכול, נשלחו אל הגימנסיות בערים גדולות יותר שבסביבה. וכשחזרו לעיירה בזמן החופש לא באו עוד בקרב

הקהל הרגיל... היו גם יוצאים מן הכלל, כמו בני משפחת האמר שרובם זכו לעלות ארצה (בארץ שינו שמם לעומר).

מלחמת העולם הראשונה

וככה חיו להם האנשים בציפייה לביאת הגואל — עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה; ואז טולטלו טלטלה גדולה מאוד.

זמן־מה אחרי פרוץ הקרבות נכנסו הרוסים לעיירה; פטרולים אוסטריים בלבד נמצאו בה קודם־לכן. גייסות הצאר ורמו דרך העיירה במשך כל השבוע בלי סוף. חצו את הנהר והתקדמו בכיוון הקארפטים. שנים רבות הידהד באוזני קול התותחים, שנגררו על־ידי סוסים. בהתחלה היה הפחד גדול מאוד, אבל כל זה עבר, בערך, בחסד.

אך למן בואם שבתו כל מלאכה וכל מסחר. כל תנועה מן העיירה ואליה לא התקיימה מפחד הרוסים. כל תמיכה מן החוץ, כמו מאמריקה, נפסקה. אוכל אפשר היה עדיין להשיג, אבל להשתכר ולהרוויח — לא היה ממה. הסוחרים יכלו, בכל־זאת, למכור כל מה שהיה להם, אך בעלי־המלאכה נשארו בלי פרנסה. הרוסים היו חוטפים אנשים לבנות ביצורים מסביב לעיר. בתי־הספר וה„חדרים" היו סגורים. גם דואר לא היה — מנותקים לגמרי מן העולם. גם לעבור למקום אחר אסור היה.

קיווינו כל הזמן לשובם של האוסטרים, אך ידוע ידענו, כי נהיה אז במצב קשה — מצב של נסיגת הרוסים. עד נפילת מבצר פשמישל בידי הרוסים התנחמנו, כי נסיגת האוסטרים זמנית היא וטקטית, אך בנפול המבצר, התחלנו לפקפק בדבר.

כידוע, הנהר סרט עובר בתוך העיר, ומשני עבריו מתרוממים הרים, בחלקם הגדול מיוערים; הרובע היהודי נמצא אז בעבר הרוסי של הנהר. וכאשר, בשנת 1915, פרצו גיסות אוסטריה את חזית הרוסים, הגיעו הם מן הקארפטים עד הסרט — ושם נעצרו .על הנהר נטוי היה גשר עץ, שברגיל טעון היה תיקון מדי כל שנים מספר, בעיקר לאחר הפשרת הקרח, שהיה מכסה את הנהר בחורף. שנה לפני כן, עת נסוגו האוסטרים, פוצצו הם את הגשר, והיה ברור כמעט גם עכשיו, כי בהיסוג הצבא הרוסי יפוצץ גם הוא את הגשר ואז ייבצר מן היהודים לעבור לצד האוסטרים.על־כן הקדימו יהודים רבים ועברו את

הגשר אל העבר השני בטרם נסיגת הרוסים. בצד זה התגוררו בעיקר האוקראינים, שנקראו באוסטריה הרוטנים.

היהודים השכילו, אמנם, לעבור את הגשר, אך להתקדם לפנים ארץ האוסטרים לא יכלו. כי ברצותם להמשיך בדרכם היה על היהודים לעלות אל פסגת ההר מנגד — ואז היו חשופים לגמרי לצליפות הרוסים מן העבר השני. גם משפחתנו היתה בקרב עוברי הגשר, והוכרחנו להישאר אצל גוי אחד ימים אחדים.

✶

והאוסטרים התקרבו בינתיים עד לשפת הנהר והתחילו חילופי יריות משני הצדדים. כדורי תותחים נפלו מסביב — ולא יכולנו לצאת מן המוקד הזה. כאמור, הכול היה חשוף לעיני הרוסים והם היו יורים לכל הנראה מרחוק.

ביום ראשון בבוקר, בעוד חשכה, סיכננו את נפשותינו, ועלינו אל ההר לצד האוסטרים. במשך שבועות וחודשים התקדמנו ברגל עד שנשלחנו על־ידי ממשלת אוסטריה ועל חשבונה לצ׳כיה, מקום שם התרכזו יהודים הרבה מן הפלכים הכבושים על־ידי הרוסים.

ואלה שנשארו בצד הרוסים נלכדו במלכודת החזית. בהיותנו במשך ימים אחדים מעבר לנהר, שמענו לילה־לילה יללות וצעקות מחרידות. בתי היהודים, שהיו על שפת הנהר, שימשו להם לרוסים, לעמדות־ירי. בשל פעולות המלחמה נעשה חורבן העיירה שלם עד כדי כך, שמשפחות רבות העדיפו גם לאחר שוך הקרבות לא לחזור עוד אליה והתפזרו בסביבה.

מאימרות העיירה: עומד והולך...

— פישל השען היה מתקן שעון, והוא עמד...

— ר׳ שלמה שוחט היה שוחט עגל והוא הלך...

שמעון פייליך (בן־משה)
חיפה

בודזאנאווער פנקס

אין אלטע צייטן

אין יענע צייטן, ווען די מאדערנע וועלט איז נאך געווען מער אין די קינדער־שיכלעך; די טעכניק איז געווען נאך זייער שוואך, לויט די היינ־טיקע באגריפן; קיין ראדיא האט מען נאך נישט געקאנט, פאליטיק, ווירטשאפט און קולטור איז געווען א מאנאפאל פון א קליינעם חלק פונם פאלק — אין יענע צייטן האבן מיר יידן געלעבט א היבשע הונדערטוויזנט נפשות אין איינע פון די עסטרייכישע פראווינצן, וואס האט געהייסן גאליציע, און האט געהערט צו דער מלוכה פון קייזער פראנץ־יאזעף דעם ערשטן, וועלכער האט געוועלטיקט איבער 12־14 פראווינצן מיט כמעט 15 פארשידענע פעלקער.

יידן האבן זיך גאנץ גוט געלעבט

מ׳קען נישט זאגן, אז מיר, יידישע בירגער אין יענער מדינה פון „קיסר״, האבן נישט געהאט קיין פרייהייט און גלייכבארעכטיקונג. יידן האבן געלעבט, קאן מען זאגן ,צופריידן. געווען לאיאלע בירגער, געטון אלץ, וואס די מלוכה האט פארלאנגט פון זיי. געגלויבט האבן כמעט אלע יידן אין דעם, אז אזוי דארף עס צו זיין: צוערשט גאט, דער וואס באשיצט אלע מענטשן און אונז יידן בפרט, און דערנאך די מלוכה, דער קייזער און זיין הויזגעזונט. דערנאך האט מען געוואַרט אויף משיח בן דוד, וועלכער וועט קומען צו רייטן — ווען ס׳וועט קומען די אמתע צייט — אויפן ווייסן פערדל און ברענגען די גאולה שלמה.

און אז ד״ר הערצל איז פלוצלינג דערשינען אין דער עפנטלעכקייט, און א חלק פון די מתנגדים, ספעציעל פון יונגערן דור, האט אנגעהויבן גלויבן אין אים און געפרוווט רעדן אין נאמען פון דער נייער אידעע — איז געווען א סכנה פון חרם. ציוניזם איז געווען גלייך ווי שמד כמעט.

בודזאנאוו (ביזיניאוו)

געלעבט האבן יידן אין דער גאנצער מדינה פון קייזער פראנץ־יאזעף, נאר קאנצענטרירט האבן זיי זיך בעיקר אין גאליציען, ווו זיי האבן געפירט זייער ספעציפיש געזעלשאפטלעך און קולטורעל לעבן, אין אלע גרויסע שטעט, שטעטלעך און דערפער.

צווישן אסך קלייניקע שטעטלעך זיינען פאראן א גרויסער חלק, וואס זייער נאמען ווערט דערמאנט נאר זייער־זייער זעלטן, סיי אין יידישן רווישנדיקן לעבן און סיי אין לעבן פון דער מדינה בכלל. ס׳מוז זיך שוין עפעס טרעפן א נס, אז אמאל אין א יובל לייענט מען אין א צייטונג א נאמען פון אזא שטעטעלע. ס׳פארשטייט זיך, אז דער סארט מקומות זיינען, נעבעך, זייער צוריקגעשטאנענע. פון אט אזא שטעטעלע זיינען מיר, דאס ביסעלע איבערגעבליבענע אין דער גרויסער וועלט נאך דעם גרויסן נאצישן מבול. דארט זיינען מיר געבוירן געווארן, דארט אין שטעטעלע האט „חיה־שרה די באבע" אונז געגעבן דעם ערשטן ברוך־הבא אויף דער וועלט... דאס שטעטעלע הייסט בודזאנאוו (ביזיניאוו).

א שטעטעלע אן חכמות...

מיט קיין באזונדערע פופולאריטעט, ווי שוין געזאגט, האט זיך אונזער שטעטעלע נישט אויסגעצייכנט. קיין גרויסע גאונים זיינען ביי אונז נישט געווען קיין גרויסע רבנים און רביים האבן מיר נישט ארויסגעגעבן; קיין איבעריקע נגידים און גבירים האבן מיר נישט געהאט — א פשוט שטעטעלע אן שום חכמות. יעדער ייד, דער ארעמסטער און פראסטער אפילו, האט געקענט לערנען א פרשה חומש מיט רש״י, אדער לפחות דאווענען און זאגן א קאפיטל תהילים. פארשטייט זיך, אז ס׳זיינען געווען אויך יידן למדנים, וועלכע האבן געקענט אין יעדער קהילה זיין דיינים און מורה־הוראהעס און אויך סתם שיינע יידן מיט פיינע הייזער און משפחות. אבער דאס אלץ איז געווען אן שום שטאלץ, אן שום וויכטיק־מאכן־זיך.

קיין פאבריקן און קיין גרויסע געשעפטן זיינען ביי אונז נישט געווען, חוץ עפעס א סאדע־וואסער מאכעכץ, וואס האט זיך גערופן פאבריק... צו ערשט איינע, ביי קלמן זיידע הערשלס, און שפעטער נאך איינע — ביי חיים ברוכ׳ן. יידן האבן געלעבט מיט פרנסה שווער, כמעט געמוטשעט זיך — נאר גארנישט..

רב ייד — פון וואנען זענט איר?...

ווען איר זאלט, למשל פון נייגעריקייט, א פרעג טון אונזערס א ייד אזא שאלה: „זייט־זשע מוחל, פון וואנען זענט איר ...״ — מיינט איר דאך א ודאי, אז שוין דאס איז עס, ער ענטפערט אייך גלייך. אויב אזוי האט איר א גרויסן טעות. פון אונזער א לאנדסמאן קאנט איר נישט אזוי שנעל וועגן א זעלכע דעליקאטע ענינים דערגיין צום סוף.

אט, למשל, פארט אונזערס א ייד אין א גרויסער שטאט אריין, וועגן מסחר אדער עפעס דערלעדיקן ביי די הויכע פענסטער וועגן שטייערן וכדומה. אדער אפשר גאר וועגן אפשטעלן א קינד. און, ווי דער שטייגער, טרעפט מען אויף דער באן אדער אין דער אכסניה אדער גאר ביים דאווגען אין א מקום־קדוש — א ייד, וואס טוט א פרעג:

„פון וואנען זענט איר?...״

דרייט מען אביסל מיט דער צונג און דערנאך טוט מען א זאג:

„וואס איז א נפקא־מינה פון וואנען איך בין? איך בין פון א קליין שטעטעלע נעבן לעמבערג...״

„אז פון א קליין שטעטעלע זע איך — אבער פון וועלכן שטעטעלע נעבן לעמבערג? אפשר קיליקיוו? אדער ראווארוסקי?...״

„ניין אביסל ווייטער, נעבן טארנאפאל״.

„א מאדנער ייד דאס איז, האט מורא צו זאגן פון וואנען ער איז...״

„מורא האב איך דווקא נישט, נאר פשוט, כ׳בין זיכער, אז איר וועט נישט וויסן, צו־וואס זאל איך מיך נאריש מאכן און רעדן סתם דברים בטלים. און אז פון טשארטקאוו וועט איר מיר גלויבן? — איר האט געהערט פון טשארטקאוו?...״

„געוועז בין איך נישט אזוי ווייט, אבער פון נאמען טשארטקאוו האב איך געהערט, דארט איז פאראן א גרויסער רבי — איא?... וואס מאכט עפעס אייער רבי?״

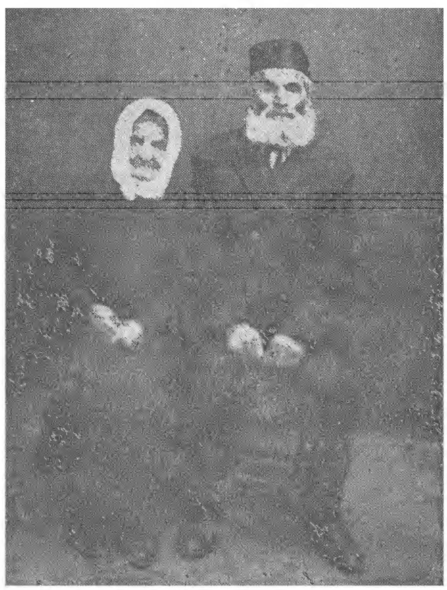
„ער מאכט זייער גוט, ברוך־השם; נאר איך בין פון נעבן טשארטקאוו... פון א שטעטל נעבן טשארטקאוו...״

„און אינטערעסאנטער ייד, כ׳לעבן; האט מורא אדער שעמט זיך מיט זיין שטעטל. איז רעדס שוין ארויס א נאמען, לאמיך שוין הערן...״

„פון ביזיניוו האט איר געהערט?...״

„וואס? וואס? ביצניוו? וואס איז דאס? — א שטעטל אדער גאר א דארף?...״ די לעצטע ווערטער זיינען געווען ווי א פאטש...

„נו, האב איך נישט געוווסט פריער, אז איר וועט נישט וויסן? האב איך נישט געהאט רעכט? איז צר־וואס האט איר מיך באדארפט אזויפיל אויספרעגן און אויסמוטשן אן א סוף און עק?...״

טיפוסים בעיירה: אלתר שטויב ואשתו.

א קליין און וויל שטעטעלע...

א בית המדרש, א שיינעם מיט אן ארון־קודש מיט צוויי לייבן, וואס איינער פון די בעלי־בתים האט זיי מיט די אייגענע הענט אויסגעמאלן. און אזוי פארשידענע חיות אויף די ווענט, וואס מאלערס פון לעמבערג זיינען

געקומען ספעציעל זיי אויסמאלן. אינם דאזיקן בית מדרש האבן געדאווענט די שענסטע בעלי־בתים: משה שאצמאן, משה־קנא דעצקער, אברהם האמער, דער רב באבאד און אנדערע.

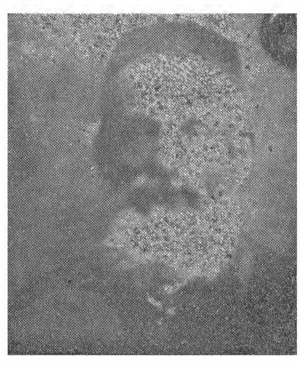
היינט אונזער שול: אן אלטע איינגעהויקערטע פון האלץ. תמיד פול מיט מענטשן, און ווער שמועסט שבתים פון חודש אלול — הערט איר א גאנצן שבת זאגן תהילים בצוותא.

ווער שמועסט אונזער באד... פרייטיק און אלע ערב־יום־טוב דאכט זיך, אז אזא באד איז נישט פאראן אינערגעץ... דער שוויץ, דאס בעזעמל, דאס אנטון און אויסטון... דאס קענדעלע, וואס מאניס־לייב דערלאנגט אייך באלד ביים אריינקומען. און גלאט, ווו הערט מען נאך אזויפל נייעסן פון דער ערשטער קוועל ווי אין אונזער באד?...

אזא טייך, וואס רופט זיך „סערעט"... און דארט שפילן זיך אף אונזערע שענסטע יינגלישע חדר־יארן. וואס איר ווילט קומט דארט, אויפן ברעג, פאר. איז אין קנעפלעך, אין זשאנדארן און גנבים, היינט פארשידענע קונצן ווי: קאטשקעלעך אויפן וואסער, דאס אריבערשווימען ביים בריק און נאך און נאך. נו, און גרויסע, מיינט איר, קומען נישט צום וואסער?... אנו, שטעלט אייך אוועק גאנץ פרי, נאך פארן דאווענען, נעבן שימעלע שוסטער — וועט איר זען ווי עולם שפאנט ארום יעדן טאג דעם בארג...

דאנערשטיקער יאריד...

פון וואס, א שטייגער, לעבט דאס שטעטל? — קיין גרויסע פרנסות האבן מיר נישט געהאט. דער מסחר איז געווען קליין, נאר דערפאר איז די קאנקורענץ

אפרים שטיינבוק — חנות גלנטריה.

געווען גרויס... נאר איין טאג אין דער וואך, דווקא דאנערשטיק, האט אריינ־געברענגט א לעבן אין שטעטל — דאס איז דער טאג פונם יאריד.

א גאנצע וואך גרייט זיך יעדער צו אויף אט דעם טאג, יעדער לויט זיין שטייגער. די קרעמערס, די שענקערס, די בעקערס, די שניטקראמען, די לעדער־סוחרים, די גאנטשארעס — און ווער נישט?... איין זאך נאר בעט יעדער: ס'זאל זיין שיין אין דרויסן און גאט זאל העלפן מ'זאל האבן א גוטן יאריד.

דאנערשטיק אין דערפרי הויבן זיך אן ציען גויים און גויטעס, ווער צופוס און ווער מיט פערד־און־וועגעלעך, אויפן יאריד. ביי אלע וועגן, וואס פירן אין שטאט אריין שטייען די פלאצעווניקעס — יידן, וואס האבן אפגעדונגען די פלאציוווע — און מאנען פון יעדן דעם שטייער: פאר א וואגן כך וכך, פאר יעדער לעבעדיקער זאך — עפעס מער. אלע פארן אין מיטן שטאט אריין, אין רינעק, און שטעלן דארט אויס זייער סחורה: ווער א קארץ קארטאפל, ווער א קארץ ווייץ, האבער, גערשטן, קארן. אזוי קויפט און פארקויפט יעדער זיין ביסעלע סחורה. ווער אפאר גענזלעך, עופות, אייער, פוטער, א קעלבל, א פאר חזירימלעך, א פערד, א קו. אחוץ חזירים האנדלען יידן מיט אלעם.

יעדער גוי קויפט עפעס אהיים: שניט סחורה, לעדער, גאלאנטעריע, גלאזווארג, כלים צו דער ארבעט, כלים אין קיך אריין, זאלץ, נאפט, צעלניק א.א.וו. אלע סחורות שטייען איין אין יידישע הענט. דערנאך כאפט מען זיך אריין אין א שענק (רעסטאראציע) טרינקען א גלעזל בראנפן, טיי, א האלבע ביר א.א.וו. א קיצור — דאס גאנצע שטעטל גייט אויף רעדער, ווי אויף א יאריד...

פארנאכט, אז אלע גויים צעפארן זיך אהיים, דער פלאץ ווערט ליידיק, די געשעפטן אויסגעשמוצט מיט בלאטע פון א גאנצן טאג, בקיצור, דער יאריד האט זיך געענדיקט — הויבט מען אן, יעדער אויף זיין שטייגער, מאכן דעם חשבון; ווי אזוי איז דער יאריד אויסגעפאלן... נישט שטענדיק איז די זאך גלייך: אמאל איז ער גוט פאר דעם, און אנדערסמאל פאר אן אנדערן.

דעם ערשטן רווח האט מען, אז מ'מאכט דעם חשבון, אז ס'איז חלילה נישט געשען קיין גנבה. ווייל אויף די יארידים קומען שטענדיק „ספעציאליסטן" — און נישט דווקא פון ווארשע אדער לעמבערג. דער כלל איז, אז יעדער גוי איז א גנב, איז דאך שוין נישטא קיין שיעור. ס'פרעגט זיך נאר — ביי וועמען האט מען היינט געגנבעט?...

ערשטע וועלט מלחמה

פאליטיקערס...

מ׳קאן נישט זאגן, אז ס׳זיינען ביי אונז נישט געווען קיין פאליטיקאנטן. נאר ס׳זיינען געווען פארשידענע סארטן פון פאליטיק. קודם־כל פאליטיק אין שול — וועגן א גבאי, וועגן עליות צו דער תורה יעדן שבת, וועגן לייגן איינעם אין חרם אריין און נישט געבן אים קיין עליה צוליב וואס נישט איז. פאליטיק וועגן קהלישע זאכן, אמאל א רב, א שוחט אדער א קולטוס פרעזעס. אבער די אלע פאליטיקעס זיינען בלאטע קעגן די גרויסע אלגעמיינע פאליטיק פון מלכות „קירע״

און ס׳זיינען געווען ביי אונז יידן, וועלכע האבן זיך געמישט און געקענט די גאנצע פאליטיק פון דער מלוכה און פראנץ־יאזעפעס געשעפטן ווי זייערע אייגענע... שרייבן און לייענען האבן זיי טאקע נישט געלערנט, און דערפאר טאקע נישט געקענט, נאר דערפאר זיינען זיי געווען סאלדאטן אין דער עסטרייכישער ארמיי. מ׳האט אפילו געזאגט, אז איינער פון זיי איז דערגאנגען ביז די ראנגע קארפורל — ווי־זשע קענען זיי נישט דעם קייזערס געשעפטן?...

אפאר בעלי־בתים אין שטעטל זיינען געווען אבאנענטן פון לעמבערגער טאגבלאט; מיין פאטער ע״ה, בשותפות מיט אברהם האמער, האבן אפילו אויסגעשריבן די „נייע פרייע פרעסע״. און אז מ׳פלעגט זיך אוועקזעצן און לייענען די צייטונגען — פלעגן זיך מאכן גאנצע רעדלעך ארום די לייענערס. נחומטשע קצב פלעגט לייענען נעבן זיין יאטקע אין דרויסן פאר אלע „קענערס״.

מלחמה

אינם זומער פון 1914 האבן די צייטונגען אנגעהויבן שרייבן זייער שארף קעגן די ענטענטע, ד.ה. קעגן ענגלאנד, פראנקרייך און רוסלאנד. ס׳האט אויסגעזען, אז אט־אט וועט עפעס געשען. נאר גארנישט, מיר יידן האבן געהאט בטחון, אז דער ליבער גאט וועט אונז ווייזן, אז אונזער מלוכה וועט געבן פעטש אלעמען... פלוצלינג, אין א שיינעם טאג, קומט די ידיעה, אז אין סערביען, אין דער הויפטשטאט סאראיעווע, האט מען דערהרגט דעם טראנפאלגער — אונזער טראנפאלגער פראנץ פערדינאנד.

א מרה־שחורה האט זיך צעגאסן איבערן גאנצן שטעטל. רעדלעך אין

מארק, און בעיקר נעבן נחומטשע קצב. דאס לעמבערגער טאגבלאט ליגט ביי אים אויפן קני און ער מיטן פינגער שפאצירט איבער דעם, אויסטייטשנדיק יעדן דעם טייטש פון דעם געשעעניש. אזא מין חוצפה — אין מיטן זומער גייען דערשיסן דעם קייזערס טראנפאלגער — אונזער עסטרייכישן קייזערס טראנפאלגער!

אין די בתי מדרשים קאכט זיך ווי אין א קעסל. א טייל פאליטיקער די אפטימיסטן, זאגן, אז מ׳דארף נישט שווייגן... מ׳דארף נקמה נעמען פארן „האון״ אבסבורג. די פעסעמיסטן זאגן אבער, אז מיר האבן גארנישט מיט וואס צו גיין אין מלחמה אריין... אונזער עסטרייכישע מדינה איז דורך־און־דורך פארסמט פון די מינדערהייטן.

✶

שבת, תשעה באב, א נדחה. יידן גייען ווער צום דאווענען און ווער אין מקוה אריין. דער קליינטשיקער פאליצייניק, וואס פלעגט פון צייט ברענגען די הויפטנייעסן דורך אויספויקן אויף זיין פייקל, מאכט דאס מאל באקאנט, אז אלע, וועלכע האבן געדינט אין מיליטער ביזן עלטער פון 42 יאר, מוזן זיך היינט איינצייהען אין זייערע רעגימענטן. בקיצור — אן אלגעמיינע מאביליזאציע!

שוין כמעט פארנאכט האבן זיך די יידישע יונגעלייט, נעבעך, אנגעהויבן קלויבן אין וועג אריין. און קולות האבן זיך גענומען הערן פון אסך הייזער, כאטש קיין סך מיליטער מענטשן זיינען ביי אונז נישט געווען. סאלדאטן זיינען געווען אמייסטנס ארעמע לייט — „לייטישע״ טאטעס האבן פארזעצט דאס לעצטע, כדי די קינדער זאלן נישט גייען אין מיליטער דינסט.

ס׳האט נישט לאנג געדויערט און די מלחמה איז אויסגעבראכן.

פרייטיק צו־נאכטס. אין דער היים מאכט מען קידוש. אלע זיצן ביים עסן. קומט אריין אברהם האמער און רוימט איין דעם טאטן א סוד... „איר זאלט זיך נישט דערשרעקן — זאגט אונז דער טאטע — מ׳שפרענגט די בריק״. און אזוי רעדנדיק הערט מען א שטארקן שאס און אלע גיבן זיך א ווארף. דאס איז געווען דער ערשטער קלאפ אין דער ערשטער וועלט מלחמה ביי אונז אין שטעטל.

א נאכט פון פחד איז געווען דער דאזיקער פרייטיק צו־נאכטס, כמעט נישט געשלאפן. שבת אין דער פרי — ווי געוויינלעך, יידן לויפן ס׳ערשטע דאווענען. ס׳ווייזן זיך די ערשטע פליטים פון די ארומיקע שטעטלעך, וואס ליגן נענטער

צו דער רוסישער גרעניץ. אויך א טייל יידן פון די ארומיקע דערפער קומען אין שטאט אריין. מען דערציילט, אז רוסישע פאטרולען דערנענטערן זיך אלעמאל צו די גויים, וואס ארבעטן אין פעלד, און פרעגן זיך אויס פארשידענע שאלות. דער פחד ווערט גרעסער פון שעה צו שעה. „פאטשטן" לויפן ארום משוגענערווייז.

אונזער בטחון איז ביי אונז, אז אונזער מלוכה עסטרייך האט נישט קיין מורא פאר פאניען און אלץ וועט זיך ענדיקן לטובה.

פייזאזשן און טיפן

א חתונה אין שטעטל

שוין חדשים פריער הויבט מען אן צו רעדן וועגן עפעס א חתונה וואס דארף פארקומען צווישן דעם און דעם — מערטשים (איה"ש) שבת נאך שבועות. ס׳גאנצע שטעטל קאכט שוין ווי א קעסל... בילעטן זיינען נישט אין דער מאדע — מ׳ליידעט איין יעדן פנים־אל־פנים.

און אויב דער חתן אדער די כלה זיינען פון א פרעמדער שטאט — קאן מען זיך קוים דערווארטן מקבל פנים צו זיין דעם חתן אדער כלה. אין איינוועגס ווערן באלד געבוירן צונעמען — פאר אים אדער פאר איר; דערצו זיינען שוין פאראן ליידיקע קעפ וואס קלערן שנעל...

און די חתונה אליין.

שבת פאר דער חתונה פירט מען דעם חתן אין שול אריין, אנגעטון א שווארצע בעקעשע מיט א שטריימל, מ׳מאכט א ברייטן קידוש אין שול אדער ביים חתן אין הויז. נאכמיטאג קאנט איר זעען פרויען און מיידלעך גייען צו דער כלה אויף פארשפיל.

און אין טאג פון דער חתונה. די ערשטע שאלה, וואס יעדער פרעגט זיך איז: וועלכע כליזמר וועלן עס זיין אויף דער חתונה — פון קיפיטשיניץ, אן א פויק נאר מיט 2 טאצן, אדער די טרעבעוולער; זיי פארמאגן 7 מוזיקאנטן: 2 פידלען, 1 באס, 1 קלארינעט, 1 טרומייטער, 1־2 טאצן, 1 גרויסע פויק...

דאס איז דאס וויכטיקסטע פארן שטעטל, אפילו פאר נישט איינגעלאדענע; אז די מוזיק גיט א פאר אריין מיטן פיאקער דעם בארג־אראפ אין שטעטל אריין —

ווערט שוין פריילעך אויף די נשמה... קודם גייט מען אפשפילן דער כלה אין דער היים. אז ס'איז דא א בדחן, העלפט ער אונטער מיט זיינע לידעלעך און מ'וויינט זיך גוט דורך...

כלהניו, כלהניו וויין־זשע וויין,
דו וועסט דאך באלד צו חופה גייען...
בעט־זשע גאט מיט גרויס כוונה,
ער זאל ווערן קיין אלמן, דו — קיין אלמנה...

מ'פירט די חתן־כלה צו דער שול. דארט גיט מען זיי חופה וקדושין. דאס גאנצע שטעטל גייט מיט ליכט אין די הענט.

נאך דער חופה טאנצן די מחותנתטעס מיט קוילישן אין די הענט פארן יונגן פאר־פאלק, און דער עיקר — די כליזמרים האלטן אויף דעם עולם מיט התלהבות און פרייד.

פלאגערס

געווען א מנהג אין יענע יארן, אז יעדער יונגל פון 18—20 יאר, וועלכער האט באדארפט צושטעלן זיך צום מוסטערונג פאר דער רעגירונגס קאמיסיע, וואס האט אויסגעוויילט יונגלעך פאר סאלדאטן צו דער עסטרייכישער ארמיי — האבן זיך אנגעהויבן צו „פלאגן". צו וואס זיך פלאגן? מען דארף זיך אויס־מוטשען, זיך אפשוואכן — אפשר וועט מען אים דערפאר נישט צונעמען פאר קיין סאלדאט ...

איז, דאכט זיך, א גאנץ איינפאכע און פשוטע זאך, א יא? — אבער ביי אונז איז דאס געווען א שטיק פונם לעבן פאר די יונגע חברה, וועלכע האבן זיך, נעביך, געמוזט פלאגן.

אנגעהויבן פלאגן האט מען זיך ווינטערצייט ביז ערגעץ נאך פסח, ווען די אסענטירונג איז פארגעקומען. און אז די אסענטירונג איז פארגעקומען זיינען קודם די טאטעס פון די דאזיקע בחורים — די וועלכע זיינען געווען בכוח — אוועק קיין לעבמערג אדער אפילו טארנאפאל און דארט זיינען שוין געווען מאכערס וואס האבן שוין פאר געלט געשאפן פראטעקציע ביים דאקטאר אדער ביים אפיציר פון דער קאמיסיע. און יעדער ייד, אפילו דער ארעמסטער, האט געטון אלץ וואס סאיז מעגלעך, אז זיין קינד זאל מען נישט חס־ושלום צונעמען צום מיליטער דינסט.

וואס, אבער, איז געווען דאס פלאגן? — שבת אויף דער נאכט, ארום 9־10 א זייגער, האבן זיך צונויפגענומען עטלעכע חברה און אנגעהויבן צונויפ־שלעפען די איבריקע פלאג־פליכטיקע. ווי געוועגליך, תמיד זיינען געווען אזעלכע, וועלכע האבן נישט געוואלט מיטגייען און האבן זיך באהאלטן. האט מען זיי ארויסגענומען פון די בעטן אין די גאטקעס, אפילו אין פראסט, געש־לעפט אינעם אלטן קלויז; דארט איז עס געווען דער פלאץ, ווו מ׳האט געהולעט א גאנצע נאכט.

מ׳איז געגאנגען פון שטוב צו שטוב און אויפגעוועקט. יעדער האט געגעבן אדער געלט אדער שווה־כסף, ווי עסן א.א.וו. קיינער האט נישט געוואגט נישט צו געבן... און אז מ׳האט שוין צונויפגענומען דאס געלט איז מען אריין אין שענק, געכאפט א כוסע משקה, מיטגענומען אפאר פלעשלעך בראנפן און צובייס, פיין באצאלט, און אוועק אין שול אריין. די גאנצע נאכט האט מען געקענט הערן דאס זינגען, די געלעכטערס פון די חברה איבער דער גאנצער שטאט.

דערביי זיינען פארגעקומען פארשידענע קוריאזן און צוזאמענשטויסן צווישן חברה און בעלי־בתים פונם שטעטל. למשל: לייביש דעם רבס (העלער), וואס האט אין שטוב געהאט נאר מיידלעך, זעקס־זיבן, האט נישט געוואלט געבן געלט די פלאגערס, א קראן, ווען זיי זיינען צו אים געקומען מאנען. האבן חברה צו אים געזאגט: „ר׳ לייביש, שיקט מיט אונז אייער רחלה, וועט איר זיין פטור פון געלט געבן...״ האט דאך לייביש אנגעהויבן שטארק שרייען, האבן חברה צו אים געזונגען דאס לידעלע:

מיר שטייען דא אלע פלאגערלעך אזוי ווי די טויבן,
גוט־זשע עטלעכע גראצער, אז נישט זעצט מען אייך אויס די שויבן...

און דאס איז געווען נישט נאר גערעדט און געזונגען, נאר פלוצלינג האט זיך געהערט א זעץ און א קראך — און שוין אויס שויבן... און חברה האבן זיך אפגעטראגן און אין איין מינוט שוין געשטאנען ביי אן אנדער פענסטער און געפאדערט גרייצערס.

כ׳געדענק נאך א פאל: חברה איז אריין אין א הויז אויף יענער זייט בריק צו א באוווסטן קמצן, אן אייער סוחר, א ייד וואס האט קיינמאל נישט געוואלט געבן. אויך דאס מאל האט ער זיי נישט געגעבן. האבן חברה קודם כל יעדער פארייכערט א ציגאר און אנגעמאכט א גרויסן רויך... דערנאך האט

מען אנגעהויבן ברעכן אייער... האט דער ייד שנעל ארויסגעכאפט געלט און זיי געגעבן, כדי זיי זאלן זיך שנעל אפטראגן.

אין דער אלטער שול האט מען שוין א גאנצע נאכט איבערגעקערט די וועלט. און אזוי א גאנצן ווינטער.

פאראכעס אין שבת הגדול

שבת הגדול אז נישט קיין יום־טוב ביי יידן — און פונדעסטוועגן פאר אונז ביזיניווער קינדער איז דער דאזיקער טאג געווען זייער א פריילעכער.

מ׳שמועסט אזוי: דאס שטעטל ליגט נידריק אין טאל צווישן די צוויי באקאנטע בערג — איז תמיד דא ווינטן און... פארעכעס. ווי אזוי? — די סאני־טארע באדינגונגען זיינען געווען געוויינלעך זייער שוואכע, זיינען דאריבער געווען אסך „אויסגעגאסענע" קעפ און קעפלעך, ספעציעל אום ווינטער. טוען מאמעס פארשידענע רפואות, למשל: מ׳שמירט אן דאס קעפיל מיט פישל, ויערט דאס קאסקעטעלע, נעביך, זייער פארשמאלצעוועט... לייגט מען אריין אינערווייניק פאפיר, אבער פארט זעט זיך דאס פארשמירטע קעפעלע...

און אזוי היילט זיך דערווייל אונטער דאס קעפעלע. טרעפט זיך אבער, רחמנא־לצלן, אז ס׳היילט זיך נישט — ווערט פון דעם א פאראכל... ס׳קריכן אויס די הערעלעך און ס׳בלייבט א „ילפת" אויף אייביק... אט דאס איז שוין דער 100־פראצענטיקער פארעך...

איז וואס איז דאס שייך צו פריילעכקייט פון שבת הגדול? — טא הערט מיט קאפ. כ׳ווייס נישט, ווי אזוי פירט זיך אומעטום ביי יידן — ביי אונז אין ביזיניוו זעט עס אויס אזוי:

אויפן וועג צום באד, ווו יידן לויפן שבת אין דערפרי זיך טובל זיין פארן דאווענען, ווווינען אפאר „גענעראלן" פון די פארכעס. דא קאנט איר זען א מין „טורעם" פון א אויפגעשטעלטן שליטן מיט די דישלעס ארויף און אויף אים, אין דער הויך, הענגט א „מענטש" אנגעשטאפט מיט שטרוי, אין איין האנד האלט ער א ריבאזל (רייב אייזן) און אין דער צווייטער — א בעזעם. צוגעטשעפעט אן אויפשריפט מין קידוש לבנה אותיות:

פארעכעס, פאראכעס — האלט אייך איינאיינעם
און לאזט נישט אריין קיין קאפ א ריינעם...

מ׳שמועסט, אז דאס איז די ארבייט פון משה בעקער מיט זיינע טשעלאד־ניקעס, מיט זלמן לייבעניו בראש.

שוין גאנץ פרי לויפן קינדער און, נאטירלעך, אויך גרויסע — ווער ס׳פילט, אז ר׳האט א ריינעם קאפ... — אנקוקן דעם שוישפּיל. און ווי דעם קינד, וואס חברה דערזען פלוצלינג דאס פארסמאלצעוועטע קאשקעטעלע פון א יונגל...

— „געוואלט, משהלע, האסט א פארעכל?...

— „ניין, ניין! ס׳האט זיך מיר שוין אויסגעהיילט...״ שרייט משהלע. ער כאפּט אראפּ דאס קאשקעטל, „לעגיטימירט״ דאס קעפּל ביי חברה און ווערט ניצל. מ׳לאזט אים מיטגיין מיטן עולם.

פלוצלינג כאפּט מען ערגעץ א ווייס פערדל, מ׳שלעפּט אראפּ דעם „מענטש״ פונם שליטן, מ׳זעצט אים אוועק אויפן פערדל, מ׳בינדט אים צו און — ויסעו! דער זייגער קאן שוין זיין ארום 10, און מיר אלע קינדער, מיט אפאר גרויסע רעדלפירערס אויך, שפּאנען פון איין הויז צום אנדערן, ווו ס׳וווינען די „באקאנטע״ פּארכעס, און זינגען אריין די באקאנטע לידלעך:

שבת הגדול, א גרויסער טאג,
אלע פּארכעס גייען צום צוג...
אדער —
אלע פּארכעס גייען קיין מצרים...״

★

אין דעם דאזיקן טאג טרעפט אז אסך באטראפענע, נעביך, גייען נישט דאווענען אין שול אריין און מוזן דאווענען ביחידות אין דערהיים.

ס׳טרעפט אויך אז אין שול בשעת לייענען טוט מען א רוף אויף „פלוני בן פלוני... יעמוד...״ אבער דער אויסגערופענער בעט זיך: „אפשר לאזט איר מיר היינט צורו — און גייט בשום אופן נישט עולה זיין.

און אלע לצים, ווי יוסי בער און אנדערע לעבן א משוגענעם טאג אט דעם שבת; און ווער שמועסט — מיר קינדער. הלוואי איז שבת הגדול א גאנץ יאר...

ישראל מארגענשטערן־שיפמאן

מיין שטעטל בודזאנאוו

א שיין שטעטל

בודזאנאוו האט געהאט א באפעלקערונג פון ארום פינף טויזנט נפשות, א דריטל פון דעם יידן. די יידישע איינוואוינער זיינען געווען בעלי מלאכות, קרעמער און סוחרים, און אזוי ווי די געגנט ארום איז געווען באוווינט פון פויערים, ערד ארבעטער, ווייל קיין אינדוסטריעס זיינען נישט געווען, האבן אונזערע יידן געצויגן זייער חיונה הויפטזעכלעס פון יארידן אין שכנישע שטעטלעך, וואהין זיי פלעגן פירן זייערע סחורות צו פארקויפן.

די הויפט־ראלע, אבער, האט געשפילט דער היימישער יאריד, דער יאריד פון בודזאנאוו גופא, וואס פלעגט זיין יעדן דאנערשטיק. אונזער אייגענער יאריד איז געווען דער מקום פאר אלע קלאסן יידן צו פארדינען אויף שבת־הוצאות. האט זיך ארייגעמישט דער שטן און ס׳האט גראד דאנערשטיק געטרעגנט, האט דער שבת קודש דערפון געליטן, ווייל ס׳איז געווען אויס יאריד און ארימע מענטשן האבן ניט געהאט פארוואס שבת צו מאכן. האט מען געבאקן חלות פון ביליקע שווארצליכע מעל, די בשר ודגים האט מען אויך מער־ווייניקער פארבויגן, איז מען יוצא געווען מיט א ביליקן הערינג אנשטאט פיש און במקום פלייש איז מען יוצא געווען מיט א שטיקל לונג און לעבער, וואס מ׳האט געקראגן בחצי חנם.

ס׳זיינען געווען אזעלכע עניים ואביונים, וואס האבן אפילו דאס אויך ניט פארמאגט, אבער א דאנק קרובים און סתם לאנדסלייט אין אמעריקע, וואס האבן געשיקט שטיצע, זיינען זיי ווי ס׳איז אויסגעקומען און מען האט חלילה נישט געהונגערט.

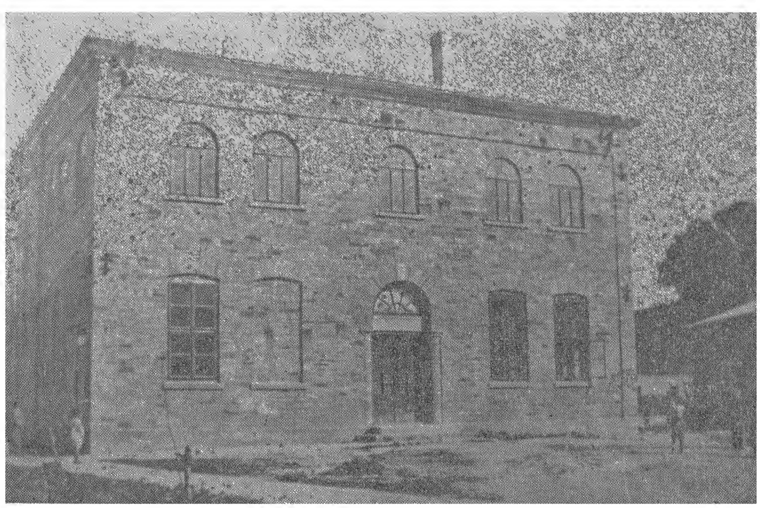
בודזאנאוו איז געלעגן אין א טיפן טאל, ארומגערינגלט פון הויכע בערג אזוי ווי מיט א גארטל. אינמיטן שטאט האט זיך געשלענגלט דער טייך סערעט, אין וועלכן קינדער פלעגן זיך זומער־צייט פלאשקען און ווינטער, ווען דער טייך איז געווען פארפרוירן — זיך גליטשן. שטייענדיק אויף איינעם פון די ארומיקע בערג און קוקנדיק אונטן אויפן שטאט, האט מען פאר זיך געזען א וואונדער־שיינע פאנאראמע. ביי מיר אליין איז די דאזיקע סצענע אונפאר־געסלעך.

אויף איינעם פון די בערג צו צפון זייט, איז געשטאנען א אוראלטע ריזיקע מויער, געבויט פון שטיינער. מען האט אים גערופן „דער קלאשטאר״. דער בנין האט אונטן געהאט גרויסע קעלערן מיט אונטערערדישע פאר־דרייטע וועגן און שטעגן. די מויער האט היסטארישע באדייטונג, זי איז געבויט געווארן צו באשיצן די שטאט בעת די טערקן האבן זי באלאגערט אינם יאר 1675. דאס צייגט, אז בודזאנאוו איז שוין גאר אן אלטע שטאט.

חסידים און ציוניסטן

די שטאט באפעלקערונג ביי אונז איז באשטאנען פון פיר גרופן: חסידים, מאדערנע בעלי־בתים, פראסטע בעלי־בתים און בעלי מלאכות. די חסידים האבן געהאט זייערע קלויזן — הוסיאטינער קלויז, טשארטקאווער, קופיטשי־ניצער, וויזשניצער און סטרעטינער. די פראסטאקעס האבן געדאוונט אין שול, האבן געהאט א פיינעם בעל תפילה, „שאול חזן״ האט מען אים גערופן, אפילו אביסל הייזעריק געווען, אבער זייער אן ערליכער ייד און מען איז צופרידן געווען פון זיין דאווענען.

געווען א בית המדרש, ווו ס׳האבן געדאוונט די מאדערנע באלעבאטים. א טייל פון זיי האבן אין די לעצטע יארן פאר דער ערשטער וועלט מלחמה, שבתים און ימים טובים שוין געטראגן צילינדערס אנשטאט שטריימלעך. זיי האבן געהאט א לאנג־יאריקן בעל תפילה, א שטאטישער בעל הבית „מאטיע

בית־המדרש.

ליניאל״, א ייד א תלמיד חכם און זייער א שיינער מתפלל. מיט זיינע ימים נוראימדיקע מוספים פלעגט מען זיך ממש קוויקן.

די בעלי מלאכות, מערסטענס שניידער, האבן געדאווענט אין א שולעכל, וואס איז געווען אנגעשלאסן אן דער גרויסער שול. מען האט זי גערופן „די שניידערישע שולעכל״. אלע בעלי מלאכות האבן באלאנגט צו א פאראיין מיטן נאמען „יד חרוצים״.

אלע קלאסן יידן פון שטעטל האבן געלעבט בשלום ושלוה, קיינע צאנקערייען, קיינע מחלוקת איז ניט פארגעקומען, אפילו אין א צייט, ווען מ׳האט געדארפט אויפנעמען א נייעם רב, בעת אונזער אלטער רב ר׳ יעקב שמשון הלוי העלער ז״ל, וועלכער איז געווען א גאון בדורו, איז נפטר געווארן און קיין ממלא מקום האט ער ניט איבערגעלאזט, זיינען יא פארגעקר־מען חלוקי דעות, וועלכן רב מען זאל אויפנעמען. מ׳האט זיך אבער געאייניקט אויף א פרידליכן אופן און מ׳האט אויפגענומען הרב שמעון באבאד פון דער שכנישער שטעטל יאנאוו, וועלכער איז געווען א גרייסער יחסן און א איידעם פון דעם בערשאנער רב ז״ל.

אינגאנצן ריין פון שטרייטיקייטן איז אבער בודזאנאוו ניט געווען. ארום דעם יאר 1905 איז פארגעקומען א מחלוקת — חסידיזם געגען ציוניזם. די ציוניסטישע אידייע האט דאמאלס אנגעהויבן אריינדרינגען אין אונזער שטעטל, האבן עטלעכע פיינע יונגעלייט געגרינדעט א ציוניסטישן פאראיין מיטן נאמען „חובבי ציון״. זיי האבן געהאט א לאקאל ווו מען האט געקראגען א העברעאישע צייטונג און ביכער צום לייענען און מ׳האט דארט געשפילט שאך. דער חסידישער לאגער האט עס נישט געוואלט ליידען, דער כעס צווישן די חסידים האט זיך צעפלאקערט: „ס׳טייטש״, האבן זיי געליארעמט, „די ציוניס־טן, די טרייף פסול׳ניקעס וועלן פארדארבן דעם יונגען דור״. דעם גרעסטן רעש האבן געמאכט די הוסיאטינער חסידים און האבן די ציוניסטן גערופן פארשידענע נעמען און אפילו געסטראשעט מיט פעטש. די מחלוקת איז אזוי אנגעגאנגען עטלעכע יארן און דער פאראיין האט דערפון געליטן, ווייל בחורים קינדער פון חסידים אדער אזעלכע וואס האבן געהאט חסידישע קרובים האבן מורא געהאט צו ווערן מיטגלידער.

אבער צו דעם איז אויך אן ענדע געקומען. א טייל פון אונזער יוגענט אפילו מאנכע חסידישע קינדער, האבן שטודירט אין גרעסערע שטעט. ווען זיי זיינען ארום דעם יארן 1910 געקומען אהיים אויף וואַקאציע, זיינען זיי

שוין געווען פארטיקע ציוניסטן און זיי האבן זיך גענומען ריידען צו די געגנער „דברים קשים", הארבע דבורים און זיי באזיגט. די לאגע האט זיך דאן געענדערט און די זריעה, וואס די ערשטע חובבי ציון העלדען האבן פארזייעט, האט ארויסגעבראכט גוטע און שיינע פירות און פארשטארקט די ציוניסטישע באוועגונג.

אין דער ערשטער וועלט מלחמה

איצט אייניקע איבערלעבונגען, וואס מיר בודזאנאווער האבן איבער־געלעבט בעת דער ערשטער וועלט־מלחמה און נאך דער מלחמה. דאס ערשטע וועל איך רופן „די ישועה שלאגט גאר".

ווי שוין געזאגט, ליגט אונזער שטעטל ביי דער געוועזענער עסטרייכישער־רוסישער גרעניץ; האבן זי די קאזאקן אין די ערשטע טעג פון דער מלחמה אקופירט. מיר זיינען דאמאלס אפגעקומען נאר מיט אביסל שרעק, קיין קאמף איז ניט פארגעקומען. אמת, די קאזאקן און טשערקעסן האבן אונז ניט געשאנעוועט, האבן גערויבט און געפלינדערט, אבער מיט חסד, ווייל ווען די רוסישע ארמיי האט מער ארייננעדרונגען אין גאליציע, איז ביי אונז רוהיק געווארן. יידן האבן געדארפט פרנסה, האט מען זיך אוועקגעלאזט קיין רוסלאנד, קיין קאמענעץ־פאדאלסק, פראסקוראוו און אנדערע שטעט, מ'האט פון דארט געבראכט פארשידענע סחורות, אין וועלכע מען האט פארדינט און געמאכט א לעבן. אבער קיין גרויס נחת האט מען פון דעם ניט געהאט. אט דער מסחר פון רוסלאנד צו אונז אין גאליציע איז געווען שטארק ריזיקאליש, ס'פלעגן זיך אפרייסן טשערקעסן, באנדיטן און בארויבן די סוחרים אויפן וועג אדער אפילו אין שטאט גופא. און ווער האט זיך געקענט שטעלן קעגן?

דאריבער האבן יידן געבעטן ביים רבונו של עולם, אז די ישועה זאל זיי קומען, דאס האט געמיינט, אז דאס עסטרייכישע מיליטער זאל פארטרייבן די רוסן און צוריק אקופירען דאס שטעטל, מען זאל ווידער קענען לעבן ווי מען האט געלעבט — און דער טאג איז ענדלעך געקומען.

דאס איז געווען אין אויגוסט 1915. ס'האבן זיך געלאזט הערען שטארקע שיסערייען, איז געווארן ששון ושמחה — די ישועה קומט! און טאקע אין דערזעלבער נאכט איז אנגעקומען אן אפטיילונג עסטרייכישע מיליטער אויף דער רעכטער זייט פון טייך, און די שמחה איז געווען פארפולט, ממש שמחת

תורה אין יידישע הייזער. זיינען עטלעכע יידן זיי געגאנגען מקבל פנים זיין. וואס־זשע איז געווען? די זעלנער, אויף וועלכע מ׳האט אזוי געהאפט און געווארט, האבן זיי געשלאגן מכות אכזריות און זיי זיינען נעבעך אנטלאפן שרייענדיק צו די יידן אויף דער צווייטער זייט טייך — „יידן, אנטלויפט, די ישועה שלאגט"... די דאזיקע אנטוישונג, וואס אלע האבן געהאט, וועל איך קיינמאל נישט פארגעסן.

ס׳האט זיך נאכהער אנטוויקלט א שלאכט ביים טייך, זיינען אלע יידן פון דער „ישועה" זייט, פון די וואס זיינען, הייסט עס געווען, אויף דער זייט פון די עסטרייכער, איך אויך בתוכם, געווארען פליטים; מען איז געלאפן וווהין מ׳האט נאר געקענט. איך האב מיר געפונען א מקום מקלט אין וויען.

✱

ווען איך בין מיט דריי יאר שפעטער אהיימגעקומען — ס׳איז געווען עטלעכע וואכן בעפאר די מלחמה האט זיך געענדיקט האב איך מיין שטעטל ניט דערקענט. זי איז געווען אינגאנצן אפגעברענט, אונזער אלטע שול, דער שיינער בית המדרש און די קלויזען זיינען אוועק מיטן רויך אין די שלאכטן און ריקצוגן אין דער מלחמה. בלויז אייניקע הינטער־געסלעך און די שטאטישע באד זיינען פארבליבן. האבן יידן זיך געדריקט צו צוויי־דריי פאמיליעס אין א שטוב. אבער מ׳האט עס אנגענומען באהבה, אבי מ׳איז מער־וויינקער רואיק געווען.

א מוראדיקע נאכט אונטער פעטלורא

אבער די מנוחה האט לאנג ניט אנגעהאלטן. האט זיך צעבושעוועט די רעוואלוציע און אונז פארשאפט גרויסע ליידן. דאס ערגסטע, וואס מיר האבן איבערגעלעבט, וועל איך באצייכענען מיטן נאמען „א מוראדיקע נאכט אונטער פעטלורא".

די פעטלורצעס ימ״ש האבן ניט איינמאל באפאלן אונזער ארים שטעטל, האבן געשלאגן, געראַויבט און געפלינדערט, אבער איין נאכט האבן זיי אפ־געטאן אזעלכע מעשים תעתועים, וואס ליגט נאך עד היום אין זכרון פון די, וואס האבן עס בייגעוווינט. אין יענער מוראדיקער נאכט האבן די באנדיטן געשענדעט יידישע פרויען און מיידלעך און די געשרייען פון די אומגליקלעכע

האבן דערגרייכט עד לב השמים. דאס איז געווען די שרעקלעכסטע נאכט, וואס אונזער שטעטל האט ווען איבערגעלעבט.

שרעקלעכער שבת אונטער האלער

נאך א שוידערלעכע איבערלעבונג האבן מיר געהאט מיט עטלעכע חדשים שפעטער; איך וועל די דאזיקע איבערלעבונג באטיטלען מיטן נאמען „א שרעקלעכער שבת אונטער האלער".

אלע ווייסן די צרות און ענויים, וואס די האלערטשיקעס האבן אנגעטאן די יידן פון גאליציע, אבער אונזער שטעטל האט פון זיי אממייסטן געליטן.

ביי אונז האט דאמאלס געפירט די גרענדע א פאליציי אינספעקטאר מ׳שטיינס־געזאגט, א פראסטער שייגעץ, דערצו א שונא ישראל און א שטיק משוגענער. פלעגט זיך אים פארגלוסטן פלעגט ער טעלעגראפירן צום מיליטער־רישן שטאב אין טארנאפאל, אז די יידן פון בודזאנאוו בונטעווען זיך אדער אנדערע אזעלכע בלבולים און סאלדאטן פלעגן קומען און זיך נוקם זיין אן די יידן דורך שלאגן און פלינדערן; דאס איז פארגעקומען עטלעכע מאל. דער לעצטער אויפטו, אבער, פון די האלערס כוליגאנעס איז געווען דער שרעק־לעכסטער.

דאס איז געווען שבת נאכן עסן, אין שטעטל איז געווען שטיל און רואיק. פלוצלונג איז זי פערוואנדלט געווארן אין א קריגס־לאגער, פון אלע זייטן זיינען אנגעקומען האלער־טשיקעס מיט געפאנצערטע טראקס, קאנאנען און אנדערע מאשין־געווער. צוערשט האבן זיי זיך גענומען פלינדערן יידישע האב און גוטס און שלאגן וואס פאר א ייד ס׳איז זיי אונטערגעקומען. פלוצלונג האבן זיך דערהערט יאמערלעכע וויי־געשרייען, אזעלכע געשרייען, וואס מ׳האט פריער ניט געהערט. וואס האט פאסירט?

געווען ביי אונז א קליין יידעלע, א קליינער אין געוואקס, „עובדיה דער שניידער", א הויפט ארענטלעכער און שטילער מענטשל, א פאטער פון קליינע קינדער. האבן די באנדיטן אויף אים געמאכט א בלבול, אז ער האט געשאסן אויף דער זשאנדארמעריע און עטלעכע האלערטשיקעס האבן אים געפירט צו דערשיסן. דאס האט אויפגערודערט דאס גאנצע שטעטל, דער קליינער עובדיה׳לע וואס האט קיינמאל א פליג אויפן וואנט ניט באריהרט, זאל נעבעך דערשאסן ווערן אומזיסט און אומנישט! א גליק איז געווען, וואס פירנדיק

אים אויסערן שטאט, זיינען גראד אנגעקומען עטלעכע פיינע פויערים, וואס האבן פאר אים רחמים געבעטן און די רוצחים האבן דעם צום טויט־דערשראָ־קענעם שניידערל אפגעלאזט.

יענעם פארשטערטן שבתדיקן טאג האט זיך אין מיטן מארק אפגעשפילט אן אנדער אכזריותדיקע סצענע. די כוליגאנעס האבן ארויסגעפירט אן עלטערן יידן מיטן נאמען בערל שוואם (בערל העניך׳ס), האבן אים געצווונגען אנ־צוטאן א טלית און שטריימל און טאנצן בעת זיי האבן געזונגען און געלאכט. דערנאך האבן זיי אים ביסלעכווייז ממש אויסגעריסן זיין גרויע באָרד. אזעלכע מעשים תעתועים האבן זיי אפגעטאן ביז נאכט און זייענדיק שוין, א פנים, אנגעזעטיקט מיט יידיש בלוט זיינען זיי אפגעצויגן.

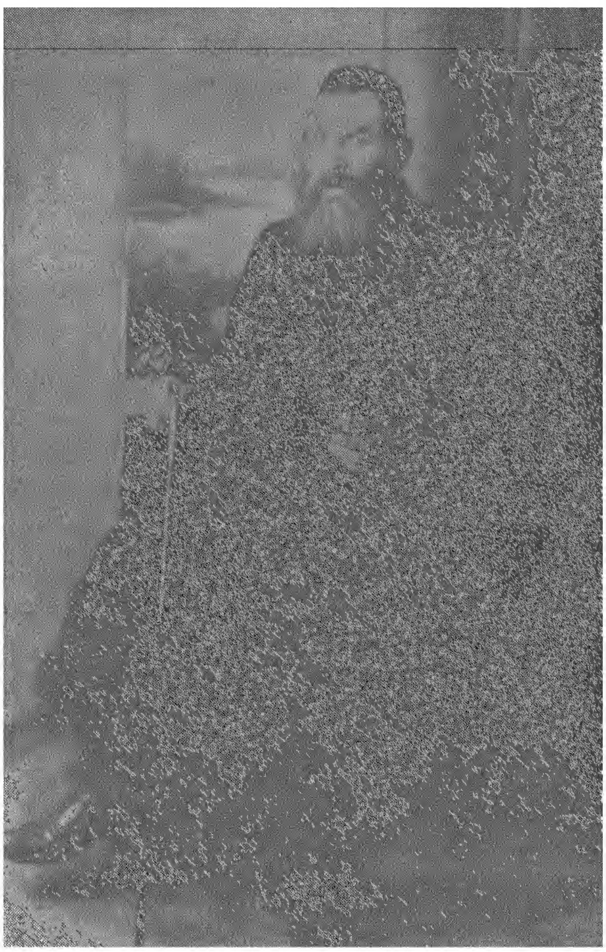
באלפור דעקלאראציע

עטלעכע חדשים נאך די פחדים׳דיקע געשעענישן, האט אונזער שטעטל געהאט די זכיה צו האבן א גאר פרייליכן טאג; דאס איז פארגעקומען ווען מיר, די ציוניסטישע יוגנט האבן פאראנשטאלטעט א פעסט צוליב דער באלפור־דעקלאראציע. אזוי ווי דאס שטעטל איז געווען חרוב און קיין לאקאל פאר די פייערונג איז ניט געווען, האבן מיר די חורבה פונם בית המדרש, וואס איז געווען אן דאך און אן פענסטער, אויסגערייניקט, באפוצט די ווענט מיט סאסנע צווייגלעך, וואס מיר האבן געבראכט פון וואלד, ביים ארייננגאנג אויסגעהאנגען א גרויס בילד פון דר. הערצל ז״ל, און אויבן האט געפלאטערט די בלוי־ווייסע פאן און עס איז געפראוועט געווארן זייער א שיינע און אימפאזאנטע שמחה, ביי וועלכער ס׳האבן זיך באטייליקט כמעט די גאנצע יידישע באפעל־קערונג; אויך חסידים און אויך די ניט־יידישע אינטעליגענציע, ווי שטאטישע און רעגירונג בעאמטע, גלחים און לערער. ס׳זיינען געהאלטן געווארן ריידעס אין העברעאיש, יידיש און פויליש. איך אליין האב גערעדט אין יידיש. נאך דער צערעמאניע האט כמעט די גאנצע יידישע באפעלקערונג, אנשים, נשים וטף געקליידעט אין יום־טובדיקע מלבושים, מארשירט איבערן שטעטל מיט מוזיק און געזונגען התקוה. שטאטישע גוים, וועלכע זיינען דעמאלס פארביי־געפארן מיט זייערע וועגענער, האבן פארקערעוועט אין דער זייט, געבליבן שטיין, אפגעהויבן זייערע ברייטע שטרויענע קאפעליושען און געזאגט כהא לישנא: „ווזשע זשידיווסקי מעשיאַש פרישוי״, דאס מיינט, דער יידישער

משיח איז שוין געקומען. דאס אלעס האט געמאכט א גרויסן רושם און די סייערונג איז פארבליבן אונפארגעסלעך.

✶

אין די צווישן יארען פון דער ערשטער וועלט־מלחמה ביז דער צווייטער, האט מיין שטעטל באקומען א ניי אויסזען, איז צוריק אויפגעבויט געווארן שיין און פרעכטיק, א דאנק די לאנגדסלייט אין אמעריקא, וועלכע האבן אויף דעם צוועק דאס גאנצע געלד געשיקט.

מוטי ליניאל — חסיד דהוסאטין.
כששני יהודים מתדיינים — המכריע ביניהם הוא תמיד ר׳ מוטי.

מערקווירדיקע געשטאלטן אין בודזאנאוו

כיין געבורט־שטעטל בודזאַנאָוו איז נישט געווען קיין שם־דבר, ס׳האט זיך געפירט ווי אלע אנדערע שוועסטער שטעטלעך אין יענער געגנט, אבער עטלעכע טיפּן פון מיין שטעטל זיינען ווערט דערמאנט צו ווערן.

דער רב, ר׳ יעקב שמשון הלוי העללער

לאנגע יארן האבן מיר געהאט א רב, ר׳ יעקב שמשון הלוי העללער זצ״ל, א גרויסער תלמיד חכם און א יחסן. ער איז אבער געווען, ווי ווייט איך געדענק, א נסתר, דאס הייסט, מען האט אים כמעט קיינמאל נישט געזען אין גאס. ס׳זיינען געווען א סך מענטשן אין שטעטל, וואס האבן אים אפילו נישט געקענט. ער פלעגט זיצן יומם ולילה אין בית המדרש שטיבל, וואס איז געווען איינגעשלאסן אין זיין וווינונג און עוסק זיין בש״ס ופוסקים. האט זיך יא אמאל געטראפן, אז ער האט שפעט אויף דער נאכט, פארן שלאפן, געכאפט שפאציר אויפן טראטואר צווישן דער גרויסער שול און בית המדרש, האבן זיך פרויען געשראקן פאר אים און געשריגן „שמע ישראל״, ווייל ער האט אויסגעזען ווי א מלאך...

ר׳ אשר זעליג גליק

אזוי ליגט מיר נאך פריש אין זכרון א צווייטע ליכטיקע פערזענליכקייט פון מיין שטעטל, ר׳ אשר זעליג גליק, א ייד א תלמיד חכם וירא שמים. ער איז געווען באליבט אין שטעטל וועגן צוויי זאכן: ערשטנס, ער איז געווען דער מורה דרך פון די יונגע קלויז בחורים, וועלכע זיינען אקארשט ארויס פון חדר און גענומען פאר זיך אליין לערנען א שיעור אין דער הוסיאַטינער קלויז. אשר (אזוי האט מען אים גערופן) איז תמיד געשטאנען אין זייער זייט און געהאלפןביים לערנען. איך פלעג תמיד באוואונדערן זיין גרויס געדולד און פריינטלעכקייט, וואס ער האט געוויזן ביים ענטפערן אויף פארשידענע קשיות, וואס די יונגע לומדים האבן אים געפרעגט; צווייטנס, ר׳ אשר איז געווען א שטיקל אסטראנאם: ר׳האט געקענט לעזן די צייט פון דער זון, פלעגט ער זיין קעשענע־זייגערל, אן אלטמאדיש מיט א שליסעלע צום אויפציען, רעגולירן פינקטלעך נאך דער זון... דאס האט ר׳ אשר גוט פארשטאנען, און אזוי האט זיך די גאנצע שטאט געהאלטן נאך אשר זעליגס צייט, און ווען עמיצער האט זיך געוואלט בארימען אז ער האט א גוט גייענדיק זייגערל, האט ער געזאגט: „מיין זייגערל גייט גענוי מיט אשר זעליגס...״

ר׳ מרדכי נתן לייזנער

איך וויל אויך דערמאנען און אנגעזעענעם באלעבאס פון אונזער שטעטל, ר׳ מרדכי נתן לייזנער אדער מרדכי נתן ד׳ער קרומער, ווייל ער האט אונטערגעהונקעט אויף א פוס. ער איז געווען אן אינטערעסאנטער טיפ דערפאר, ווייל כאטש ניט קיין גרויסער תלמיד חכם און אויך ניט קיין גרויסער אינטעליגענט, איז ער אבער געווען א דורכאויס קלוגער מענטש מיט א גלענצענדן זכרון און א באזונדערן טאלאנט פאר כלל טוערײ. ער איז אויך געווען כל ימיו אן עסקן, געווען אין קולטור־ראט, געווען אין געמיינדע־ראט, געווען א גבאי אין בית המדרש און אויך דער עיקר א כל וכל ביים סטאראָסטע אין טרעמבאוולא. ווי נאר א ייד האט געהאט צרות מיט דער מאכט, איז מען גלייך געלאפן צום קרומען — אזוי האט מען גערופן אין שטעטל) און דער קרומער איז געלאפן און געארבעט אויף אלע כלים און האט אויך אין די מערסטע פאלן געהאלפן און ארויסגעשלעפט א סך יידן פון בלאטעס.

★

איין פאסירונג, וועלכע איז פערבונדן מיטן קרומען מרדכי נתן, האט זיך ביי מיר באזונדערס איינגעקריצט אין זכרון. דאס איז געווען ארום יאר 1908, ווען ס׳זיינען פארגעקומען וואלען צום עסטרייכישן רייכסראט (פארלאמענט). אין אונזער קרייז האבן דאמאלס קאנדידירט דריי קאנדידאטן: א ציוניסט מיטן נאמען ארטור מאלער, אוניווערזיטעט פראפעסאר פון פראג; א רוטענער מיטן נאמען קאלעסא און א פאליאק מיטן נאמען סאכא. אזוי ווי אין אונזער געגנט זיינען געווען די מאיאריטעט רוטענער איז קאלעסאס זיג געווען זיכער.

דער אמתער וואל־קאמף האט זיך אפגעשפילט צווישן ציוניסטן און פאליאקן און דער קאמף איז געפירט געווארן זייער שארף, ספעציעל מצד די פאליאקן. זיי האבן אין אונזער וואל־לאקאל, וועלכער איז געווען אין דער געמיינדע, אנגעווענדעט טערארן. זיי האבן פשוט ארויסגעריסן די שטימצעטלען פון יידישע וויילער. מרדכי נתן דער קרומער איז געזעסן אלס פארטרויענסמאן ביים שטימקאסטן און האט געזען, וואס עס טוט זיך. האט ער געוואלט ארויסלויפן פונם לאקאל, בכדי צו קענען פראטעסטירן, האבן אים די פוילישע כוליגאנעס פארשטעלט דעם וועג און אים געסטראשעט. אבער מרדכי נתן מיט זיין גראבן שטעקן האט אנגעווענדעט קראפט און האט זיך ארויסגעריסן

אויף די טרעפּ פון דער געמיינדע. ער האָט געוויינט ווי א קליין קינד און געשריגן צו די יידן וואָס זיינען געשטאַנען אין דרויסן:

„גוואַלד, יידן! מען באַרויבט אונז! מען מוז עפּעס טאָן.״ גלייך אָבער, ווי ר׳האָט געזען אַז מען קאָן גאָרניט אויפטאָן, האָט ער זיך נישט פאַרלוירן. ער איז צוריק אַריין צום שטימקאַסטן און האָט געראַטעוועט וויפל שטימען ס׳האָט זיך נאָר געלאָזן.

דער סוף איז געווען, אַז דאַמאָלט, ביים ערשטן וואַלגאַנג, איז קלעסאַ, דער רוטענער, געוויילט געוואָרן און מאַלער מיט סאָכאַן זיינען אַריין אין ענגער וואַל אין וועלכער מיר האָבן דאַן מיט דער הילף פון די רוטענער געפּייערט א גרויסן נצחון איבער די שונאי־ישראל, די פּאַליאַקען, און דער ציוניסט אַרטור מאַלער האָט אונז פאַרטראַטן אין רייכסראַט.

משה שוצמאַן

אונזער שטאַטישן גביר משה שוצמאַן וויל איך אויך ניט פאַרגעסן. ער איז געווען א ייד, א הויכער, מיט א צוגעשוירן רויט בערדל, ער פלעגט שוין טראָגן א צילינדער אַנשטאָט א שטריימעל שבתים און ימים טובים. מ׳האָט געשאַצט זיין פאַרמעגן, וואָס ר׳האָט באַקומען בירושה פון זיין פאָטער אויף הונדערט טויזענט ריינישׂ, וואָס האָט צו יענער צייט געהייסן א גאָר גרויסע סומע. אין שטעטל פלעגט מען זאָגן אויף אים, אַז ער שמעקט ניט און שטינקט ניט... דאָס האָט געמיינט, ער האָט קיינעם קיין רעות ניט געטאָן, אָבער קיין טובות אויך ניט... מיטן צונאָמען „אחשורוש״ האָט אים געקרוינט אונזער פריער־דערמאָנטער עסקן, נתן דער קרומער.

דער בעל־עגלה לייזער פאַרהאַטש

אַזוי ווי אין אונזער שטעטל איז קיין באַן ניט געווען, און מ׳האָט געמוזט צופאָרן צו דער באַן־סטאַנציע טרעמבאָוולאַ אויף דער שטרעקע טאַרנאָפּאָל־לעמבערג און אויף דער שטרעקע טשאָרטקאָוו־סטאַניסלאַוו צו דער באַן־סטאַנציע קאָלאָנאָוושיזנאַ — פאַרשטייט זיך, אַז אין שטעטל זיינען געווען א היפּש ביסעל בעלי־עגלות, וואָס האָבן פאַרבונדען די סוחרים מיט דער דרויסנ־דיקער וועלט, איז יעדער איינער פון אונזערע באַלעגאָלעס געווען א טיפּ פאַר זיך. אַם בעסטן האָט מען עס געקאָנט אָפּשאַצן שבת בין מנחה למעריב

פאר דער גרויסער שול, ווו עס זיינען תמיד געשטאנען א רעדל בעלי־עגלות און יעדער איינער האט דערציילט נסים ונפלאות פון זייערע ווייטע יאזדעס. אבער באשרייבן וועל איך נאר איינעם פון זיי, דוקא א שטיל יידל, זיין פנים איז געווען באוואקסן מיט א געל־גרויער בארד, מ'האט קוים זיינע קליינע אויגן ארויסגעזען. דערפאר האט מען אים גערופען לייזער פאהאטש. ער איז געווען אינטערעסאנט דערפאר, ווייל כאטש א בעל־עגלה, איז ער כמעט כל ימיו געגאנגען צופוס צוויי מאל א וואך קיין בוטשאטש און צוריק, א שטרעקע פון פינף עסטרייכישע מייל. און שולדיק אין דעם איז געווען זיין קאַשטאַן מיט וועלכן לייזער פלעגט צוויי מאל א וואך פירען שניט־ און אייזן סחורות פון די בוטשטאטשער הארטאוניקעס צו די בודזאנאווער קרעמערס, אמאל עטלעכע פארשוינען.

דער קאשטאן איז געווען א שם־דבר, אויסער וואס ער האט געהאט צוויי גראבע פיס ווי קלעצער און געקראכן ווי א פליג, האט ער געהאט די חוצפה, אז אזוי ווי זיין באלעבאס ר' לייזער פלעגט זיך אויפזעצן אויפן וואגן איז דער קאשטאן געבליבן שטיין און קיין טריט ווייטער... איז לייזער אראפגעגאנגען פונם וואגן און געגאנגען לעבן אים, האט ער ווייטער געשלעפט זיין משא. „די טריפה'נע נבלה", פלעגט לייזער טענהען צום קאשטאן, „לאז זיך דיר דאכטן, איך בין אויך א פארשוין, איך צאל אויך פורמאנקע־געלד, לאז מיך מיטפארן, גזלן!..." אבער דבר אל העצים ואל הקאשטאן... אזוי לאנג ווי דער קאשטאן האט געלעבט איז לייזער געגאנגען צופוס; און געלעבט האט דער קאשטאן זייער לאנג.

י. מ.

מאימרות העיירה:

„גוי" שעבר בעגלתו ליד „צלם" (צלב), ולא הסיר כובעו ולא הצטלב — סימן מובהק הוא, שאסור לנסוע עם גוי כזה, כי מסוכן הוא...

משה פעלנער
ניו־יארק

א יינגל אין שטעטל

— עפיזאדן —

ס׳זיינען שוין פארלאפן מער ווי 60 יאר, און דאך איז עס אלץ אזוי פריש אין זיכרון, גלייך ווי ס׳וואלט ערשט נעכטן געווען. א קאלטע ווינטער נאכט אין אנפאנג 1904 אדער 1905. כ׳האב זיך אויפגעכאפט פון שלאף נאך האלבער נאכט. אין שטיבל האט געברענט א קליין ליכטל. מיין מאמע האט געוויינט. ווען זי האט באמערקט, אז איך בין וואכנט, האט זי זיך אויסגעדרייט און אויסגעווישט די אויגן... דער טאטע איז געשטאנען אנגעטון אין א ווינטער פעלץ. אויך האב איך געזען אין שטובל מיין טאטנס צוויי ברידער, שמחה און בעריש.

כ׳האב געפרעגט דעם טאטן: „טאטע, וווהין גייסטו?״ טאטע איז צו געקומען צו מיין בעט, וו ס׳איז אויך געשלאפן מיין ברודער זלמן. ער האט מיך ארומגענומען און געזאגט, דאס ער פארט אויפן יאריד קיין מאראסקאף. צוגלייך גיט ער צו, דאס איך זאל פאלגן דער מאמען, אויך העלפן איר אין געוועלבל, ניט פארפעלן צו דאוונען, און יעדן שבת, בייטאג, גייען צו אפרים־זלמן האלפערן, ער זאל מיך פארהערן, וואס כ׳האב געלערנט א גאנצע וואך.

באלד האב איך געהערט ווי א שליטן האט זיך אפגעשטעלט. דער בעל־עגלה האט א קלאפ געטון אין פענצטער. די מאמע האט מיך איינגעדעקט און זיי אלע זיינען ארויס אין דרויסן צום שליטן.

שוין אין דעם מאמענט איז מיר איינגעפאלן, אז די גאנצע זאך איז עפעס נישט גלאטיק: ס׳איז מיר גלייך געווען א חידוש, וואס עפעס פארט דער טאטע אויף א יאריד — ער איז דאך קיינמאל נישט געפארן אויף יארידן... מיר האבן דאך געהאט א געוועלבל פון מעל! צווייטנס, וואס עפעס האט דער טאטע געהייסן פאלגן די מאמען, צו דאווענען, צו גייען צו אפרים־זלמן צום פארהער?...

מיט די צווייפלען בין איך איינגעשלאפן. ווען כ׳האב זיך אויפגעכאפט, איז די מאמע שוין געווען אין געוועלבל. א שכנה האט אונז, קינדער, פרישטיק

געגעבן און אויך אנגעטון מיין קליין שוועסטערל, יעטי. ווען כ׳בין געקומען אין געוועלבל אריין, האב איך גלייך באמערקט, אז דער מאמעס אויגן זיינען רויט פון וויינען. אין געוועלבל זיינען דאמאלס געווען איצי בערנזאן און יחיאל שווארצמאן; זיי האבן מיך ניט באמערקט.

און איצי בערנזאן זאגט צו מיין מאמען: „פרוי פעלנער, צו ערשט ווונש איך אייער מאן א גליקלעכע רייזע קיין אמעריקע. כ׳וויס, אז ווען ער וועט זיך צושלאגן, צו עפעס א פרנסה, וועט ער מיר אלץ באצאלן; פארלויפיק פארלאנג איך פון אייך, אז איר זאלט זיך ווענדען צו מיר צו יעדער צייט; איך פרעג אייך ניט וועגן געלט". די זעלבע ווערטער כמעט האט אויך געזאגט יחיאל שווארצמאן — און ביידע זיינען אוועק.

כ׳האב זיך צעוויינט און געפרעגט די מאמע, פארוואס איז דער טאטע אוועקגעפארן קיין אמעריקע. זי האט מיר געענטפערט ווי צו א דערוואקסענעם מענש: „מיר זיינען שולדיק געלט; דער טאטע וועט פארדינען און באצאלן די חובות און דערנאך וועט ער אהיימקומען צוריק. דערוויייל, זאגט זי ווייטער, ביזטו דער מאן אין דער משפחה; זאג דיין רבין, דאס דאנערשטיק דארפסטו זיין אין געוועלב, ס׳איז דאך א יאריד".

און מערקווירדיק, אויפן וועג אין חדר אריין האט שוין יעדער געוווסט, אז מיין טאטע איז אוועקגעפארן קיין אמעריקע; אלע האבן געקוקט אויף מיר מיט רחמנות... בערצי, דער שטאט־וויצלער, האט מיר גאר געפרעגט, צי האב איך שוין באקומען א גאלדענעם זייגער מיט א קייט פון טאטן פון אמעריקע...

ווען כ׳בין צוריקגעקומען פון חדר, האט מיר מיין מאמע געגעבן די ערשטע לעקציע אין הלכות ווייץ, גערשטן, פאסאליעס א.א.וו. אבער דאס איז גארנישט נויטיק געווען, ווייל כ׳בין שוין דאמאלס געווען א „ספעציאליסט" אין קויפן און פארקויפן די דאזיקע פראדוקטן.

✶

דעם ערשטן דאנערשטיק בין איך ארויס אויפן מארק. מאטיע ליניאל האט אויף מיר עפעס קרום געקוקט; ער האט מיך באטראכט אלס קאנקורענט... דעם צווייטן דאנערשטיק האב איך אויסגעדינגען א זאק ווייץ פון אונטער די הענט פון העניך מעלער; דאס איז נישט געפאלן זיין זון אלי, און אונטער

פיר אויגן האט ער מיך געכאפּט און אנגעקלאַפּט דיביינער... האב איך זיך אוועקגעזעצט ביי דער יאטקע. איינער א בחור, בערל האט ער געהייסן, האט מיר געפרעגט, פארוואס כ'האב זיך אזוי אוועקגעזעצט — האב איך דערציילט, אז אלי האט מיך געשלאגן. דער בחור איז גלייך צוגעלאפן צו אלין און אים געווארנט, אז אויב ער וועט מיך אנרירן, וועט ער אים א פינגער אויסברעכן... און מיר האבן געמאכט שלום.

מיין טעריטאריע איז געווען פון רוסישן קלויסטער ביז אלי געצעלס הויז. באלד נאך פסח, דאס זעלבע יאר, האבן מיר געביטן די וווינונג, ווו מ'גייט צום קלויסטער. מאכט זיך א מעשה: איינמאל שבת וועקט מיך די מאמע אויף: „שטיי אויף, היינט בענטשט מען ראש־חודש תמוז". כ'האב אנגעטון מיין נייעם אנצוג, וואס אברהמצי שניידער האט מיר אויף פסח געמאכט, פוץ אפ די שיך און טו אן מיין נייעם קאפעלוש. די מאמע מיינע האט מיר געגעבן א שניי־ווייס טיכעלע מיט א פלעצל לעקעך, כדי צוטיילן דאס ווען מ'ליינט די תורה. און אנגעזאגט האט זי מיר: „ניט צו שלאגן זיך מיט אנדערע יינגלעך; למען־השם, נישט אויסשמירן זיך".

אין מיטן וועג האט מיך א שייגעצל מיט א לאנג שמוציק העמד מכבד געווען מיט א זאג „פארשיווי זשיד" (שמוציקער ייד). איך באטראכט אים און אויך מיך, מיט מיין נייעם אנצוג — און דאך בין איך גאר א שמוציקער ייד?... און ווען ער האט באמערקט, אז איך האב אין מיין טיכעלע לעקעך האט ער זיך נאר געוואלט צושארן צו אים... האב איך גענומען לויפן — לויפט ער מיך נאך... איך בין טאקע געלאפן שנעלער, אבער ביז כ'בין אנגעקומען אויף דער יידישער גאס, האט ער באוויזן א היבש ביסל בודזאנאווע בלאטע ארויפצושליידערן אויף מיין נייעם אנצוג... וואס איך האב נאכדעם געהאט אויסצושטייען פון מיין מאמען און האלב בלינדן זיידן — פרעגט שוין גארנישט...

ווען כ'האב זיך צעוויינט האב איך געפרעגט די מאמען: „פארוואס האט מיך דאס שייגעצל אזוי געטאן?" די מאמע האט נישט געענטפערט. ווען כ'האב איר נישט אפגעלאזט, האט זי ענדלעך געענטפערט: „ווייל מיר זיינען יידן". די מאמע האט, אבער, געפילט, אז איר תשובה איז מיר דאך אומפארשטענדלעך. האט זי צוגעגעבן: „ווען משיח וועט קומען, וועלן מיר זיין אין ארץ־ישראל, וועלן דארט נישט זיין קיין שקצימלעך". דאס איז מיר גראדע געפעלן. פרעג איך איר ווידער: „און ווען וועט עס שוין משיח קומען?" ענטפערט זי: „ווען אלע יידן וועלן אפהיטן דעם שבת, וועט משיח קומען"... דאס לעצטע האב איך שוין נישט פארשטאנען. וואס הייסט, אלע יידן היטן דאך דעם שבת!

אהיימגייענדיק, נעבן דער גוישער גאס, איז אונז אקעגנגעקומען דער יידישער אדוואקאט לאנדענסבערג. ער האט באגריסט מיין מוטער: „גוט־שבת, פרוי פעלנער, גוט־שבת, משהלע״; אין זיין רעכטער האנד האלט ער א ברענענדיקן ציגאר... ווען איך האב דאס דערזען האב איך געשאלטן דעם אדוואקאט מיט אלע קללות פון דער תוכחה — זיי, די יידן, האלטן עס אפ דעם משיח פון קומען צו אונז....

גיי איך ווייטער. נעבן רוסישן קלויסטער האט דאן געוווינט דער יידישער דאקטאר. שטייט דארט א לאסקאוויצער גוי מיט פערד־און־וואגן. דער דאקטאר קומט ארויס, באגריסט דער מאמען „גוט־שבת, פרוי פעלנער״, זעצט זיך ארייין אין וואגן און פארט אוועק... האב איך ווידער געשאלטן — דאסמאל דעם דאקטאר. אבער מיין גוטע מאמע האט מיר געזאגט: „צו העלפן א קראנקן ייד אדער גוי, להבדיל, איז דוחה שבת...״

הסבתא חוה פעלנער.

הרב יעקב יצחק ויסבלום
חיפה

רבניה של בוזאנוב

בוזאנוב, אחת העיירות הקטנות שבגליציה, לא צוינה אמנם במפת העולם, אבל מקומה יכירנה גם יכירנה במפת היהדות שבגליציה, בלב התורה והחסידות. אכן, לא גודל השטח הוא הקובע כאן, אלא מידת ההשפעה שהפעילו המקום ואישיו הדגולים, ששכנו בו כבוד. עיירה זו קנתה את מקומה בזכות גדוליה, ששכנו בתוכה. הבולטים שבהם היו הגאונים: מהרי״ל מרגליות, ר׳ יהושע העשיל באב״ד, ומהרד״ש אייבשיץ.

הרב ר׳ יהודה ליב מרגליות

הרב ר׳ יהודה ליב מרגליות נולד בשנת תק״ז (1747) נפטר כ״ב סיון תק״ע (1810). תחילה כיהן כאבד״ק שברשין, לאחר מכן נתקבל לאבד״ק בוזאנוב ושימש כרב המקום הרבה שנים. משם נתקבל לאבד״ק פולוצק, לסלי, ואחר כך לאבד״ק פרנקפורט דאדר. היה גאון בתורה, דבר המתברר מתוך חיבוריו: „קרבן־ראשית״, שו״ת והידושים (פרנקפורט דמאין תקל״ח) „פרי תבואה״ שו״ת (נאבידוואר תקנ״ח). נוסף על כך היה מדקדק וסופר מהיר בלשון הקודש ובקי בחכמות חיצוניות. חיבר ספר „אור עולם קטן״ (אלטונה תקכ״ח) „אור עולם״ שהוא חלק ב׳ (פרנקפורט דאדר תקל״ז — נאווידוואר תקמ״ב) בחכמת הטבע.

הוא מתפלא על הרמב״ם, „שר התורה״ „הרב המורה״ — מה עוול מצא בחכמת הטבע אשר הניח אותה שכולה וגלמודה, והואיל ללכת אחרי הפילוזופי׳, אשר אין לכל שורשי הלימוד הזה יסוד חזק (בהקדמה לחלק חכמת הטבע). בספרו „בית מדות״ במדות ומוסרים (דיהרנפורט תקל״ז — פרג תקל״ח) הוא אומר: „האומרים שהחכמה סותרת היראה מחללים את האמת, ובמאמר הפראים האלה ינתן יד להאומרים שהחכמות לא יועילו לו לאדם אבל יזיקו, כאילו היתה החכמה מכחשת האמונה, חלילה, ואילו השוטים לא ידעו ולא יבינו, כי חכמת התכונה והתשבורת משלנו, והידיעה בהן חובה, כי אין כבוד הדת ועדת ה׳ אשר נואלנו בעיני העמים, נחשבנו כבהמה נדמינו, החפץ לה׳ שאויבינו פלילים יחשבו אותנו לסכלים ואוילים, הלא הדבר גלוי וידוע, כי יסודות אלו החכמות משלנו הם, כי יען גלינו מארצנו, אזלת ידנו ואבדה חכמת

חכמינו, ומגודל נחלתנו יגרע, ואין ראוי להבריח איש הישראלי מחכמות הנצרכות לתורתנו וישוב העולם."

הוא חיבר ספר „עצי עדן" באמונות ודעות (פרנקפורט דמאין, תקס"ב). בספרו זה הוא משיג על ר' משה דסויאר בהנחותיו בספרו „ירושלים". בפתיחת ספרו זה ערך מאמר מיוחד בנידון הדרשה בשם „אור לפני דורשין", ומציע כללים בתורת הדרשה, כי היה דרשן גדול בעל כישרון. בהיותו בווילנא התוודע אל הגר"א והציע לפניו דברי תורה („עליות אלי." ל"א, בהערה). חיבר גם ספר „טל אורות" — דרושים וחקירות על מהות הנפש ונצחיותה (פרנקפורט דמאין, תקע"א), וספר „אגרת המליצה" ועוד חיבורים. בחיבוריו הוא מתאר כמה בחינות בלתי חיוביות מחיי הקהילות בזמנו.

הרב יהושע העשיל

אחריו היה הגאון הגדול, מופת הדור שהיו"ח מורנו ורבנו יהושע העשיל באב"ד, אשר נולד בשנת תקי"ד (1754) לאביו הרב הגביר המפורסם, רחים ומוקיר רבנן, מו"ה אלעזר רוקח אבד"ק, אמשטרדם ומנ"כ בעיה"ק צפת, מחבר ספר „מעשה רוקח" על הרמב"ם ועוד), אשר שימש בימי חרפו כאבד"ק בוזאנוב (כתבי הגאונים הורוביץ). משם נתקבל כאב בית דין בכמה קהילות חשובות.

בשנת תקס"א, אחרי נסיעת בן דודו, הג"מ מו"ה שמואל פאלקינפלד, מחבר הספר שו"ת „בית שמואל אחרון" (נובידוואר תקס"ו), מעיר טרנופול לישבת על כסא הרבנות בעיר פוזנא למלא מקום אחיו הגאון הצדיק מו"ה יוסף חתן הנוב"י — אז נתקבל הגמ' יהושע העשיל באב"ד לאבד"ק טרנופול. שם נתפרסם שמו לגאון ולתפארת כאחד מן הגאונים המצוינים בדור, ורבים מחכמי הדור משכימים לפתחו לשאול ממנו דבר ה', זו הלכה ברורה. מהם: הגאון בעל קצות החשן, בעל חוות דעת ובעל בית אפרים, כמבואר בספרו שו"ת „יהושע" (זאלקווא תקצ"ה).

בשנת תקפ"ח נתקבל לאבד"ק לובלין ובעת ההיא הסכים ע"ס „עצי לבונה" (סדילקוב תקצ"ה) וחתם: יום א' ה' אלול תקפ"ח לפ"ק הק' יהושע העשיל חונה בק"ק טרנופול והגליל יע"א ומצ"פ לק"ק לובלין יצ"ו. אחרי שבתו על כסא הרבנות שנים אחדות בלובלין חזר לטרנפול (בגלל היותו אוהד לחסידים וחסידות, בעוד שלובלין היתה אז מעוז המתנגדים) וישב בטרנפול עד יום פקודתו. וימת יהושע בן פ"ד שנים זקן ושבע ימים בשנת

תקצ"ח (1828) בעיר טרנפול ושמנ"כ. הניח אחריו שני בנים גדולי תורה: הג"מ אברהם ארי' באב"ד אבד"ק מיקילניץ, והג"מ משה באב"ד (אבי הג' בעל מנחת חנוך) אבד"ק פשעווארסק, הסכים ע"ס תולדות אברהם (פרעמישלא תרמ"ב) ביום ג' ה' אלול תקפ"ג וחתם פה ק"ק פשאווארסק, הק' משה באב"ד חופ"ק הנ"ל.

הרב דוד שלמה אייבשיץ

אחריו היה הגה"ק המקובל מו"ה דוד שלמה אייבשיץ (תלמידו המובהק של הה"ק מו"ה זאב וואלף מטשארני אוסטרא, תלמיד המגיד הק' ממעזריטש זצ"ל), ידוע ומפורסם בעולם בחיבוריו בכל מקצועות התורה, כגון: ס' „לבושי שרד" (ר"ת שמוטה, ריאה, דינים) ח"א חידושי דינים ובאור על שולחן ערוך או"ח ובאורים על הט"ז ומג"א ובסופו באור בנין הבית ביחזקאל, כאשר קיבל מפי הישיש ר' משה ז"ל (מאהליב תקע"ח — זאלקווא תקצ"ו), ח"ב: חידושי דינים בשו"ע יו"ד, אשר נתקבל בעולם הרבנים להלכה ולמעשה. יצא לאור בשלושה קונטרסים: א. על כל דיני שמוטת ושברות עצמות בבהמה ובעוף ובסופו כללי תרתי לריעותא; ב. על כל דיני בדיקת הריאה; ג. דינים מלוקטים לש"ע יו"ד (מאהליב תקע"ב), „לבושי שר"ד" על ח"מ עם מכתבים מחכמי א"י (קראקא). בהקדמת תלמידו המלבה"ד נכתב, שהניח עוד כמה חיבורים בהלכה, ומהם „טיב גיטין" (בס' „ערבי נחל" מועתקים כמה חידושים ודרשות מהם), חידושי גפ"ת על ב"ק, ב"מ וחולין, „נאות דשא" (ר"ת: דוד שלמה אייבשיץ), המכילות כמה מאות שו"ת (לבוב תרכ"ב), בהגהות הגאון ר' אברהם בנימין קלוגר, „לכן הרשה לעצמו אביו הגאון ר' שלמה קלוגר מבראד, לספח לספר שני שו"ת". כ"כ ס' על ש"ע א"ע ועוד כמה חיבורים אחרים ובדרוש ס' „ערבי נחל" (קאפוסט) — הוא ח"ב לס' „לבושי שרד" — חיבור גדול ונורא על התורה „מבראשית עד גמירא דרושים לכל חפציהם, ערבים לשומעיהם ליהודים היתה אורה, מתוקים מדבש ונופת צופים, מטייל בפרד"ס ארוכה וקצורה, זו תורה וזו שכרה, הודה זיוה והדרה, אשר רוב חידושיו שלח להדפיס כד סליק להתם (א"י). גמר הוראתו בקדושה ובטהרה תזל כטל אמרתו כר' כתיבה תמה שלחה מתם (א"י) לידי תלמידו, אשר יצק מים על ידו אהוב לו כבן וכבבת עינו, החריף ובקי החכם השלם הנגיד מו"מ ארי' ליבוש מרגליות נ"י", ל' המו"ל.

הס' „ערבי נחל כלול בפרד"ס בחריפות ובקיאות בנגלה ובנסתר עפ"י קבלת האר"י ז"ל, והבעש"ט ותלמידו המגיד הק' ממעזריטש ובגנות הגאוה

בפרשת אתם נצבים כולכם כו׳ ראשיכם שבטיכם זקניכם כל איש ישראל, מחוטב עציך עד שואב מימיך, לעברך בברית, וכו׳ „דרוש זה אמרתי פעם א׳ בבואי לעיר קטנה וראיתי, שמחמת שמעולם אין דר שם נשוא פנים, המה כולם מתגאים כל אחד ואחד על חברו, מקטנם ועד גדולם — והיטב חרה לי הדבר, ואמרתי שם בביהכנ״ס דרוש זה לגנות הגאוה. תמה אני עליכם, אתם נצבים כולכם בקומה זקופה וגאוה, ראשיכם, שבטיכם וזקניכם, כל איש, מחוטב עציך ושואב מימיך, כולכם רוצים להיות ראש, שוטר וזקן כי השפל בשפלים מוחזק בעיני עצמו לראש בני ישראל וגם טפכם ונשיכם, הגם שלא יאה יהרותא לנשי (מגילה י״ד:). ויותר מזה, שגם וגרך אשר בקרבך, היתכן? האחד בא לגור וישפוט שפט?! ואפ״ה גם מתגאים? שמש בבוזאנוב הרבה שנים כמוכח מספרו זה.

מוצאים אנו דרוש „שאמרתי בשבת הגדול תק״ן בבוזאנוב״ ודרוש לפ׳ בא „ואמרתי בשבת הגדול תק״ס בק״ק בודזאנוב״. ורק בשנת תקס״ד „דרוש שאמרתי בק״ק סראקא אלול תקס״ו, לצורך נדבת בדק בית הכנסת הק׳. אחרי שנים אחדות עזב את סראקא ועלה, כאמור, לאה״ק והתיישב בעיה״ק צפת ושמנ״כ.

אחריו: הה״ג מו״ה חיים זאב וולף, תשובה אליו בעניין בכור׳ בס׳ יהושע הנ״ל סי׳ ל״ז כששמש כאבד״ק בוזאנוב.

אחריו: הה״ג מו״ה משה הלוי ברומר, אשר עוד בישבו בטרנפול, לפני שנתקבל לאבד״ק בוזאנוב, נחשב לרב מובהק ומפורסם, עד שגדולי דורו שיבחוהו ופיארוהו מאוד, וכמה פעמים צרפוהו לבי״ד של הגאון מהר״י מליסא בעל חוו״ד, ובפרט עם הגה״ק בעל „דעת קדושים״ האבד״ק בוטשאטש. בעל ס׳ יהושע הנ״ל סי׳ כ׳ כותב „את דבריו ראיתי ושמחתי בלבי על עוצם פלפולו בש״ס ופוסקים ובסי׳ מ״ט (כששמש כבר כאבד״ק בוזאנוב). הנה כבודו האריך בחריפות ובקיאות מנגח צפונה וימה, ידעתי מאז כי ת״ל ידיו רב לו בש״ס ופוסקים להבין ולהורות כהלכה״. ובשו״ת „בית שלמה״ חא״ע סי׳ ל״ד להג׳ ר׳ שלמה דרימר האבד״ק סקאלא, בשנת תר״א כ׳ אליו „סיני ועוקר הרים חכם חרשים. ובסי׳ ל״ה „המפורסם לגאון ולתפארת״ כו׳ אחרי רואי שכת״ה הסכים עמי בהתירא״. ובשו״ת „שואל ומשיב״ להג׳ ר׳ יוסף שאול נתנזוהן האבד״ק לבוב מהדורא א׳, ח״ב סי׳ ט״ז כותב, שבשנת תרט״ו נשאל מאיש אחד מק׳ בוזאנוב „שהרב המנוח מו״ה משה ברומר התיר לו למכור עגלות וסוסים (שטר מכירה) לעבדו הכנעני (גוי) ויהי׳ הכל על אחריות שלו וכו׳,

והבעלים לא יעברו על „שביתת בהמתו" וע"ז ערערו איזו אנשים" (וגם הרב א. ש. העליר, ששמש אחריו כאבד"ק בוזאנוב" והגאון רי"ש פוסק כדברי ר"מ ברומר ז"ל, ולהלן בסי' ס"ח, „הגיעני שלישית דברי הרב מבוזאנוב (הרב ר' א. ש. העליר) הנה רואה אנכי שרוח הרצון עובר עליו לגזור גזירות, אבל אנן לא בירושלים יתבינן! והנה הם גזרו גזירות אבל לא אנחנו. גם הוא שמש הרבה שנים כרב בבוזאנוב, כי בספרו שו"ת „זכרון משה" א"ח ויו"ד סי' י"ג כ' להרב ר' אהרן שטערין האבד"ק סוכסטוב בשנת תקפ"א, ושוב להרב דק' יאנוב בשנת תר"א. הס' הנ"ל עם הגהות בנו הגאון ר' יחיאל מיכל הראבד"ק בוטשאטש (הג' מהרש"ם מברעזאן בח"ג סי' רפ"א כ' אליו „הגאון"), אשר גאוני דורו, כגון: הג' ר' ליבוש הורוביץ האבד"ק סטניסלב והג' מהרש"ם הנ"ל כותבים בהסכמותיהם לס' הנ"ל „אשר בעודנו חי יצא טבעו בעולם התלמודי ונודע לשם ולתהלה בשערים המצוינים בהלכה" וכן „לבו פתוח כפתחו של אולם פרי מעלליו יפיקו נוגה וכזוהר הרקיע יזהירו", אשר יצא לאור ע"י בנו הנ"ל ונכדיו (הה"ג ר"א רוזנברג האבד"ק קאפיטשניץ ועוד). חוץ מהס' הנ"ל השאיר אחריו הרבה חידושי תורה ושו"ת בחו"מ וכן חיבור על מס' סוטה שלא נדפסו.

אחריו: הה"ג בנש"ק ושלשלת היוחסין מו"ה אברהם שמואל הלוי העליר בן הה"צ מו"ה משלם פייביש מבראדשין בעהמח"ס „שפת אמת" בן בנו של הה"ק המפורסם מו"ה משלם פייביש מזבריזא, בעהמח"ס „דרך אמת" בענייני מוסר השכל (תלמידו המובהק של הה"ק ר' יחיאל מיכל המגיד מזלאטשוב וכן תלמיד המגיד הק' ממעזריטש והה"ק ר' מנחם מענדיל מפרעמישלאן וחברו של הגה"ק בעל „באר מים חיים" מטשערנאוויץ ומביאו בספרו הנ"ל וכן בשאר ספריו). הרב ר' אברהם שמואל הי' מפורסם בזמנו כאחד הגדולים, ובהיותו רב בבוזאנוב עמד בקשרי שו"ת עם גאוני דורו כגון: הג' ר' י. ש. נתנזוהן הנ"ל ובספרו הנ"ל „שו"מ"מהדורה תנינא חלק ב' סי' קי"ט בשנת תרט"ו כותב אליו בכל הכבוד הראוי וכן ביתר המהדורות. כ"כ מביאו הג' ר' שלמה דרימר האבד"ק סקאלא בספרו שו"ת „בית שלמה" בשנת תרכ"ה, כ"ו כ"ז ותרכ"ח.

מעניינת התשובה בחלק חושן משפט סי' פ"ב ע"ד יהודי, שקנה בית מנכרי ו„יען עפ"י נימוסיהם א"א להעלות בערכאות בית הקנוי מנכרי ליהודי, לכן הגוי נתן שטר חוב, ובאופן כזה אפשר יהיה לרשום ע"ש היהודי"... וזה היה בזמן ששלטה כבר במחוזות אלה ממשלת אוסטריה והיהודים היו כביכול שווי זכויות. כ"כ נמצאת תשובה אליו בשו"ת „ארץ צבי" מהג' ר' צבי הירש תאומים האבד"ק חראסקוב, חלק או"ח סי' ל"ה, וכל הגדולים הנ"ל מעריצים את גודל חריפותו ובקיאותו.

אחריו מלא את מקומו בנו הה"ג מו"ה יעקב שמשון הלוי העליר. עוד בחיי אביו, וכן בהיותו כבר אבד"ק בוזאנוב עמד גם הוא, כאביו, בקשרי שו"ת עם הגאונים הנ"ל וכן עם הג' מהרש"ם מבערזאן. (שו"מ מהד' ד' תשובה קמ"ו, ובבית שלמה חיו"ד ח"ב סי' קע"א, מהרש"ם ח"ד סי' כ"ג, כ"ד וס"ו), ובח"א סי' קכ"ח ע"ד „בית המרחץ של הקהלה והגוים מזיעים שם בליל ש"ק ע"י גוי העובד שם, שמוחזק ע"י הבלן היהודי"; והג' הנ"ל סומך לגמרי על הוראתו וחוות דעתו.

על מצב הרבנים בתקופה ההיא מעניינת התשובה אליו במהרש"ם ח"ה סי' ע"ט, שחלק מהקצבים נתרצו ליתן הוספה להרב הנ"ל על השכירות מכל בהמה ועמדו לנגדו אילו אנשים ופיתו את הזובחים לחתום באלה ושבועה, שלא ליתן שום הוספה וכו' בנוסח כדלקמן: „אנחנו הח"מ (החתומים מטה) קבלנו ע"ע (על עצמנו) באו"ש ובח"ח (באלה ושבועה ובחרם חמור) ובנדר עד"ר (על דעת רבים), שאין לו התרה עולמית שלא לשחוט שום בהמה הן גסה הן דקה, ובאם שישחוט אחר, שלא לקצב לו הבשר הנשחט, שום א' מאתנו הח"מ באם שיוסיף א' מאתנו או שום אדם אחר על התיקון שיש לנו מכבר ליתר להרב מוהי"ש (מורנו הרב יעקב שמשון), נ"י, היינו מכל גסה נ"ב צ"ל ומכל דקה י"ב צ"ל, ובאם שיעבור א' מאתנו ויוסיף על סכום הנ"ל ויקח קויטל מהרב הנ"ל, אזי תיכף חל הח"ח והאו"ש שלא לקצב הבשר לפני שום אדם, וגם אנו אוסרים הנאה משלנו על כל א' מישראל הן מכאן הן מעיר אחרת"...

ר' יעקב שמשון הי' מפורסם בכל הסביבה כרב גדול ומובהק וכצדיק פועל ישועות. ידידי, המנוח ר' גבריאל פרלמוטר ז"ל, ספר לי גדולות עליו. בתקופתו, וכן בתקופת אביו, מפורסמים היו כמה בעלי בתים ילידי בוזאנוב כגדולים בתורה ואחדים מהם שימשו גם כרבנים במקומות אחרים כגון:

„הרבני המופלג החריף מו"ה יוסף שטראזבערג בק' בודזאנוב" בשו"ת „בית שלמה" ח"א סי' ל"ד, ל"ה ול"ו בשנת תרי"ט.

לר' אליעזר הלולי איש הורוביץ בק' בודזאנוב בשו"ת „בית שלמה" חלק חו"מ סי' ל'.

הרב המפורסם מו"ה שמעון צבי ווייגר, שנתקבל ברוב פאר בשנת תרכ"ג לאבד"ק קריפטש (כפי ברכת המז"ט החמה של הגאון ר' שלמה דרימר הנ"ל

ב„בית שלמה" ח"ב סי' ל"ז). גם הוא עמד בקשרי שו"ת עם כל גאוני דורו והם מתייחסים אליו כאל אחד מגדולי הדור (בית שלמה ח"ב יו"ד סי' ע"ג, מהרש"ם ח"א סי' קס"ה ועוד ועוד).

הרב המפורסם מו"ה ברוך ריטלר, ששימש כמו"ץ בבודזאנוב ואח"כ נתקבל לאבד"ק טרנורודא (בית שלמה ח"כ יו"ד סי' ע"ג ובמהרש"ם ח"ה סי' י"ט ועוד ועוד).

„הרב המופלג השנון מו"ה יצחק בליץ מק' בודזאנוב", שו"ת „ארץ צבי" יו"ד סי' י"א.

אחרי הה"ג מו"ה יעקב שמשון הלוי העליר, נתקבל הה"ג המפורסם שהיו"ח מו"ה שמעון באב"ד, ששימש הרבה שנים מקודם כאבד"ק יאנוב, ומוצאים אנו תשובה אליו עוד בימי חרפו בשו"ת „שואל ומשיב" הנ"ל מהד' ד' ח"ב סי' נ"ז, וכן בשו"ת „בית שלמה" הנ"ל היו"ד ח"א סי' קי"ז משנת תרל"ב. וכן עמד בקשר שו"ת תמידי עם חמיו הגאון מהרש"ם מברעזאן הנ"ל ויש תשובות רבות מאוד אליו בכל חלקיו בכל מקצועות התורה. ובזמני, „סמיכות לרבנות" ממנו היתה חשובה מאוד, כי הי' נחשב לא' מגדולי הדור. בסוף ימיו התיישב בבערזאן, מקום כהונת חמיו הגאון הנ"ל, ושם נפטר ומנ"כ.

אחרון הרבנים היה קרובו של הנ"ל, הה"ג מו"ה שרגא פייבל באב"ד, בן הה"ג מו"ה יעקב צבי האבד"ק אוסציא בן הגאון מו"ה שמחה באב"ד האבד"ק טרמבובלא (ב„בית שלמה" יו"ד ח"א סי' קי"ז משנת תרל"ב בשאלה חמורה בעניין „ספק דרוסה" כותב ומתייחס אליו כאל אחד מגדולי הדור). ר' שרגא פייבל היה חתנו של קרובו הגאון המפורסם בדורנו מו"ה מנחם מאניש באב"ד (מקודם אבד"ק יאברוב) האבד"ק טרנופול בעהמח"ס שו"ת „חבצלת השרון", והגאון הזה מביא את חתנו בספרו הנ"ל בסי' ס"ח וסי' צ"א.

לפני מלחמת העולם השניה, כשביקר את אחותו מרת רחל פרידוולד תחי' בארץ, נפגשתי אתו, והחליט בדעת, שאם ימצא פרנסה יישאר בארץ. מחמת המשבר ששרר אז בארצנו חזר על מנת לחזור בהקדם לארצה"ק, אלא שהשואה קדמתו ונספה יחד עם כל אחינו בני ישראל שבארצות אירופה הי"ד, ואתו נסתם הגולל על רבני עיר בודזאנוב והקהלה המפוארה הי"ד.

תלמידי הרב באב"ד.

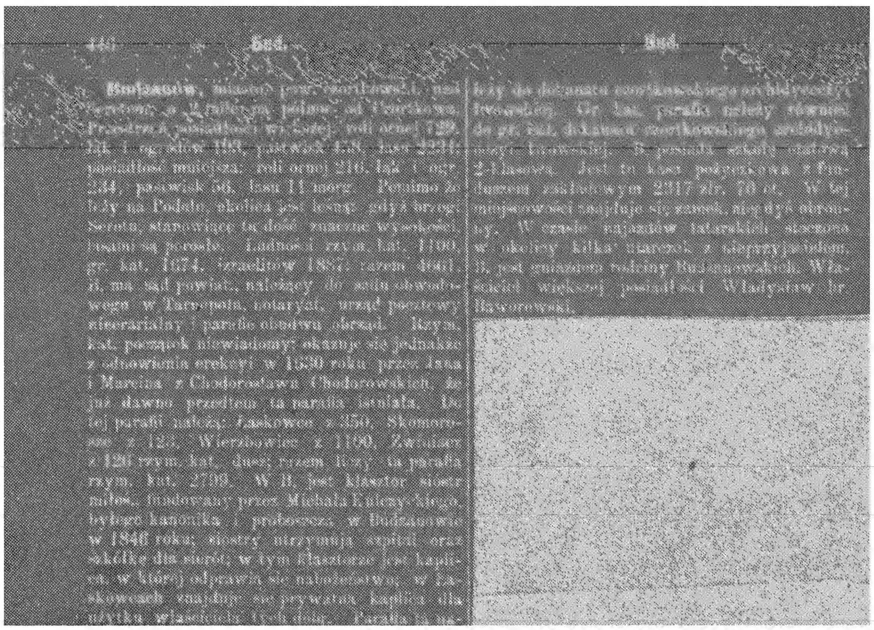
ביאור ראשי תיבות

ח״ג — חלק ג׳
ח״ד — חלק ד׳
מח״ס — מחבר ספר
נוב״י — נודע ביהודה
ושמנ״כ — ושם מנוחתו כבוד
יצ״ו — יבנה ציון ועריה
יע״א — יבנה עירנו אמן
מג״א — מגן אברהם
ט״ז — טורי זהב
המו״ל — המוציא לאור
נ״י — נרו יאיר
האר״י — האדוננו רבי יצחק (לוריא)
פרד״ס — פשט, רמז, דרוש סו״ד
בעש״ט — הבעל שם טוב
עפ״י — על פי
עפ״י — על פי
ואפ״ה — ואפיל הכי
אה״ק — ארצנו הקדושה
הה״ג — הרב הגאון
בש״ס — בששה ספרים
ת״ל — תהל. לאל
שו״ת — שאלות ותשובות
פפד״א — פרנקפורט דאדר
פפד״מ — פרנקפורט דמאין
אבד״ק — אב בית דין דקהלת
משפחת באב״ד — בני אב בית דין
רמ״ד — ר׳ משה דסויאר (מנדלכוה)

הגר״א — הגאון ר׳ אליהו
עיה״ק — עיר הקודש
הג״מ — הגאון מורנו
מו״ה — מורנו ורבנו
הגה״ק — הגאון הקדוש
ק״ק — קהלה קדושה
ש״ע — שלחן ערוך
יו״ד — יודה דעה
או״ח — אורח חיים
א״ע — אבן עזר
ח״מ — חושן משפט
ח״א — חלק אלף
שכת״א — שכבוד תורתו הרמה
מ״ס — מסכתא
בנש״ק — בנן של קדושים
הה״ק — הרב הקדוש
שו״מ — שואל ומשיב
ע״ד — על דבר
ע״ש — על שם
א״א — אי אפשר
ס״י — סימן
מה״ד — מהדורא
ש״ק — שבת קודש
מהרש״ם — מורנו הרב שלום מרדכי (שודרון)
ע״י — על ידי
מו״ץ — מורה צדק
הי״ד — ה׳ ינקום דמם
רמ״ד — ר׳ משה דסויאר

בודזאנוב

מתוארת באנציקלופדיה פולנית כללית מן המאה ה-19.

448 Bud. Bud.

Budzanów, miasteczko pow. czortkowski, nad Seretem, o 2 mile na poln.-wsch. od Czortkowa. Przestrzeń posiadłości większej: roli ornej 729, łąk i ogrodów 193, pastwisk 158, lasu 2234; posiadłość mniejsza: roli ornej 216, łąk i ogr. 234, pastwisk 56, lasu 11 morg. Pomimo że leży na Podolu, okolica jest leśna; gdyż brzegi Seretu, stanowiące tu dość znaczne wysokości, leśnemi są porosłe. Ludności rzym. kat. 1100, gr. kat. 1674, izraelitów 1887; razem 4661. B. ma sąd powiat., należący do sądu obwodowego w Tarnopolu, notaryat, urząd pocztowy, nieorarialny i parafię obojga obrząd. Rzym. kat. początek niewiadomy; okazuje się jednakże z odnowienia erekcyi w 1630 roku przez Jana i Marcina z Chodorostawu Chodorowskich, że już dawno przedtem ta parafia istniała. Do tej parafii należą: Jaskowce z 350, Skomorosze z 123, Wierzbowiec z 1100, Zwiniacz z 126 rzym. kat. dusz; razem liczy ta parafia rzym. kat. 2799. W B. jest klasztor sióstr miłos., fundowany przez Michała Kulczyckiego, byłego kanonika i proboszcza w Budzanowie w 1846 roku; siostry utrzymują szpital oraz szkółkę dla sierót; w tym klasztorze jest kaplica, w której odprawia się nabożeństwo; w Jaskowcach znajduje się prywatna kaplica dla użytku właściciela tych dóbr. Parafia gr. należy do dekanatu czortkowskiego archidyecezyi lwowskiej. Gr. kat. parafia należy również do gr. kat. dekanatu czortkowskiego archidyecezyi lwowskiej. B. posiada szkołę etatową 2-klasową. Jest tu kasa pożyczkowa z funduszem zakładowym 2317 złr. 70 ct. W tej miejscowości znajduje się zamek, niegdyś obronny. W czasie najazdów tatarskich stoczono w okolicy kilka utarczek z nieprzyjacielem. B. jest gniazdem rodziny Budzanowskich. Właściciel większej posiadłości Władysław hr. Baworowski.

בודזאנוב. עיר, מחוז צ׳ורטקוב, על נהר סרט. למרות היותה שוכנת בשפלה, הסביבה מיוערת.

מספר התושבים בני הדת הרומית־קתולית הוא 1,100, היוונית־קתולית — 1674, יהודים — 1887. ביחד 4661. בבודזאנוב בית־דין מחוזי, נוטריון ומשרד דואר.

התחלת ריכוז העדה הרומית־קתולית בלתי ידועה, אם כי בשעת חידוש הארקציה בשנת 1630, כבר היתה קיימת מזמן. בבודזאנוב מינזר עתיק, שנבנה בשנת 1846. אחיות המינזר מקיימות בית־חולים ובי״ס קטן ליתומים. במקום בית־ספר קהילתי בן שתי כיתות. כן קיימת קופת הלוואות עם קרן־יסוד של 2317 רו״ז. במקום נמצאת טירה ששימשה לפנים גם לצורכי הגנה. בודזאנוב היא קן משפחת הבודזאנובסקים, בעלי אחוזות גדולות במקום.

בין שתי מלחמות עולם
צווישן צוויי וועלט-מלחמות

ילדות היא מולדת! ואין כל הבדל
היכן ראינוה, אם כאן ואם שם;
והיא הגרעין למרחב הגדל
והיא נקודת טבורו של עולם.

לכן גם אין פלא — נאמר בגלוי —
שאנו כולנו — כי למה נכחיד? —
נושאים בלבנו בחדר חבוי
את עיר ילדותנו תמיד ותמיד!

תמיד ותמיד. כי היא התחנה
ממנה יצא מסענו ראשון,
ושמה יתנוסס בתחנה אחרונה,
ביום נסיים המסע האחרון...

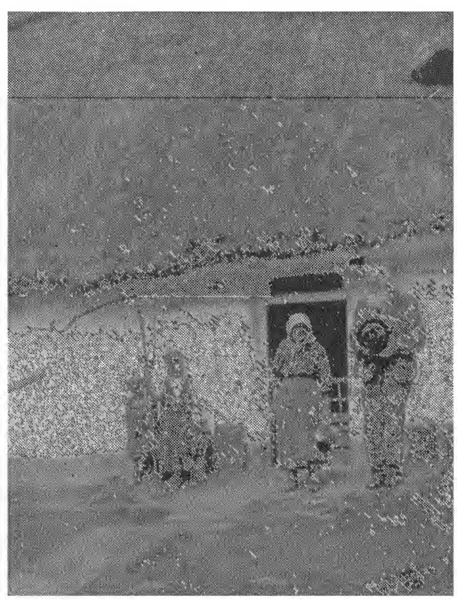
(מתוך הפואימה „מאיר הכליזמר נעשה קומיסר"
לשמשון מלצר).

אדמת גליציה

„... היא האדמה, אדמת מזרח גליציה, שחורה ועסיסה ותמיד כמנומנמת. כפרה ענקית, שמנה וטובת מזג, העומדת לפני חולביה, כן תשיב אדמת מזרח גליציה בהיכר תודה ובהכפל אלף מונים, כל אשר יבוא אל קרבה, ואין צורך לחנוף לה חנופה יתירה במיני זבלים ודשנים. אדמת גליציה פזרנית ועשירה. מוצא אתה בה נפט, שמן, טאבאק צהוב ובר כבד כעופרת; יערות עתיקים חולמים ואגמים ונהרות, ובעיקר אנשים בריאים ונאים: אוקראינים, פולנים, ויהודים. כל שלושת אלה דומים זה לזה, חרף שוני מנהגיהם ונימוסיהם. איש מזרח גליציה כבדתן הוא, טוב מזג, עצלן במקצת, ופורה כאדמתו.

בכל אשר תפנה — תינוקות. בחצרות וליד החיות, תינוקות בשדות ובא־סמים, תינוקות באורוות, כאלו יעלו ויגדלו כל אביב בעצים כדובדבנים. כי יבוא האביב לכפר הגליצאי, יבואו עמו העגלים, גורי־החזירים, הסייחים, האפרוחים ובריות קטנות צווחניות, פעוטי־אדם, אלה התינוקות."

(מתוך ספרו של אלכסנדר גראנאך „דא געהט איין מענש")

משפחה יהודית בכפר לסקוביץ.

דב הנדל
חיפה

מסכת בודזאנוב

העיירה

בודזאנוב, עיירתנו, שוכנת על נהר סרט, בין טרמבובלה וטשורטקוב, ואלה ליד טארנופול וליד לבוב, בירת גליציה המזרחית.

ראשיתה של בודזאנוב — לפי שרידים היסטוריים, וביניהם ה„קלאשטור"־כנסייה עם ביצורים תת־קרקעיים ומנהרות מפותלות נגד פלישת אויב — נעוצה, כנראה, עוד בימי־הביניים, ויש לשער, שגם היישוב היהודי שם היה עתיק־יומין, בדומה לרוב העיירות בסביבה. אך למרות „גילו הגבוה" נשאר היישוב היהודי הזה קופא על שמריו עד להופעת התנועה של שיבת־ציון בשנים האחרונות. בודזאנוב לא הדביקה בהתפתחותה אפילו כמה עיירות דומות לה, אולי בשל מצבה הגיאוגרפי: תחנת־הרכבת היתה מרוחקת מן העיר, הדרכים המשובשות הכבידו על הקשר עם העולם הגדול; וחוסר חשמל ורשת מים הכביד על תושבי

בית בבודזאנוב

המקום ביצירת מקורות פרנסה. על כן התבססו החיים הכלכליים בעיקר על מלאכה זעירה, כגון חייטות, סנדלרות, שענות, פרוונות, נגרות, מסגרות (שהיתה בעיקר עבודת הגויים) ומסחר קמעוני, שהתבסס על ה„ירידים" בעיירות הסמוכות ובימי חמישי בשבוע ב„יריד" שלנו. את הסחורות היו מביאים בעגלות מט־שורטקוב, מטארנופול או מלבוב, והיו מוכרים אותה לכפריי הסביבה: לאסקוביץ, וארבוביץ, פאפירני, קוביבייליק, זניסיניה ועוד.

בדומה לעיירות אחרות בסביבה, התגבש הווי יהודי מקורי של חיים משבת לשבת וציפיה למשיח הגואל. השפה, שפת יידיש, היתה מעורבת הרבה במילים עבריות מהתפילה ובמילים מלשון המדינה, והוסיפה חן מיוחד להווי הזה.

החיים החברתיים נשאו צביון דתי בכללם. הנוער לא הסתפק בלימודי־החול שבבית־הספר הכללי והוסיף ללמוד גמרא ותוספת ב„קלויז" או בבית־המדרש, אולם אל הלימודים האלה לא הגיעו בני השכבות העמלות, שלא השיגה ידם לשלם את שכר־הלימוד, וגם מפני שהיו פונים לעזור להורים במלאכה ובכל עבודה, ובמשך הדורות נוצר פער חברתי בין „בני־התורה", והמה על־פי־רוב בני הסוחרים והחנוונים, ובין השכבות העמלות. ההבדל הזה התבטא בקשרי נישואין, ואפילו במקומות־תפילה נבדלים. ורק בזמן האחרון עם העלאת העבודה לאידיאל חינוכי, כהכנה לעלייה לארץ־ישראל, נהרסה המחיצה הזאת. וכאן ראוי להעיר, כי הנוער כיבד את דרך החיים של האבות, ואת השינויים המהפכניים באורח החיים בעיירה עשה מתוך סובלנות והתחשבות בהורים, שנגזר עליהם להישאר בגולה.

אחרי מלחמת העולם הראשונה

בזמן מלחמת־העולם הראשונה נטשו רוב יהודי בודזאנוב את העיירה ונדדו עם זרם הפליטים מערבה, לצ׳כיה, להונגריה ולאוסטריה. העיירה נחרבה כמעט כולה על־ידי הגייסות הרוסיים והאוקראיניים, ועם שוך תותחי המלחמה חזרו רבים והחלו בהקמת ההריסות ובשיקום חיי־התרבות. ראשית־כול שוקמו בתי־המדרשות והקלויזן, שהיו מסווגים לפי ההשתייכות אל חצרות הרביים: חסידי הוסיאטין, חסידי טשורטקוב, חסידי סטרעטין, חסידי ויזניץ וחסידי אלעסק. הרביים היו מבקרים אצל חסידיהם בבודזאנוב, אבל בעיקר היו החסידים נוסעים אל מקום מגוריהם של הרביים. גם פשוטי־עם, שהתקשו בלימוד התורה, היו מסורים בלב ובנפש לרביים שלהם והסתופפו בחצרותיהם. החסידים

היו מתנצחים ביניהם ומתאמצים להאדיר את שמו וכבודו של „הרבי שלהם", וכל מקרה של מינוי אדם לכלי־הקודש, ובייחוד בחירת רב, היה מלווה ויכוחים ומריבות, וכל צד רצה, שהמועמד הנבחר יהיה מאנשי־שלומו של הרבי שלו. אבל ההתנצחיות היו לשם שמיים, ואחרי הבחירה קיבלו כולם את הדין. וכך שימשו ענייני החיים הדתיים מזון רוחני לנפש והוסיפו לה מתח פנימי, שהיה משקל כנגד לסבל החומרי.

הבית היהודי היה מוסד חינוכי נכבד בפני עצמו, ובעיקר הודות לאם היהודייה, שבמסירות־נפשה לילדיה לא ידעה גבול. ההורים דאגו להקנות לבניהם תורה, והכלל שאין התורה נקנית אלא למי שממית עצמו עליה התקיים הלכה למעשה. בחיל וברעדה היו האמהות שולחות את ילדיהן ללמוד תורה, וקודם דאגה האם לפת לחם, דאגה היא לשכר לימוד. מלמד־הדרדקי וה„בעלפער" שיננו לילדי ישראל את האלף־בית והילד נשק את הסידור בדחילו ורחימו, ואחר כך המשיך לימודיו אצל מלמד־הגמרא. והלימוד היה בשקידה ובמסירות־נפש ממש; הילד היה יוצא בחורף באמצע הלילה עם פנס עשוי קליפה של דלעת ובו נר דולק, והיו יושבים מסביב לשולחן, לא־הרחק מהתנור המוסק, שר' זיידע הרשלעס היה מחמם בו את גבו ומרטיט את הלבבות הצעירים במשנתו. ומשום כך, החשק ללמוד לא פסק גם אחר־כך, כשנוסד בית הספר העברי של אחר־הצהרים. וגם בית ספר מודרני של „תרבות", והנערים נוכחו לדעת מה טובים היו המקורות הראשונים ללימודי־המשך האלה.

בזמן ההוא התערבבו התפילות של בתי־הכנסת עם שירי־ציון של תנועות־הנוער החלוציות ושימשו בערבוביה. התחילו גם להתרים את העולים לתורה למען מוסדות ציוניים. ובשמחת־תורה רקדו האבות עם הבנים מסביב לאלמימר, ספרי תורה בידם ושירי ציון בפיהם. אולם השואה שנחתה על יהדות מזרח אירופה במלחמת העולם השנייה הכחידה בבת אחת גם את הגוף וגם את הנפש וגם את הרקמה העשירה של חיי תרבות ורוח, שהתפתחה במשך דורות.

בתי־הספר

בית־הספר הממשלתי, שבו למדו פולנית ואוקראינית, ועוד שפה זרה, בדרך כלל גרמנית, „הצליח" תמיד להעמיד צוות מורים, שהצטיין כמעט כולו בשנאת ישראל, והתלמידים היהודים הרגישו זאת על עורם.

לעומתו ריכזו בתי הספר העבריים של אחר־הצהריים, כוחות הוראה טובים, והם עשו הרבה להרמת קרנה של העברית. ואכן, לא נמצא בעירנו

בית־הספר הממשלתי עם הדירקטור סלבסקי.

בשנות השלושים אפילו ילד יהודי אחד, שלא למד עברית, ועל כך היתה גאוות העיירה.

נוער לומד עם המורה פלשנר.

ביה״ס בהנהלת המורה ישעיהו פלשנר היה הוותיק ביותר והצטיין גם במספר תלמידיו הרב.

המורה אליעזר ליניאל העמיד קורסים לעברית, ונוסף להוראת הלשון שררה כאן רוח ציונית־חלוצית. המורה היה שר עם תלמידיו משירי הארץ.

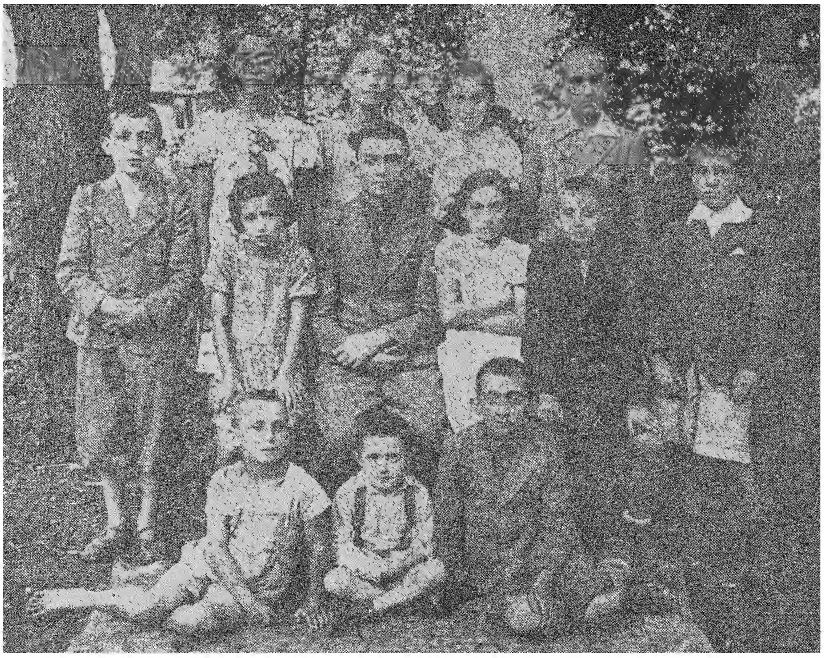
בי״ס עברי עם המורה אליעזר ליניאל.

המורה הירש שלעזינגר טיפח את העברית התנ״כית ובפאתוס גדול החדיר ללב תלמידיו הצעירים את התודעה של נביאי ישראל.

המורה שלזינגר ותלמידיו.

לימוד העברית חדר גם לכפרים, ויצוין המורה מוניה מונדשיין מבית הספר בכפר לאסקוביץ וארבוביץ.

בי"ס עברי בכפרי לסקוביץ וורבוביץ.
עם המורה מונדשטיין.

התנועה הציונית והחלוצית

כבר בראשית שנות העשרים ייסדה קבוצת צעירים את ה„פעריין" (המועדון) בשם „התחיה". המקום שימש בית־ועד למיפגשים ולוויכוחים ערים על דרך הציונות, בייחוד ביקרו שם ה„סתם־ציונים". שם גם היו מתכנסות לישיבותיהן הוועדות של הקהק"ל ושל מוסדות „עזרה", וכן שימש האולם לקריאת עיתונים וספרים.

הנוער הציוני או „סתם־ציוני" נשען על כמה אקדמאים, שתמכו בו, כגון ד"ר טייפר ואחרים, אך לכלל תנועה גדולה לא הגיעו.

אחת מהסתדרויות הנוער החזקות בעיירה היתה „גורדוניה", שפיתחה פעילות רבה כבר עם היווסדה עוד בשנת 1928. במשך זמן קצר ריכזה

עומדים מימין: מורגנשטרן, קליינר, גלברד, קולר, ניסן.
באמצע: חיים מורגנשטרן, דוד הנדל, שפייכר.
למטה: שפירא, פלשנר.

מועדון „התחיה".

סביבה את מרבית הנוער. פעולותיה התרבותיות, הסדר והמשמעת היו לשם־דבר, וגם ההורים ליוו את ילדיהם בחיוך סלחני ובשמחה בלב. סניף „גורדוניה" בעירנו נוסד בחדר קטן וצר על־ידי תלמידים, שלמדו בלבוב וחזרו לעיירה לחופשה, וסייעו עמהם מרדכי גרינשפן ז"ל וכמה חברים מטעם ה„התאחדות" ו„בוסליה". אחר־כך חזרו כמה חברים מהכשרה חלוצית והתמסרו גם הם לעבודה וטיפחו את הסניף.

הסתדרות זו הצליחה להעלות מבודזאנוב כמה חברים הנמצאים כיום בארץ: דב, דניאל, יונה, חנה, צפורה, פנחס, שושנה; ואחרי השואה: נתן, גרשון, ברוניה, אריה ואחרים.

התקיימו גם פגישות אזוריות עם קופיטשינצה וטשורקוב.

הפרוזדור לעלייה היתה ההכשרה, אך היא לא הבטיחה את העלייה. הכוננות נמשכה לעיתים לאחר ההכשרה כמה שנים, ולאחר ציפייה ממושכת פנה לא פעם המועמד אל עלייה בלתי ליגליית, מחוסר רישיונות־עלייה. ה„בין־זמנים" הזה היה קשה מאוד מבחינה נפשית וחומרית כאחת. ולכן עסקו בינתיים המועמדים בעבודה חינוכית־תרבותית בארגוני הנוער, ובכך, לפחות, נמצאו אלה האחרונים נשכרים. עלייתם לארץ של בני בעריש האמר וכמה בחורים אחרים מבני טובים הגבירה את הלחץ לצאת להכשרה. כמה נערים (ואני

בתוכם) הפכנו להיות שוליות אצל נגר, ואחר־כך יצאנו ללבוב ללמוד מקצוע המכשיר לעלייה.

קבוצת החלוצים הראשונה בבודזאנוב.

קבוצת הכשרה ראשונה בשם „הכביש" נוסדה עוד בשנת 1926, מהם רובם עלו אחר־כך ארצה.

בתחילה התנגדו הרבה הורים ליציאת בניהם להכשרה, אולם חוץ מקנאים אדוקים הסכימו אחר־כך רובם, ואפילו הרב באב"ד בירך את החלוצים וגם עזר להם.

בין התנועות החלוציות התקיימו ויכוחים רגשניים; ההמשך היה תמיד בטיילת הארוכה והיפה עד שעה מאוחרת בלילה.

פולין האנטישמית של הימים ההם, בשנים שלפני השואה, סייעה אף היא להגברת הכמיהה לארץ. אך דא עקא, שלטונות המאנדאט התנכלו לעליית יהודים, וכך נשאר הנוער הזה ברובו בעמק הבכא ואבד. אילו ניתנה בזמן ההוא האפשרות ליהודי גליציה לעלות לארץ־ישראל, היו כל בני־הנוער, ועמהם רוב ההורים, עולים לארץ־ישראל וניצולים מן השואה.

קבוצת הכשרה בנדבורנה.

קבוצת הכשרה בדלטין.

אין לנו הרבה פרטים על תפקידם של בני־הנוער בזמן השואה, ולא ידוע לנו אם ואיך עמדו על נפשם מול חיות־האדם הנאציות. אבל ידוע גם ידוע, שהם לא הכזיבו, אף אחד מהם לא השתייך ליודענראט או למיליציה, שמונתה על־ידי הצורר. אין ספק, שבדרכם האחרונה זכרו את הארץ ושפתותיהם מלמלו: ארץ־ישראל!.

יד־חרוצים

בעלי המלאכה בבודזאנוב היוו שכבה חברתית מיוחדת עם בית־כנסת משלהם, הידוע בשם „די שניידערישע שיל״. הם ייסדו את הארגון „יד חרוצים״, אשר ראשיתו הוא עוד משנת 1870. הסמל היה בצורת שתי ידיים שלובות לשלום, סימן לחברות ואחווה. הארגון מנה כ־120 חבר, ובתקנון המעניין הסעיפים דלקמן:

1) כל חבר משלם תשלום חודשי בסך 25 גראשן;

2) אל חבר שחלה שולחים 2 אנשים כל לילה להיות אתו ולסעדו;

3) משך זמן מחלתו מקבל החבר 7 זהובים לחודש;

4) כל חבר יכול לקבל הלוואה בסך 100 זהוב בלי רבית ולהחזירה ב־10 שיעורים, החל בסוף 3 החודשים הראשונים;

5) כל שנה, ביום ז׳ אדר עורכים סעודה ובוחרים ביו״ר, בגזבר ובמזכיר;

6) לחג הפסח מביאים 2 חביות יין ומוכרים לחברים במחיר הקרן;

7) אם הארגון מתחסל, עובר ההון כולו לרשות בית־החולים היהודי בבוטשאטש.

מבעלי המלאכה היו אחדים, אשר היו מחסידי הרבי מקופיטשינצה. חיי בעלי־המלאכה בכללם היו צנועים מאוד ובלי יומרות. היו כמה אוהדי השמאל, אך לכלל התארגנות לא הגיעו; ל„בונד״ לא היתה השפעה בכלל. ומאידך, היו הרבה אוהדים לציונות.

פרקי הווי

גדולה היתה המצוקה החומרית של רוב יהודי גליציה, והאור היחיד שהאיר את מחשכי חייהם היה אור התורה; האמונה בביאת הגואל היא שנסכה בהם תקווה לימים טובים יותר והיתה ה„נשמה היתירה״ שלהם בימי

חג ומועד כבימי חול. אולם, להתגבר על המרירות שבחיי יום־יום עזרה להם גם הבדיחה היהודית.

מחכים לקונה ביום ראשון ליד חנות סגורה...

וולוול בלטוך, משה הירש, שאול־משה מיכלס, לייב שבתיס.

כשישבו החנוונים בפתחי חנויותיהם ביום גשם או בימי קציר, וחיכו לשוא לקונה, שימשה מילתא־דבדיחותא פיצוי להם.

בן־ציון „אש", שואב המים ודודי הסבל.

אטי־ריבה מצפה לחתן...

במיוחד אהבו את ה„אפשפעטן״ (לשים ללעג) את כל העולם וגם את עצמם. והטיפוסים המעניינים לא חסרו. שואב המים, הסבל ובעלי־העגלה סיפקו מקור לא אכזב להלצות.

ולולה דרימר, מושך את הקונה בכנף הבגד...

והסוחרים בעצמם, בינם לבין עצמם, כשכל אחד מציץ לחנותו של חברו ולוחם על קונה. ובייחוד ביום השוק על־יד דוכני המכירות, כשהגוי הקונה נעשה מיוחס ושמח שמושכים אותו בכנף־הבגד... שמורות בזיכרוני אמרות

ובדיחות של יהודי בודזאנוב, המעלות עוד היום חיוך על השפתיים, ולפני עיני עומד תמיד האדם שאמר זאת. והנה כמה מהם:

„אפשפעטן"...

שאלו את משה גדליה, בעל בית־המרזח, אם הרוויח משהו השבוע. ענה: השבוע? — לא כלום. לפני שבוע היה טוב. וכך היה עונה בכל שבוע...

בודזאנובאי מתאונן, שכל נסיעותיו לירידים מביאות לו רק הפסד. שואלים אותו: אם כן, למה אתה נוסע? והוא עונה: ואם לא אסע, מאין אקח לשבת?...

יוטע היתה עונה לשאלה על מצבה: כמו בשנה הבאה! (כי כל שנה יותר גרוע...)

משה היה מנהל את פנקסיו בלשון־הקודש, וכך היה רושם: מפעדקע רום מגיע 100 זהוב, ומהיום „צומח" 10 ז' לחודש (ריבית) (לא עזר להם, למלווים בריבית, ניהול החשבון בלשון הקודש, בא חוק „המוראטוריום" והשאיר אותם עם הפנקס בלי הכסף)

הרבה בדיחות היו על ה„איידעמס" (החתנים) הירוקים, שבאו מערים אחרות.

נחמן ה„איידעם" הקשה על מחלקת הדרכים הממשלתית, שהתקינה גדר בירכתי הכביש: מילא במורד ההר — ניחא, כדי שהסוסים לא יסטו, אבל למה נחוצה גדר במעלה ההר?...

אותו נחמן, כשעלה לעליית־גג להוריד עצים להסקה וביצים מן הלול, היה משליך תחילה לידיה של אשתו את סל הביצים, ואחר־כך הוריד את העצים בזהירות...

שאלו את שמערל־וייסברוד, מתי הוא מתכונן לעשות ברית? ענה: אני אינני מתערב בדברים האלה, תשאלו את בלומה אשתי...

שאלו את המאציופיצקע על טיבו של ה„איידעם" שלה. ענתה: העיקר שמסתובב קאפעליוש (כובע) בבית...

יוסינקע, שהיה ידוע ככילי גדול, אמר לאשתו בשבת אחה"צ, כשריח של קוגל עלה באפו מבית השכן: רחלי, רחלי, קחי מאה זהוב ובלבד שתכיני לי קוגל כזה (בשבת!)

לייב־נטע רגז, כשאמרו על אשתו „דיין ווייב". למה זה אשתו היא „ווייב" טען, ואילו אשתו של האחר היא „פרוי"...

חנה־מאלציס היתה מכניסה את ה„גוט־שבת" באמצע המשפט. פעם אחת נעלם לה תרנגול. נכנסה אל השכנים ואמרה: אולי ראיתם תרנגול — גוט־שבת — שחור ...

מהו סימן־ההיכר לבעל־ילפת במרחץ?

עונה הבודזאנובאי:

אם הוא חובש כובע — מבינים... ואם גלוי ראש הוא — רואים...

דובריש היתה עונה למתלוננת על הקמח המלא עובש שמכרה:

„אבל שקלתי לך בתי משקל טוב..."

ר' מוטי, אב לתשעה ילדים, נשאל על־ידי אברהמל, אם יש לו כבר כל השמות. ענה: עדיין חסר לי שמך...

ר' מוטי נתן פעם נדבה לאחד שלא היה נצרך במיוחד, והסביר: הלזה, כמה שאתן לו אצא ידי חובה. מה שאין כן עני ממש...

✶

שני תלמידי חכמים, ר' אשר זעליג גליק ווזידה הערשעלעס, טעמו בשמחת־תורה מן החריף־החריף הזה והטיחו זה בזה „בזיונות". זה אומר: „ביזט א טומאן" (מטומטם), וזה עונה לו: „ביזט אליין" (אתה בעצמך!).

שניים מצעירי המשכילים, דוד הנדל ושעיה פלשנר, כשהשתכרו גם הם בשמחת־תורה, מה היתה „מריבה" שלהם? זה אומר: „לעולם יהא אדם ירא שמיים בסתר ובגלוי. וזה אומר: „רק בסתר!" וכך היו מתווכחים עד שהתפכחו..

✶

כמו בכל עיירה יהודית, כן גם בבודזאנוב לא היתה כמעט משפחה בלי כינוי של חיבה, ופעמים קשה היה לדעת במי המדובר, אם לא התווסף הכינוי. כמה מן הכינויים הזכורים לי:

פיציבום, קוויליטש, קאלבאס, מאפס, קוצינע, קריקלבי, צאפ, צוויי־קעפ, פיזי, טאלאפ, שייגעץ, נקבה, סאטיניו, אש, מאציאפיצקע, פוהאטש, קאנאניק, תם, בעמבאלי.

ומובן שהיו מייחסים אנשים ונשים זה על זה, כגון: חנה־מאלציס, בערל־שראל־יענקלס, מוטי משה קוניס, לייב־שבתיס, יוטה הענציס, אייזיק־שראל־מענדעלס, געצל־אלי־געצלס, אשר דער־גאדלעכעס.

לרבים על־שם סימנים שבהם: דער רויטער, דער שווארצער, דער קרומער, דער קליינער.

הצגת חסיה היתומה.

שמשון מלצר

המלמד ר׳ דודי קמואלס *

כן אגרא רמה של מלמדינו הקודמים נפלנו, אני וכמה מחברי, מתלמידיו של מוני המורה, אל תוך רשותו של „מלמד־הגמרא המובהק״ מבודזאנוב! בלי ספק יהודי כשר היה, ירא שמים ויודע־תורה, אולי אפילו למדן גדול, אבל — יסלח לי שם בגן־עדן! — מורה להועיל לא היה, וחוץ מהטפת־מוסר שלו אין זכור לי מתורתו כמעט ולא־כלום. החדר היה בבית־המדרש הגדול והלימוד היה במסכת ביצה. והמלמד מבודזאנוב (ר׳ דודי קמואלס היה שמו) היה בריה מוזרה, וכמה־וכמה סיפורי־מעשיות, שמספר העולם במלמדים־בטלנים, היו הבריות מספרים אצלנו כמעשים שהיו בו עצמו. אחד מהם אחזור ואספר כאן, כפי שנקבע בזיכרוני:

פעם אחת בחול־המועד של פסח יצא המלמד הבודזאנובי מבודזאנוב העיירה בדרך המוליכה לווערבוביץ הכפר, להסיח בדברי תורה עם ר׳ ישראל גליק. בדרך נתייגע (רגלו האחת קצרה היתה מחברתה והיה צולע הרבה) וישב בפאת־שדה לנוח מעט. הרגיש שהתנומה חוטפתו. אמר לעצמו: עוד היום גדול, אנמנם מעט ואמשיך דרכי. פשט נעלו האחת שסוליתה סוליה כדרכן של כל הסוליות, ופשט נעלו האחרת, שסוליתה עבה ביותר וכפולה־שמונה, משום שרגלו זו קצרה, והעמיד את שתי הנעלים בזו אחר זו, כדרך הליכתן. אמר בלבו: כשאתעורר משנתי תהיינה הנעלים מראות לי את הדרך, לאיזה צד אני צריך לפנות ולהוסיף ללכת בדרך העולה וערבובצה. עבר שם לץ אחד, ראה את שתי הנעליים ואת סדר עמידתן ושיער את כוונתו של הבודזאנובי. מה עשה? נטל את שתי הנעליים והפך את סדר עמידתן, ופניהם בודזאנובה. משנתעורר הבודזאנובי הסתכל מיד בנעליו והלך. לאחר שעה הגיע בחזרה למבו־אותיה של בודזאנוב. „פליאה גדולה״, אמר לעצמו, „כמה נתגדלה וערבוביץ זו! וערבוביץ הרי כפר היא, ואילו בתיה אלה בתים עירוניים ממש.״ עד מהרה גדלה פליאתו עוד יותר. „הנה הרחוב הזה״, אמר לעצמו, „דומה ממש לרחוב שלי בבודזאנוב, והבית הזה דומה ממש לביתי שלי.״ עמד לפני חלון ביתו ונסתכל מבעד לחלון פנימה, וראה את זוגתו שלו יושבת על־יד השולחן, מטפחת של יום־טוב בראשה ומשקפי הפליז על חוטמה, והיא מעיינת במה שמעיינת; שכן, משום חול־המועד לא יכלה לעסוק בטליאה או בסריגה. אף־

* פרק מתוך פרשת הזיכרונות בשם „מכל מלמדי...״, שפורסם בספר טלוסטה.

על־פי־כן עדיין חושש היה להיכנס אל ביתו, שמא אין האשה אשתו אלא בדומה־לאשתו, או חלילה שמא מעשה־כשפים יש כאן .אזר עוז וצעק מבעד לחלון הפתוח: „הארכסטו, הוציאי לי את הכתובה!" ורק לאחר שראה את הכתובה, הכתובה והחתומה כדין — נחה דעתו וחזר לביתו, זו אשתו.

✶

הקור התגבר מיד לאחר החגים ובחנוכה כבר היו הנהר וכל סביבתו קפואים כהלכה, ובני החיל מכל החדרים יצאו להחליק על הקרח. ורק אני וחברי, תלמידי הבודזאנובי, נעדרים משם. היתכן? התחלנו משתמטים מן הלימוד היבש והרודם, מ„מלמד־הגמרא המובהק", שלא השכיל להחיות לפנינו את הדברים שלימד ולהכניס בהם עניין. התחיל הוא מטיף לנו מוסר. והפה שהיה מגמגם ומבליע את המלים בשעת ההסברה הוא הפה שהיה מטעים את דברי ההטפה בנעימות ובאיטיות מכוונת, והיה נועצם בבשרנו בהנאה מקצועית, כאותו סנדלר שמוציא מסמרים קטנים מבין שפתיו ונועצם בעקב במכות מכוונות וקולעות למטרה. ונוסחו של המוסר נוסח קבוע היה, כמין פזמון חוזר.

—אם אינך רוצה ללמוד תורה, מה יהיה בסופך! חוטב־עצים או שואב־מים לא תוכל להיות, משום שאין לך כוח לזה. רב או דיין, שוחט או מלמד לא תוכל להיות, משום שאינך רוצה ללמוד תורה. לא נשאר לך, על כורחך, אלא להיות חייט או סנדלר — וכלום זה יאה ונאה לכבודו של אבא שלך, פלוני בן פלוני, שתהיה סנדלר או חייט?

כשהגיע תורי שלי לשמוע את פזמון־המוסר הזה, שנאמר בנעימה נעימה ובהנאה גדולה כשל מי שהמציא הוכחה חותכת ומשכנעת להכרחיותו של לימוד הגמרא, כבר היתה תשובה משכנעת גם־היא מוכנה בפי.

— רבי — עניתי לו בדרך־ארץ — כלום כל ילדי ישראל חייבים להיות רבנים ודיינים, שוחטים או מלמדים? והרי גם סנדלרים דרושים בעולם! מילא אני, לי קונים נעליים מוכנות בבית החרושת, אבל הרבי הרי אי־אפשר לו כלל בלי סנדלר! אם לא יהיו סנדלרים בעולם, מי יתקין לו נעל אחת עם סוליה עבה כל כך, כפולה־שמונה?

סבור הייתי, הרבי יקפיד עלי, שהזכרתי לו את מומו. אבל טעיתי. אדרבא, הוא חייך שוב בהנאה, ואמר: „שמשלי, אתה נער חכם. אבל ללמוד

אינך רוצה. אילו רצית ללמוד, היית יודע, היית מגיע לידיעה אמיתית.״ והוא לא ידע, שללמוד דווקא רוצה אני, אלא שתורתו שלו מעומעמת, מגומגמת ומשועממת ואינה נכנסת אל הלב ואף לא אל האוזן.

פעם אחת בא אל בית־המדרש וכל ראשו, פיאותיו וזקנו, גבותיו ושפמו מכוסים נוצות פלומה דקיקות, ממש כאותו שלג, שירד בבוקר בחוץ, ואין בולט מתוך ים־השערות והנוצות אלא החוטם הבולבוסי הפחוס. כנראה, נפרם אותו לילה הכר שלמראשותיו. „שמשלי,״ אמר לי בבת־שחוק של שמחה (השם יודע, למה היתה לו תמיד הבעת־פנים של שמחה, כשל מי שנהנה מכל הנאות־החיים!) „תביא לי היום מן הבית שפיגילי (מראה קטנה). יודע אתה, על־פי השולחן־ערוך אסור לאדם מישראל להסתכל בשפיגילי. אבל כשיש לו נוצות בשערותיו, מותר להסתכל בשפיגילי.״ ושוב חיוך של הנאה. הבאתי לו שפיגילי עגול קטן, שקוטרו כקוטר של ביצה. ק־רב הרבי את השפיגילי אל עיניו, אל חוטמו, אל פיאותיו, ושעה ארוכה הסתכל בבואתו, הנשקפת לו מן המראה הקטנה, ולא ידע שבעה. כנראה התפעל מעצם הפלא הגדול, שאדם יכול לראות את עצמו במראה, ואולי נהנה כל־כך מיפי תוארו. לבסוף החזיר לי את השפיגילי וחייך חיוך של נחת מרובה, כמי שמצליח להערים על השולחן ערוך, על ר׳ יוסף קארו ועל הרמ״א גם יחד, וליהנות מן האסור הבא לו בהיתר גמור...

„אתה נער טוב,״ אמר לי פתאום. „וכשתגיע לגיל בר־מצווה, אגלה לך את הסוד כיצד עושים אדם. לא בשם המפורש, ולא גולם כמו שעשה המהר״ל מפראג, אלא אדם ממש.״

הרבי רצה, כנראה, לקנות את לבי, אבל אמירה זו, עם הניצנוץ בעיניים שנתלווה לה הבהילה אותי משום־מה ולבי הלך ממנו לבלי שוב.

✶

באתי הביתה ואמרתי לאבא: „אינני רוצה ללמוד אצל הבודזאנובי.״ אמר אבא: „בזמן הבא תעבור אל מלמד אחר.״ אמרתי לאבא: „לא לכך הכוונה, אלא כבר עכשיו אני רוצה לעבור אל מלמד אחר!״ תמה אבא: „באמצע הזמן? ואל מי רוצה אתה לעבור?„ אמרתי: „אל ר׳ אהרן גולדהבר רוצה אני לשוב!״ הקשה אבא: „והרי עזבת אותו עוד לפני שנתיים ימים!״ עניתי לאבא: „לא אני עזבתי אותו, אלא הוא עזב את העיר והלך אל הצבא. עכשיו שחזר, וכמה מחברי הקודמים לומדים אצלו, רוצה גם אני לחזור אליו.״ הקשה אבא: „וללמוד

דף גמרא אחד במשך שבוע שלם?" תירצתי את קושיתו: „אבל ללמוד גם חומש עם רש"י, ופסוק, וכתיבה!"

אבא ,עליו השלום, הסכים. יתום מאמי הייתי, בן הזקונים הייתי, וחיבב אותי הרבה. והרבה עוז־רוח דרוש היה בעיירה בשביל לעשות את המעשה הזה, להוציא נער „בעל מוח חריף" (שם כזה יצא לי) מידו של „מלמד גמרא מובהק" (שם כזה יצא לבודזאנובי) ולמסור אותו בחזרה אל מלמד, שלמד אצלו לפני שנתיים. ומה יאמרו על־כך בקלויז של טשורטקוב? ויש לשער, כי גם הפסד מרובה היה כרוך בזה: שהרי הבודזאנובי נתקבל על יסוד התחייבות של ההורים לזמן שלם, בשכר־לימוד ובמזונות, ואין ספק שאבא עמד בהתחייבות זו במלואה, ומלבד זה נוסף עוד שכר־הלימוד לר' אהרן.

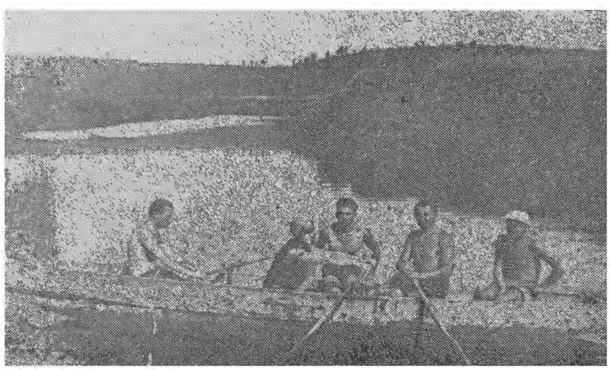
ר' אהרן מיימן עם אשתו רחל לבית גליק

מוניו אפשטיין
חיפה

עיירתי

ההיסטוריה של קהילת בודזאנוב לוטה אמנם בערפל, אך ידוע לנו שיישוב יהודי נכבד ורציני קיים היה מאות בשנים. דורות של יהודים דרו במקום ההוא בשכנות טובה עם הפולנים והאוקראינים. יישוב זה התחיל, כנראה, עוד בימי הביניים, בתקופת ההגירה הגדולה של „אשכנזים" מגרמניה מזרחה, שעודדה על־ידי מלכי הונגריה, פולין וליטא.

מלכים אלה היו מזמינים את בני גרמניה לבוא ולהתיישב בארצותיהם. היה כאן מקום להתיישבות סוחרים ובעלי־מלאכה (כבר בראשית צעדיהם נאסרה על היהודים קניית אדמות וכו׳) ועל פני מדינות אלו קמו עיירות, יישובי ביניים

על נהר סרט

בין העיר הגדולה ובין הכפר. הכפריים היו באים לעיירה פעם בשבוע ליום השוק ובני העיירה היו נוסעים לעיר, ליארידים.

בעיירות חיו היהודים בתנאים נוחים, לערך, ובמשך דורות התגבש הווי יהודי מקורי, המוכר לנו יפה על־פי הסופרים הקלסיקונים שלנו; הם השכילו להנציח הווי זה לדורות. הניב הגרמני התגבש ללשון מיוחדת.

*

שרשרת הרים הקיפה את עיירתנו בודזאנוב ובמרכזה פילס לו דרך הנהר סרט על פיתוליו היפים ומימיו הצוננים והמשקשקים. אכן, כמה זיכרונות נעימים קשורים בנהר זה שממולו הר הקרוצ׳ה, המחייך תחת מעטה ירוק אל מימי הנהר המרעננים.

ובשבילים המתפתלים של ההר נהרו יהודים מכפרי הסביבה ל„יריד״, היום הנכסף של יהודי העיירה. זהו יום התקווה, קיום פרנסה לתושבי עיירתנו. בדרך הם מוצאים גם את ה„באשטה״, המבצר הזועם מימי סובייסקי, המלך הפולני המהולל, המזכיר קרבות מרים וקשים עם הפולשים הטטאריים. ובאותה דרך עצמה צעדו עשרות בשנים — אולי מאות? — יהודי בודזאנוב לבית הקברות. בימי אלול היה שטח זה הופך לים של דמעות, של תפילות סליחות ותחנונים בפי יהודי העיירה, כדי לבטל את רוע הגזירה; כעת שוקעות מצבות אבותינו אלה, אם הן קיימות עוד בכלל, עמוק עמוק באדמה, ומי יפקוד אותן?...

והתמונה נמשכת... באותה דרך נוהרים יהודים כפריים בימי שישי, מי ברכב ומי ברגל, אל בית המרחץ המרכזי של ר׳ שרואלי הבלן (סרולי דער בעדער), למען יטהרו גופם לקדושת השבת. וגם יהודי העיירה עצמה, על נשיהם וטפיהם, חוזרים מן המקווה נקיים ורחוצים, „כעדר הרחלים שעלו מן הרחצה״...

✶

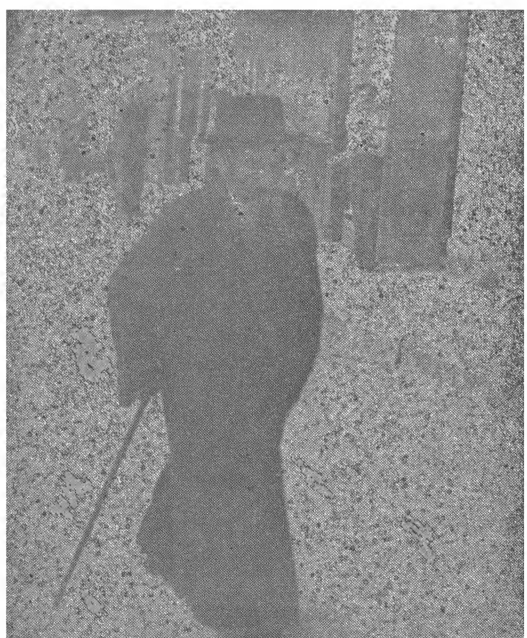
בודזאנוב הצטיינה כל השנים בלומדים וביודעי תורה גדולים והיה ה„ביזיניבר ייד״ לשם־דבר בסביבה בבקיאותו בתורה ובפיקחותו. אכן, לפעמים היה כינוי זה גם לשם נרדף לשלומיאל ולאיש קטנוני...

אך רבים היו הלומדים בעיירה, ולא פסקו לימודים בקלויזן, בבית המדרש ובבית הרב כל הימים. פשוטי העם שהתקשו בלימוד גמרא ביחידות טיפחו חוגי לימוד של חסידים והתמסרו בכל לב ונפש להאדרת שמה של תורה ושל הרביים. וכך היו בבודזאנוב קלויזים של חסידי הוסיאטין, טשורטקוב, סטרעטין, ויז׳ניץ, אלעסק ועוד.

בהוסיאטינער קלויז התפללו אדירי התורה, כמו אלי גצלס, אשר זליג גליק, שאמרו עליו, שפיו לא פסק מתורה בהיותו כבר בשיבה מופלגת,ומשכהו עיניו למד בעל־פה, וכן: מוטי ליניאל, שמואל פלנר והבנים (ביניהם שניאור), איצי הנדל ואחרים — בקצור, אלה שטבעו את חותמם על בודזאנוב הדתית.

גם בקלויז דטשורטקוב היו לומדים מובהקים, כגון זיידע הערשעלעס, שוע־דוד גליק ואחרים. בקלויזים של ויז׳ניץ ושל סטרעטין התפללו בעיקר בעלי־המלאכה ויהודים מ„כל ימות השנה".

בבית המדרש התפלל הרב ואתו קהל רחב ומעורב. ובבית הכנסת הגדול, שנבנה מחדש אחרי מלחמת העולם הראשונה, בעיקר בעזרת יוצאי בודזאנוב

ר׳ שוע־דוד גליק, הדיין.

בארצות הברית — התפלל החוג האמיד יותר. ואילו בשניידר־שולעכל התפללו בעיקר בעלי המלאכה, אנשי „יד־חרוצים" ועוד.

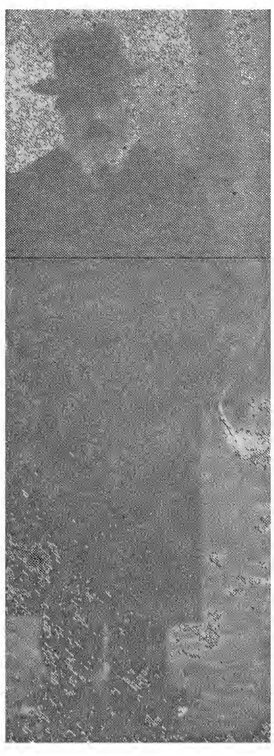
וכאן נזכור את הדמויות הרוחניות של עיירתנו, ר' פייביש באבד ור' שוע־דוד גליק, הדיין של עיירתנו. חסידים ותלמידי־חכמים. מי יזכור את הבחורים הצעירים שהתכנסו בבית המדרש עם דמדומי ערב ושיננו בקול רם והפעילו יד קמוצה: „אוי אמר אביי, אוי, אמר רבא..."

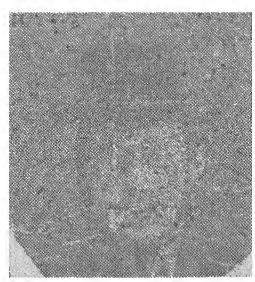
★

ליל שבת. בתי המדרש מלאים יהודים וקול החזן בוקע השמימה „וביום השביעי שבת וינפש". אכן, בני המלכים מקבלים את שבת המלכה. מבעד לחלונות אתה שומע את השירה הנעימה „יא — ריבון".

★

ו„הימים הנוראים"... חיל ורעדה יאחזון... אפילו הגויים האוקראינים פחדו ביום הדין היהודי — „סודניי דיען" — מזעם אלוהי ישראל...

הרב פייבל־שרגא באב"ד
רבה האחרון של
קהילת בודזאנוב.

שניאור פלנר — חסיד הוסיאטין.

וימי חנוכה... הנרות הדולקים, החלונות הקפואים ומכוסים בשלג ובכפור. הלביבות המטוגנות בשומן האווזים... משחק הקלפים המיוחד במינו ובטעמו, שאף החסידים התירוהו בימי חנוכה. אכן, היו הימים האלה המאושרים ביותר בחייו של הילד היהודי.

והמלמדים... רחמיאל מלמד, לייביש פלשנר, משה הירש, וכן המורים המודרניים ללשון־הקודש, שעיה פלשנר, לייזר ליניאל, דוברי העברית המודרנית, הנקראת ספרדית. אלה אשר זרעו גרעיני הציונות ואף נבטו באדמת הנכר.

תנועות נוער ציוניות: „גורדוניה", „אחוה", „בוסליה", רביזיוניסטים, גרוסמניסטים, ועוד... כל אלה פיתחו חיי תרבות תוססים באידיש, בגרמנית, בפולנית ובעברית. מתפתחת בחיי היהודים הכמיהה לארץ הרחוקה והקרובה כל־כך ללב היהודי. החסידים ביטאו כמיהה זו ב„ותחזינה עינינו" ואילו הנוער החלוצי, העובר לפני המחנה, החל להגשימה בעלייה ארצה. ובעלותם — המוני יהודים, אנשים נשים וטף, ליוום בשירה ובריקודים.

★

וחבל מאוד. כל הקהל הקדוש הזה נמחה מעל פני האדמה ואיננו עוד. הם מסרו נשמותיהם הטהורות על קידוש השם ומתו ב„שמע־ישראל" על שפתותיהם. אליהם נצרף את יהודי ורבוביץ, לסקוביץ, זוויניאץ —

נזכור אותם לעד.

נחמן בלומענטאל
ירושלים

א וויזיט אין שטעטל בודזאנאוו

אין שטעטל בודזאנאוו בין איך געוועזן בלויז איינמאל; געקומען — פעריענ־צייט 1937 — א דאנערשטיק, אויף שבת, און זונטיק פרי אפגעפארן. געקומען בין איך פון בארשטשיוו איבער טשארטקאוו, ביאלא־טשארטקאווסקא, פאפיערניא — בודזאנאוו. און צוריקגעפארן, כדי נישט צוויי מאל זעען דאס זעלבע, דורכן דארף, וואס האט געהאט, און האט נאך זיכער ביזן היינטיקן טאג, דעם משונהדיקן נאמען „קאבילאוולאקי״, דורך פראביזשנע, „קליין־פאריז״, וואס איז געווען באקאנט מיט דעם, וואס ס׳האט געהאט אזש צוויי מערק (צוויי שטאט־צענטערן, „רינגפלעץ״, א זאך, וואס אפילו פאריז פארמאגט נישט!), דורכן קאלאנד׳זינער, באקאנטן סודותדיקן גרויסן וואלד, און צוריק אין מיין היימשטעטל, בארשטיוו.

דעם וועג האב איך דורגעמאכט טיילוויז צופוס און טיילוויז אויף מיין ראווער: אמאל האט מען דאס גערופן אין אונזערע קאנטאן „ביציקל״ אדער רעדל נאך אין די עסטרייכישע צייטן; אין די פוילישע — איז שוין ווידער אנגענומען געווארן דער פוילישער נאמען. אגב, האט זיך אויך א כלי, וואס איז ביי אונז ביז צום אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה געווען כמעט א זעלטנה־יט, און געדינט בלויז צום פארגעניגן, געווארן נאך דער מלחמה א פארשפרייט קאמוניקאציע־מיטל, וואס אפילו „פשוטע״ גויים־ארבעטער, האבן זיך דערמיט באנוצט פארנדיק פון דארף אין שטאט אויף אפצוארבעטן א טאג ביי יענעם.

און געפארן בין איך קיין בודזאנאוו פשוט אנצוקוקן דאס ארט: ווייל געשמועסט האט מען אין אונזערע קאנטן, אז דאס ארט ליגט אין זייער א שיינער געגענט; ממש שווייצאריע.

און אינדער אמתן, ווען איך בין אריין בארג־אראפ אין דארף פאפיערניא, האט מיך פארשלאגן דער ר״ח פון שיינע, פילפארביקע בלומען. דער גאנצער ארום איז געווען פול מיט גרינס און בלומען, א זייער פרעכטיק בילד. און ווען איך בין דארט מיט דעם וועג — א פוילישער וועג, נישט געפלאסטערט און פול מיט הרודעס — אראפ צו דער שטאט, האב איך זיך געפונען אין א טאל, ארומגערינגלט מיט בערג פון אלע זייטן, און פון צווישן די בערג האט

זיך ארויסגעשלענגט דער טייך סערעט און צווישן די בערג פארשוווּנדן. האסט זיך דערפילט ווי אין א פארמאכטער „קאטלינע״, פונקט ווי אין שווייצאריע. נישט מער, די בערג דא זיינען געווען אביסל נידריקער פון די אלפען, וואס אין שווייצאריע. אבער וואס מאכט אויס? פארקערט, ס׳איז בעסער: לייכטער ארויפצוקריכן, אויב ס׳פארגליסט זיך. הויך־נידעריק, גרויס־קליין — דאס זיינען מאטעמאטישע באגריפן, וואס פאר א שייכות האבן זיי צו א מענטשלעך (יוגנטלעך) געפיל, איינדרוק?! בפרט, אז מ׳זעט דאס צום ערשטן מאל; און בפרט, וואס בידזיענעוו — אזוי האט מען ארויסגערעדט דעם נאמען פון שטעטל — איז נאענט, דערגרייכבאר, און די שווייץ ווייט, פרעמד.

אחוץ נאטור האט דאס שטעטל געהאט אירע זעענסווירדיקייטן: רעשטלעך פון א זאמעק, און, להבדיל, א געמויערטע הויכע שול מיט הויכע פענסטער, פול מיט יידן בעת די תפילות צו קבלת־שבת — זייערע קולות האט מען פונדערווייטנס געקאנט הערן און דאס ליכט פון די, אין שול אויסגעהאנגענע, לייכטערס האט מען פונדערווייטנס געקאנט זען. א יידיש שטעטל!

✶

און פון די אלע טייערע און ווילע בודזאנאווער יידן בין איך אין יענער צייט געקומען אין קאנטאקט מיט איינעם, דעם ראש־הקהל, ד״ר ב. טייפער.

אגב, ער איז געווען מיינער א קרוב: בובי — ווי מען האט אים גערופן אין דער היים, אן אפשטאמיקער פון בארשטשיוו, האט חתונה געהאט מיט מיין קוזינע, אדעלא בלומענטאל, אויך אן אפשטאמיקע פון מיין היימשטעטל.

פארגעדענקט זיך מיר א טייל פון שמועס, וואס איך האב דעמאלט געפירט מיטן ראש־הקהל וועגן קהלס־זאכן. ער האט מיר איבערגעגעבן וועגן דער שווערע עקאנאמישע לאגע פון די יידן אין זיין קהילה: וועגן ווירטשאפטלעכן באיקאט מצד די אוקראינער און פאלאקן — געשאפן אייגענע קאאפעראטיוון און דערמיט אויסגעשלאסן דעם יידישן עלעמענט וכדומה. אלץ גוט באקאנטע זאכן פון יענער צייט, ווער ס׳געדענקט. ער האט אויך באריכות זיך אפגעשטעלט אויפן וואקסנדיקן אנטיסעמיטיזם. ס׳איז אויך געווען אין די צייטן פון דער פויליש־היטלעריסטישער פריינטשאפט. געציילטע יארן פארן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה! און פון אנטיסעמיטיזם זיינען אויך נישט פריי די ארטיקע באאמטע, אפילו נישט די מלוכה באאמטע. עפעס האט די יידישע קהילה געהאט א סכסוך מיטן היימישן סטאראסטע

(פון טרעמבאוולע) וועגן אן ענין, וואס איך געדענק נישט איצט גענוי. מעגלעך, אז אין ספר־יזכור וועט עמעץ דעם פאקט דערמאנען. דער סטאראסטע, א פארבאהאלטענער אנטיסעמיט, האט אפגעווארפן עפעס א ווענודנג פון דער קהילה צו אים; האט די קהילה אפעלירט צו דער העכערער אינסטאנץ, צום טארנאפאלער וואיעוואדע, אויך אן אנטיסעמיט, וואס האט פון זיין זייט צוגעפסקנט רעכט דעם סטאראסטע...

די קהילה, ד.ה. דער יושב־ראש, האט אבער נישט נאכגעגעבן. ס'טייטש, ער האט דאך רעכט! ווי איז יושר? גערעכטיקייט?!

און ער האט אפעלירט צום... אינערן־מיניסטער בכבודו־ובעצמו, און דער האט, נאך א לאנגן שקלא־וטריא צוגעפסקנט רעכט דער... יידישער קהילה. ווייל — ווי דר. טייפער האט זיך אויסגעדריקט דייטשמעריש: „עס גיבט ניכט, גערעכטיקייט מוז זיין!" א נידעריקע אדמיניסטראטיווע מאכט קאן זיך נאך ערלויבן אויף פירן אן אנטיסעמיטישע ארבעט — אבער א העכסטע מלוכה־אינסטאנץ?! צוואנציקסטע יארהונדערט! דעמאקראציע, סיים א. א. וו...

און איך האב דאמאלס געקלערט: אט אזוי קוקט אויפן וואקסנדיקן אין פוילן אנטיסעמיטיזם, וואס שעפט פון אייגענע פוילישע קוואלן און פון דעם אינספיראציע פון מערבציקן שכן, א דאקטאר, א פארזיצער פון אן עדה יידן, א געבילדעטער מענטש, אן עסקן ציבורי שלא־על־מנת לקבל פרס... ד"ר טייפער, וואס איז בטבע געווען א נאיווער מענטש און זיין קולטור געשעפט פון דייטשע מקורות — האט געענדיקט מעדיצין אויף דער ווינער אוניווער־סיטעט — איז געווען נתפעל פון יעדער קולטור, געהאט דרך־ארץ און גלויבן אין דער העכערע שיכט מענטשן, „געבילדעטע", באאמטן אויף הויכע מלוכה־פאסטנס, יוריסטן! ער האט זיך אנדערש נישט געקאנט פארשטעלן די נייע וועלט, וואס איז אנטשטאנען נאך דער ערשטער וועלט־מלחמה. א צייט פון דעמאקראטיע, גלייכבארעכטיקונג פון פעלקער אין דער אויסערן־פאליטיק און גלייכבארעכטיקונג פון די בירגער פון א לאנד אין דער אינערן־פאליטיק. ווי דען אנדערש?...

דאס איז דאך פראגרעס! דאס זיינען דאך די רעזולטאטן, צו וועלכער די מענטשהייט איז דערגאנגען נישט אן מלחמות, ראנגלענישן און שווערע ליידן! זאל דאס נישט זיין קיין בר־קיימא?! די קולטור איז נאך נישט

דערגאנגען ביז צו די נידריקסטע מאסן, נידריקסטע מלוכה־אינסטאנצן, אבער א מלוכה ווי גאנצקייט?

און אט מיט דעם גלויבן אין מלוכה־אויטאריטעט איז נישט נאר דער בודזאנאווער ראש־הקהל אריין אין דער צווייטער וועלט מלחמה...

מיט דעם גלויבן האבן זיך אויסגעצייכנט די ראשי־הקהל אין די היטלער־ריסטישע אקופאציע־יארן, אי דער ראש־הקהל פון ווארשע, אי די ראש־הקהל פון ביאליסטאק, אי די פארזיצער פון די יידישע קהילות אין דויטשלאנד; און ווער נישט? לויט זיי זיינען אלע רדיפות אויף יידן געקומען פון אונטן. די צענטראלע אינסטאנצן פון רייך ווייסן נישט וועגן זיי. און וואלט מען געקאנט דערגיין צום פירער גופא — וואלט זיך אלץ געענדיקט צום גוטן!

מיט דעם גלויבן זיינען די יידן אריין אין דער צווייטער וועלט־מלחמה און צוליב דעם גלויבן, אין א גרויסער מאס — די מלחמה פארשפילט.

★

ד״ר טייפר

אגב, האט די שטאט — לויט דער ציילונג פון 1921 — געהאט 4,548 נפשות, דערפון יידן (לויטן גלויבן) 1156, ד.ה. 25.4%. אין יאר 1931 — 4.798, דערפון יידן 1.213.

מאדנע, ווי ווייניק דאס שטעטעלע האט זיך געענדערט אין משך פון צען יאר — אפילו אין דער אינזיכט! דער קלײנער צו־וווּקס פון יידן אין יענע קאנטן! נישט אנדערש, נאר אטייל יידן האבן שוין אין דער צייט געהאט עמיגרירט פון שטעטל, ד.ה. די יעניקע וואס האבן געהאט דערצו די מעג־לעכקייטן. די איבעריקע, וואס האבן דערצו קיין מעגלעכקייטן נישט געהאט, זיינען געפאלן א קרבן פון היטלער־רעזשים און זיינע נאכווייעניש. און צווישן די קרבנות געפינט זיך אויך דער ראש־הקהל, דר. בערנארד טייפער

שייט על נהר סרט

יונה גורן
קבוצת שילר (רחובות)

הסתדרות „גורדוניה"

עיירה קטנה היתה בודזאנוב עירנו. היא שכנה לה על גדות הסרט ומוקפת היתה הרים, מכוסי יערות עבותים. מאוכלסת היתה בהרבה פולנים ואוקראינים, ובתוכם חיינו אנו, קומץ יהודים במרכז העיירה, והתקיימנו על המסחר. שונאי ישראל היו הפולנים והאוקראינים גם יחד, ובגבור הקנאות הלאומנית הקימו הם צרכניות ומיני חנויות משלהם, כדי לנשל לגמרי את היהודים מפריסתם הזעומה.

אווירה אנטישמית זו והמצב הכלכלי הקשה עוררו בלב הנוער תחושה של התמרדות. הוא הבין, כי עתיד היהודי בגולה הוא מחוסר סיכויים וטומן בחובו אסונות. גל התחושה הזאת עבר בעצמה רבה בשנים שלאחר 1933 בעקבות ראשית הנאציזם, אשר הדיו פרצו את גבולות גרמניה והגיעו לרחוב היהודי בכל ערי פולניה. וכמו בכל הערים האלו, גם בעיירה שלנו נכבש הנוער לחלוציות.

הסתדרות „גורדוניה".

ואמנם, נוער טוב היה לנו בבודזאנוב. חרף המצב הכלכלי הקשה וחוסר בתי־ספר תיכוניים אצלנו, מצאו הרבה מאתנו דרך להשכלה, לידע ולהתפתחות אינטלקטואלית. ומעל כל אלה פעם בליבותינו רגש ציוני חזק מאוד. אך בזה לא סגי. נכספנו לעולם אחר, לעולם חופשי וידידותי, במקום שלא נהיה מיותרים. במקום שהיהודי הוא אדם ויש לו זכות לחיות. וכך קם הרעיון החלוצי־סוציאליסטי, אשר מסוגל היה ליצור לנו תכנית לחיים חדשים, להם ערגנו.

ראשית פעולתנו היתה ההתארגנות. הקדימה אותנו בשטח זה תנועת „אחווה״, אשר אירגנה בעיקר בני־נוער יותר מבוגרים. אנחנו הנפנו דגל של תנועה חלוצית בשם „גורדוניה״, אשר תפקידה היה לרכז סביבה צעירים מכל השכבות ומכל הגילים, והמטרה — עליה לארץ ישראל. ארגנו חבר מדריכים בעלי יזמה, ובלהט הכרתם הצליחו להצית בלב הנוער אהבה לאומית וציונית, חיבה לארץ לא נודעת, שאותה יש לכבוש בעבודת כפיים וליצור בה בית להמוני העם.

הסתדרות „גורדוניה״.

בשורת גאולה זו לא התקבלה באהדה על ידי הורינו. מתחילה הוכו בתדהמה. הם ראו בנו מורדים ומהפכנים ולא הבינו לרוחנו. הם בחרו לחכות למשיח, שיביא את הגאולה. אנו המשכנו בעקשנות להתלכד ולהתפתח, ואמנם,

מותר לומר, שהפכנו להיות כוח אירגוני וחברתי. היינו מתאספים בערבים ובשבתות. מבלים על קריאת ספרות תנועתית, ארצי־ישראלית. למדנו והעמקנו בבעיות תנועת העבודה. בנקודה זאת היינו בקונפליקט תמידי עם החברים בני „אחוה", אשר אז התכחשו לתנועת הפועלים הארצישראלית.

ערכנו טיולים ופגישות בין־עירוניות לשם היכרות והחלפת רעיונות. לעיתים מזומנות הגיעו אלינו פעילי התנועה מהמרכז לשם הדרכה ולפעמים אירחנו גם שליח מארץ ישראל; אז הגענו לשיא האושר. באמצעים הדלים, אשר עמדו לרשותנו, השגנו חומר לימודי ורעיוני ועשינו הכול, כדי להכשיר את הקרקע למטרתנו הנכספת.

ואם כיום אני מעבירה לפני עיני את כל התמונה הזאת ורוצה לסקור את מצב הילדים של אז בגולה ולהשוותו למצב של ילדינו בארץ, הלא לזכות גדולה תיחשב לנו פעולה חינוכית זו. ילדינו בארץ חיים במסגרת (גם לא בקיבוץ), הנותנת להם אפשרות להרחבת האופקים, להתפתחות חיים מלאי חוויות ואושר בלי סוף. קולנוע והצגות, תערוכות וטיולים, ערבי בילוי ובידור, זמריות ותזמורות ריקודים, נשפיות ועוד ועוד...

כנגד כל אלה, מה יכלו לתת ההורים לילד בעיירה כמו שלנו. ילדי הגויים, משחר ילדותם, יצאו לפחות עם הוריהם לשדה וחיו בחיק הטבע, נשמו

אוויר צח וגם הכשירו עצמם לעבודה חקלאית. ואילו הילד היהודי, אשר לא היה מוכשר לשבת בבית־הכנסת ולשנן פרק בגמרא, היה משוטט ברחובות השוק, מתערבב בין רגלי הסוחרים, רוכש לו הסתגלויות לחיי בטלה.

ובכל זאת היו הפעולות האירגוניות שלנו לא אחת למורת רוחו של הציבור היהודי בעיירה ואיש לא הושיט לנו יד ועזרה.

פגישה בין עירונית

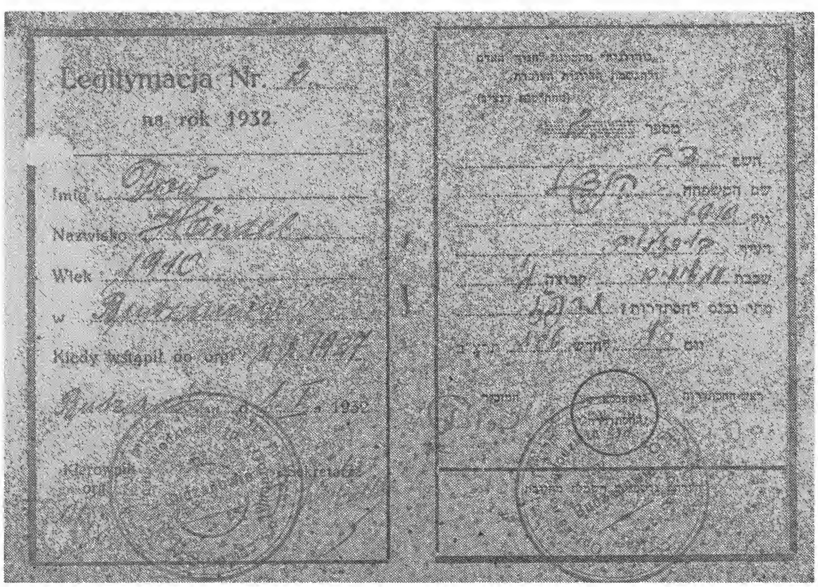
זכור לי היטב יום שבת אחד עת חזר אבי מהצ׳ורטקובר קלויז, בו היה מתפלל, ודמעות בעיניו. מלא תרעומת פנה אלי בזו הלשון: „היודעת בתי, שלא לכבוד ייחשב לי הדבר, אשר שוע־דוד אמר לי: „בעריש הנדל יוביל את הגברים לארץ ישראל והבת שלך את הנשים..." והלוואי והיתה מתקיימת אותה נבואה — היו ניצלים יותר יהודים מצפורני המוות של הנאצים.

עם זאת היו רבים נאמנים לרעיון הציוני. תרמו לק.ק.ל., שקלו את השקל, השתתפו בבחירות לקונגרס, ואף לקחו חלק פעיל במאבק על בחירות צירים. אבל עד כאן, ותו לא...

ההשתיכות לתנועת הנוער הטילה עלינו חובת ההגשמה, ז״א יציאה להכשרה, שדמתה במושגי הורינו כיציאה לתרבות רעה. ניסו בכל מאמצי כוחם להרתיענו, אך דעתנו היתה נחושה, והגברנו את פעולתנו החינוכית לקראת עלייה ארצה.

לא קלה היתה המשימה ולא קצרה הדרך להגשמה. שערי הארץ היו סגורים, ונחוצה היתה זכות גדולה להגיע אפילו לנקודת הכשרה, כראשית דרך ההגשמה. צעירים רבים הסתובבו בטלים בחכותם לתור. לא היה, על־כן, קץ לשמחתנו, כאשר הגיע תורו לעלייתו של החלוץ הראשון מ„גורדוניה״. הרגשנו, כי מתחשבים בנו וכי כל עמלנו לא היה לשווא.

החלום הפך מציאות. וכשהחלו להגיע המכתבים הראשונים הפשיר הקרח. היחס של הורינו השתנה לטובה, כאשר ראו לדעת, כי התנועה שחשבוה למשחק ילדים היא בעלת חשיבות. הרעיון החלוצי החל לחדור לשורות נרחבות יותר ואף למבוגרים הגיע. אולם, לצערנו, הם איחרו את המועד. הם לא הספיקו להימלט מעמק הבכא, ויד הרוצח השיגה אותם.

Legitymacja Nr.
na rok 1932
Imię
Nazwisko
Wiek
w
Kiedy wstąpił do org.

צפורה הנדל
חיפה

מבית

כה שונה היה בית אבי מזה שיצרנו אנו לילדינו כאן בארצנו! ה„בית" שם היה עולם אחר, ובהעלותי אותו בזיכרוני, מתמלא לבי חמימות.

אולם לקיים את הבית הזה קיום פיזי קשה היה כקריעת־ים־סוף. כל אנשי הבית, למקטון ועד גדול, כמעט בכל משפחה, עמלו וטרחו לקיומו. מי בשליחות פשוטה ומי בגביית חובות, בקבלת גמילות־חסד, כשהגיע זמן פירעונו של שטר — וזה היה תמיד זמן פורענות — ומי בעזרה בחנות בימי היריד בעיירה, שהתקיים כל יום חמישי בשבוע. אגב, למאורע חשוב זה קיבלתי שבוע־שבוע שיחרור מבית־הספר, החל בשעה 10 בבוקר, ממורי דימידאס האוקראיני, שכננו. בהרמת ידי לבקשת רשות זו, קרץ לי בעיניו, וידעתי, שעלי להסתלק בדלת האחורית, לבל יראני המנהל.

היתה גם תקופה, בה נסעתי עם אמי ז"ל לירידים לסביבה הקרובה, כגון לכורוסטקוב ולטרמבובלה, שהתקיימו בימים אחרים בשבוע. היריד בכורוסטקוב היה סיוט, שנחרת בזיכרוני עד היום, יען כי יצא רווח הפדיון בהפסדם של הגניבות...

אכן, קשים היו חייו של החנווני היהודי בימים ההם. אחת הדאגות הגדולות, לבד מן השגת הכסף הדרוש כשלעצמה, היתה השגת סחורה וקנייתה. לשם כך היו צריכים שניים־שלושה חנוונים לשכור עגלה ולנסוע לצ'ורטקוב, העיר הסמוכה. וזכורתני מקרה אחד, שנסעתי ביחד עם ציפי רוזנצווייג ז"ל לקניות לצ'ורטקוב. כחנוונית מנוסה היא הדריכה אותי, ובעיקר שמרה על כספי שלא יאבד חלילה. ואחרי שגמרנו בשלום את הקניות והצלחנו לצאת את העיר בטרם חושך, התחוללה בדרך סופת שלג ואי־אפשר היה להמשיך... בתורנו אחרי מחסה ראינו אור בוקע מאחד הבתים הכפריים שבסביבה ונכנסנו לשם, ומה רבתה שמחתנו בראותנו לדעת, שנקלענו לבית יהודי. אכן, הם נהגו בנו מידת הכנסת אורחים, כיאה לבני אברהם־אבינו, אך מנוחה לא ידענו אותו לילה, כי־על־כן היתה בעלת הבית חולת שחפת, היא ישבה על־ידנו כל אותו לילה ושפכה לפנינו את מר ליבה.

בקיצור, דאגת הפרנסה רבצה על הכול.

✶

אמי, עליה־השלום, הינדה, דאגה גם לחסרונם של קרוביה ושכניה. ולא פעם, ביום חמישי לפנות ערב, גם כשהיו קונים בחנות, שבאו לקנות צורכי שבת, היתה נעלמת פתאום. וכשחזרה סוף־סוף והתרסנו כלפיה על העדרה — חסרונה של אמא בחנות הורגש מיד — ענתה כמבוישת, כי נודע לה זה עתה, שלפלוני אין עדיין „שבת־צר־מאכן"... מוכרחה היתה, על כן, לגשת למשפחות מספר בסביבה ולאסוף בשבילם כמה זהובים.

✶

שמירת השבת והחגים בביתנו היתה שלמה, אם כי עלה הדבר בהפסד קונים. אכן, היה הדבר אצלנו מן המוסכמות, וכך גם שיננה לנו אמא בכל הזדמנות, כי „א ייד צו זיין קאסט טייער..."

יום שישי, ערב שבת, היה יום ארוך, כאורך הגלות, אצל אמי, מאחר שהוא התחיל אצלה כבר בשעה 2 לאחר חצות, למען תספיק להכין את מיטעמי השבת עד אור הבוקר, עת הוכרחה להתייצב בחנות, לעבודה ולמצוות. היא לא התמרדה מעולם ולעיתים קרובות מאוד אף לא העלתה על דעתה, כי אבי ז"ל, לייביש, יתפלל ביום שישי תפילת־שחרית ביחידות, כדי להספיק לצאת לחנות ולמלא מקומה של אמא. ותפילה ביחידות הפסד מצווה כרוכה בה, לעומת התפילה בציבור, שבה, כידוע, מצווה נוספת — שכר הטרחה, שכר ההליכה לבית המדרש.

ובכן, אמי התייצבה תמיד במועד הנכון לעבודה ולמצוות. למצוות כיצד? — והנה סיפור המעשה: כל משפחה, בעלת יכולת מסוימת, כמובן, הפרישה חלה אחת או יותר ממאפה השבת שלה לעניי העיר. והיה מהלך יהודי עם שק על שכמו ואוספן ומביאן לגצל רוזנצווייג — ואליו היו באים העניים ונוטלים אותן. אולם, היו גם עניים נסתרים; לאלה היתה אמא מביאה את החלות לביתם ונותנת אותן להם במו ידיה, בחינת „מתן בסתר".

נוסף על כל אלה דייקה אמא בקיום כל מצווה, קלה כחמורה. ביום שישי, כבר בשעות המוקדמות של אחר הצהריים, החלה קדחת ההכנות לקראת קבלת שבת: הכנת עצים, אם זה בחורף, ל„שבת־גויה" ושימת הלבנה על גבי הכיריים, עליה הציגה השבת־גויה את המרק לחימום, אך לא עד כדי רתיחה, חלילה. ברתיחת המרק בשבת, טענה אמא, אף הסיר נעשה טריף. כמו־כן ציחצוח הנעליים לכבוד שבת, הליכה למרחץ ועוד. והיה ושירתתי אני בשעה כזאת

לקוח כלשהו בחנות, היתה אמי גוערת בי: „גרשי אותו, ערב שבת אין באים קונים, ערב שבת בא רק השטן!..."

ובהדלקת הנרות דייקה לרגע. והטעם עמה: אם תקדים ותקדש את השבת לפני זמנו, נמצא שהבריות השוהים עדיין בדרכים או טרם השלימו מלאכתם, יעברו על חילול השבת בגללה. כן גם: על־ידי נרות השבת אסור היה לעשות כל מלאכה אף לאלה, שטרם קידשו את השבת — על־ידי־כך הופחת מקדושתם. ואף בחלות של שבת היה מן הקדושה, והא ראייה, אם מאחד הנרות התחיל לטפטף החלב ושמו לעומתו את חלת השבת, שב הנר להאיר בלהבו הקודם...

הוד של קדושה שרר בכל פינה בלילות שבת. כל הברכות, החל ב„שלום־עליכם", ועד ברכת המזון, וכמובן, גם „הקידוש", נאמרו בחגיגיות מיוחדת, כאילו נאמרו בפעם הראשונה.

✶

ולמחרת, בשבת, שרר שבתון גמור בעיירה, כלומר, ברובע שבו היו מרוכזים היהודים. החנויות היו סגורות ומסוגרות, ואין נראה גוי אפילו לרפואה. יהודים מגודלי פיאות וזקנים, בקפוטות שבת מבריקות באור השמש, קשורות באבנטים שחורים, עם שקית הטלית תחת בית שחיים — היו האנשים היחידים, שנראו אותה שעה ברחובות. וכשקרה ונפסל „הערוב", עקב מזג האוויר או חבלה כלשהי, היו אותם היהודים נראים עם הטלית על כתפיהם ברחובות העיר.

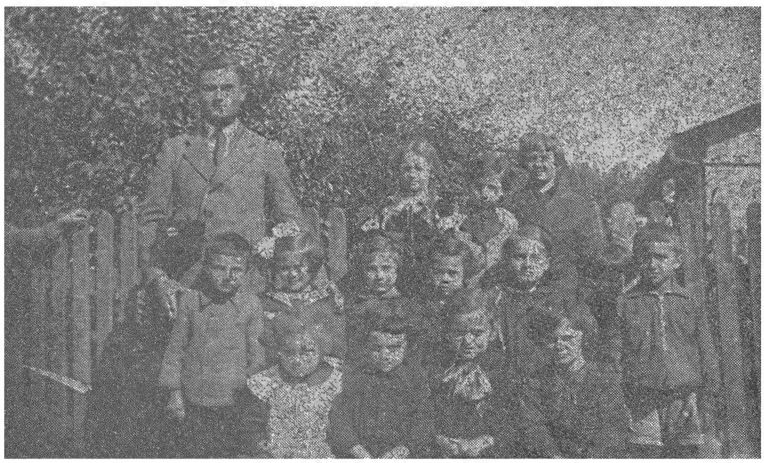
✶

ועל כולם נחרת בזיכרוני חג הפסח עם הניקוי היסודי לאחר החורף הקשה. וכשגמרנו את הניקוי המפרך הזה, התחיל סדר הפרדת סחורות „חמץ" והכנת סחורות פסח ושקילתם.

והכשרת הכיריים והתנור! לא זו בלבד שהסיקו בהם עד להלבנתם, הכניסה אמא גם נסורת עץ לתנור הקטן, „ברוטרייער" בלע"ז, שנדלקה מעצמה ופלטה עשן, שהתפשט בכל הבית. לקול בכיי, שהקירות נשחתים מכך, היתה אמי עונה לעומתי: „בפסח, בתי, לא צריך להיות יפה, בפסח חייב להיות כשר."

★

ואם כי היה „הבית" מלא תוכן ואהבתיו עד כדי כך, שבראותי אותו מרחוק רווח לי — ידענו גם ידענו, כלומר, מרבית הנוער בעיירה, כי אין לנו תקווה ועתיד בבית זה. יתר־על־כך: על אף הקיום הדל שהיה מנת חלקם של הורינו בעיירות הקטנות, נבצר מאתנו להקים אפילו בית כזה. לכן עזב רוב הנוער את העיירה ועבר לערים גדולות יותר או קשר את גורלו עם ארץ־ישראל.

בית ספר עברי

וכדי להגיע למטרה זו, לאמור, לעלות לארץ־ישראל, הדרך ארוכה היתה — תנועת נוער, הכשרה, קווליפיקציה, וקיבוץ־עלייה וכו'... ומכיוון שבחרתי בדרך זו, אשר דרשה נוסף על הדברים הקודמים גם סטייה מאורח החיים הרגילים, שלקראתם חונכתי, נוצר הקונפליקט הראשון עם הורי. ואם כי גם קודם לכן ידעו הורי, שאינני צדקת בענייני דת וכשרות, כפי שאמי היתה מתבטאת: „כשתתחתני יוכלו הכומר הפולני והכומר הרוסי לאכול אצלך..." — לא נוצרה עד כה כל התנגשות ביני ובין הבית, כי־על־כן הוקרתי והערכתי את אורח חייהם ואת אמונתם של הורי, בידעי, כי כנים הם.

וכאשר נרשמתי ל„גורדוניה" ולהורי נודע, כי רוקדים שם הורה עם בנים — איימה עלי אמא, כי אם אמשיך בקלקלתי, ישלחו את הדוד חיים והוא „יוציא אותי משם בצמות." את ה„רובאשקה" (חולצת התנועה) עם השרוך

הלבן החבאתי אצל חברתי, וכן גם את קופסת הקרן־הקיימת — כי לא קיבלוה הורי במקום, או ליד קופסת מאיר־בעל־הנס, שהיתה תלויה בביתנו זה שנים.

וקשה שבעתיים היה גורלי בהגיע תור יציאתי להכשרה. כי אם ב„גורדוניה" רקדו הורה ביחד עם הבנים, בהכשרה גרו עם הבנים בכפיפה אחת,

תנועת הנוער

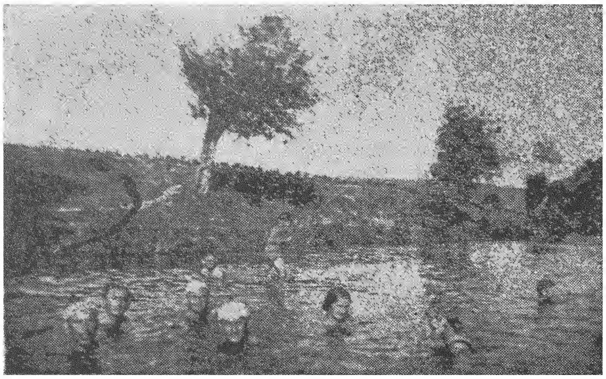
דבר שכבר לא התקבל לגמרי על דעתם. ובכל־זאת ראה זה פלא: סיימתי את תקופת ההכשרה, עברתי את הקווליפיקציה, את קיבוץ־העלייה ושלחתי גם כסף להוצאות העלייה. אכן, לרוע המזל חיכיתי עד הרגע האחרון ולא קיבלתי את הסרטיפיקט הגואל. ורק במרץ 1939, חודשים מעטים לפני פרוץ הבעירה העולמית, הצלחתי לצאת לארץ ישראל בעלייה ב׳, בעלייה הבלתי לגלית. ואמי הטיחה אז ממש ראשה בקיר, מיררה בבכי ואמרה: „וואס האב איך דערלעבט!..."

✶

כעת מהרהרת אני, כי בימי גיטו טרמבובלה הקשים, ודאי התברכה אמי במעשה עקשנותי, והיתה זאת נחמתה היחידה. ודאי הבינה כבר אז, כי לא היה זה מעשה עקשנות סתם, כי אם ראיית הנולד, וסלחה לי...

עד היום אינני שלמה עם נפשי, ובטוחה אני שאילו היה הדבר הפוך, לאמור, אילו נשארתי אני שם ואמי ומשפחתי ז״ל היו ניצלות — היו הם ודאי זוכרים ומתאבלים יותר ממני.

יהי זכרם ברוך.

על נהר סרט.

אליהו שיצר
חיפה

משפחה

בית אבי ישראל לינדנבוים ז"ל — ואני, שמי שיצר. הבדל שמות זה נובע מיחס השלטונות האוסטריים, זכורים לטוב, לאוכלוסיה — גם בענייני נישואין ושמות משפחה היה חופש מסוים: די היה בנישואין דתיים והילדים נרשמו אף על שם אמם.

משפחתנו — הורי ואחיותי ואני — גרה מעבר לנהר, בסביבה של נוצרים, פולנים ואוקראינים. כשפרצה מלחמת העולם הראשונה, ואני אז בן 12, נקרא אבי מיד לגיוס הכללי. כעבור ימים מספר בלבד כבשו צבאות הצאר הרוסי את העיירה; ואם כי גרנו בסביבה זרה, לא נגעו בנו חיילות רוסיה, הזכורים לשמצה, לרעה. אמנם, שמענו על מקרי שוד וביזה, כבודדים וככלליים, אבל לממדים גדולים הדברים לא הגיעו.

כעבור שנה, לערך, חזרו האוסטרים וכבשו את עיירתנו — והשמחה היתה גדולה: צבא הגאולה, צבא אוסטריה וגרמניה הגיע! מי יכול היה להעלות על דעתו, שכעבור דור ישמיד צבא זה את שליש עמנו?!

אולם כיבוש האוסטרים לא נמשך זמן רב. כעבור זמן־מה נסוגו שוב האוסטרים ועמם מרבית האוכלוסיה היהודית. היהודים התפזרו אז לכל המרכזים באימפריה האוסטרו־הונגרית: לצ'כיה, למורביה ולווינה; במקומות אלה חיו היהודים כפליטים על חשבון הממשלה האוסטרית עד סוף המלחמה.

אנו נשארנו במקומנו; כאמור, מעבר לנהר. אין אני זוכר אף מקרה אחד, שהרגשתי עצמי שלא בנוח, וזאת מפאת יחסי השכנות הטובה, שהתקיימו שם. כשנישאו אחיותי היו השכנים הגויים לאורחינו הטובים, ממש אידיליה... אולם, כל זה היה, כנראה, רק כלפי חוץ. הנה הלך פעם היהודי פרישלנדר לכפר זביניץ לרגל מסחרו ונרצח בידי אוקראיני לשם שוד.

★

היה לנו בית מסחר לתבואה והחקלאים שבסביבה חבו לנו הרבה וכשהתחיל המשבר הכלכלי הגדול בשנות השלושים הנהיגו השלטונות פשיטת רגל לחובות — כעין מורטוריום בלע"ז. כל תשלומי החובות הופסקו לשלוש שנים, כעבור זמן הוארך הדבר לשבע שנים — ולבסוף לארבע עשרה שנים... רכושם של היהודים ירד כך לטמיון.

בקרבת ביתנו גרה משפחה נוצרית מטרנה; הוא היה פקיד בבית משפט השלום. עם משפחה זו היינו מיודדים מאוד, עם בניו הלכתי לבית הספר, יחד שיחקנו שנים מרובות. הייתי יוצא ונכנס לבית והם קיבלוני תמיד בסבר פנים יפות. אשתו של מטרנה זה דיברה גם גרמנית, כנראה, היתה מן ה„פולקסדויטשך". וכשנכנסו הנאצים ימ"ש, היתה אישה זו בין ראשי המסיתים והרוצחים; היא לקחה חלק פעיל ברציחת אחותי עם בנה, שברחו מגיטו טרמבובלה.

קורוספונדנציה בעיתון „דאס ווארט" של
תנועת „ההתאחדות" בגליציה (משנת 1933)

בודזאנאוו

— דער היגער סניף, וועלכער עקזיסטירט ערשט דאס דריטע יאר, האט שוין צו פארצייכנען א גאר שיינע ענטוויקלונג אין דער פארהעלטנישמעסיק קורצער צייט. דער סניף ציילט היינט אן ערך פון 80 מיטגלידער, פון וועלכער דער רוב קאן העברעאיש און לעזן די ארץישראלדיקע העברעאישע פרעסע.

אין סניף ווערט אויך אנגעפירט אן אינטענזיווע קולטור־טעטיקייט, וואס קאן זיין א מוסטער פאר מאנכע סניפים אין דער סביבה.

אויך די „בוסליה" דא, פירט אן א לעבהאפטע ארגאניזיר־און דערציערישע־טעטיקייט און די שיחות וואס קומען פאר צוויי מאל א וואך, ווערן אנגעפירט אין דער העברעאישער שפראך.

א דאנק דער טעטיקייט פון דעם סניף־פארזיצער ח׳ גרינ־שפאן, האט דער היגער סניף זיך דערווארבן א נאמען אין שטעטל.

אנומלט האט ח׳ גרינשפאן אפגעהאלטן א עפנטלעכן רע־פעראט, און דאן איז פראקלאמירט געווארן די אקציע פארן „ווארט".

— אויך די היגע „גורדוניה" איז איינע פון די בעסט ארגא־ניזירטע ארגאניזאציעס פון דער סביבה. די „גורדוניה" ציילט היינט ביי 100 מיטגלידער. אלע לערנען העברעאיש. אויך די קולטור־ און דערציערישע טעטיקייט איז אוועקגעשטעלט אויף פעסטע און גוטע יסודות. די ארגאניזאציע האלט זיך אין א כסדרדיקן ענטוויקלען.

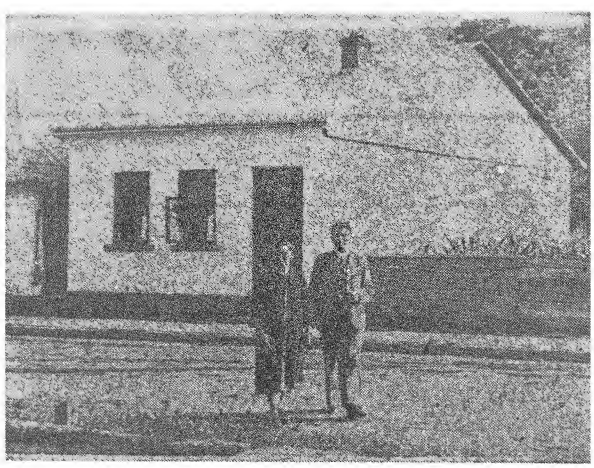
אנומלט האבן די „צופים" פון דער „גורדוניה" איינגע ארדענט א „עונג־שמחת־תורה" מיט א גאר שיינעם פראגראם, וואס איז זייער אימפאזאנט אויסגעפאלן.

— די ארבעט פאר דעם קק"ל ווערט אנגעפירט דורך אונ־זערע חברים. האבן זיך אבער געפונען עטלעכע סתם־ציונים און געשאפן א צווייטע קק"ל קאמיסיע, וואס איז נישט אנערקענט דורך דער לעמבערגער קק"ל־צענטראלע, און זייער גאנצע טעטיקייט

איז, צו שטערן אונזערע חברים אין דער ארבעט פארן קרן קימת. עס העלפט זיי אבעה גארנישט, ווייל אונזערע חברים ברענגען כאטש אזוי אויף גאנץ שיינע סכומים פאר דעם קק"ל.

— די פאראייניקטע צ. ס. פארטיי און „גורדוניה" זענען די שטארקסטע און איינפלוס־רייכסטע ארגאניזאציעס אין שטאט און א דאנק זייער טעטיקייט אין ביז היינט נישט פארהאן קיין רעוויזיאניסטישע ארגאניזאציע אין בודזאנאוו. בלויז א קליינע גרופע פון סתם־ציונים זענען געבליבן אין דעם פאריין, וואס האט עקזיסטירט נאך איידער די צ. ס. פארטיי איז געגרינדעט געווארן און וואס איבער 80 פראצענט פון זיינע מיטגלידער זענען געווארן צ.ס. חברים. די דאזיקע עטלעכע יחידים האבן זיך א נאמען געגעבן „אחוה".

די פאראייניקטע פארטיי פארמאגט אויך א שיינע ביבליאטעק און פירט אן א געזעלשאפטלעך פאליטישע טעטיקייט.

מוטל גרינשפן ואמו ז"ל.

מוני אפשטיין
חיפה

יהודים בכפר וייז׳בובצה (ורבויץ)

היו אלה יהודים פשוטי עם ויראי שמים, עובדי אדמה חרוצים שדבקו בכפריהם. בריאים בגופם ואיתנים ברוחם. היו אלה יהודים שקיימו מצוות התורה „בזעת אפיך תאכל לחם״. כפריים לכל דבר.

הכפר ורבויץ השתרע במרחק־מה מהעיירה בודזאנוב. בו גרו סבי רבי יצחק־יעקב ז״ל ורבי ישראל גליק ז״ל — אנשים יראי שמים ותלמידי חכמים. בחריצות התמידו הם בדף גמרא, בקיאים באותיות הקטנות ומושכים בעט סופרים. כן ישבו שם אפרים־מאיר אפשטיין, הנפש העדינה וטוב הלב, יהודי שכולו הדרת כבוד. אחי אבי, דודי אפשטיין, יהודי בעל לב חם ורחום, וחותנו, השוחט שהגיע לכפר ממרחקים. מאיר רוזנצווייג, איש ירא שמים וחכם. ולוול טננבוים ובניו, איכרים פשוטים, יהודים ישרים וטובי לב. כמו־כן ישב שם דודי שמואל אפשטיין עם משפחתו המסועפת. וולף אפשטיין, יהודי חסון, איש שלום ורודף שלום, וזוגתו ינטה, בעלת לב הזהב — כך כינו אותה הבריות.

בן זקוניו, לייבלה, נטש את הכפר בגיל צעיר למדי ויצא לנדודיו למרחקים — ועד ארצות הברית הגיע והתיישב שם. מניו־יורק הרחוקה היה חוזר ומבקר את בית הוריו בכפר הנידח; היה זה בית קטן וחם.

לייבלה זה — רב פעלים הוא. אחרי מלחמת העולם השנייה פירסם ב„פורוורטס״ האמריקני מודעה בהאי לישנא: „לכל יוצאי בודזאנוב. אלה אשר נשארו בחיים יכולים להתקשר אתי ואהיה מוכן לעזור בכול.״ ואכן עזר לרבים: לנושה אשכנזי, לברוניה פליישהאקר ולאחרים.

בשנת 1965 בצאתו לסיור באירופה פקד את עירו. וכך הוא כתב על כך אלי: החורבן נורא ואין עוד מה להוסיף. משפחתי המסועפת אשר דרה בשני כפרים ליד בודזאנוב — אין זכר ממנה.

✶

אזכור את משפחתי. האם היתה יושבת כפופה ו„צאנה וראינה״ על ברכיה, מעיפה מבט על „אפרוחיה״, המסובים מסביב לשולחן, פיותיהם פעורים ומקשיבים לסיפורי הניסים והנפלאות על־אודות אברהם־יצחק־ויעקב.

והנה דמותו של אבי: לבוש קפוטה שחורה וחבוש שטריימל לראשו. כולו אומר כבוד. את ה„בן־יחיד" מחזיק הוא בידו וצועד קוממיות לבית־הכנסת הכפרי. חדר קטן, ד׳ על ד׳, ריח של חומר טרי המשוח בשמן על הרצפה, והוא, הנערץ, עטוף בטלית, עומד לפני התיבה וקורא בקול רחמים „שמע ישראל". אנו הפעוטים והרכים חשבנו אז, ששם, מעבר לפרוכת, שוכנת השכינה.

יהודי זה היה נודד מכפר לכפר ומפיץ אגדות וסיפורי עם. סיפר, כי אלוהים אמנם יושב בשמיים במרחק רב, אולם משגיח הוא על ברואיו הקטנים. סיפוריו על פעמי המשיח נטעו בלב אמונה חזקה בביאת המשיח ובגאולה הקרובה. ביקורים אלה סייעו לא־מעט לחשל את היהודי הכפרי בפני שכניו ואדוניו הגויים.

★

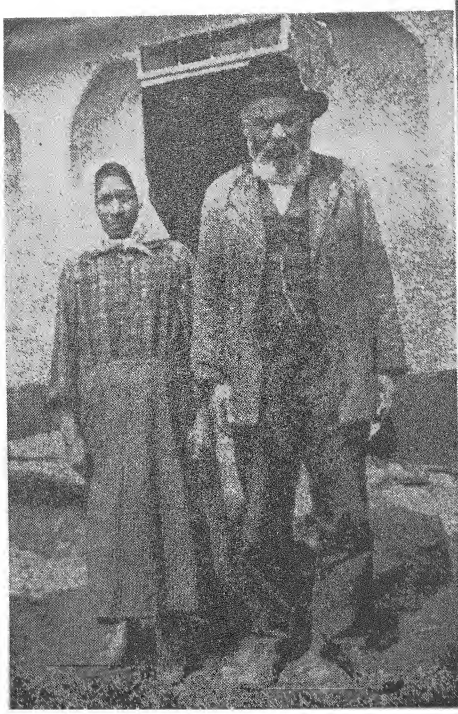
ובימי חול. אמא יושבת וסורגת ומספרת סיפורים על ימי הילדות. בקיץ יושבים בחוץ ליד הבית הכפרי, המכוסה בגג של קש. בחצר רפת, לול תרנגולות, עזים, גינה מטופחת בטוב טעם. בצל האילן יושב יהודי בודד, אבי, ולומד תורה, וקולו הערב מתפשט רחוק רחוק.

דודי אפשטיין מוורבוביץ.

ר׳ וולף,
אשתו ינטה
ובתם רחל

ר׳ וולוול
ואשתו

עמנואל (דוניו) אשנברג
רחובות

עיירתי יאנוב

מוקדש להורי, אחותי
ולכל בני עירי —
זכרונם לברכה

יאנוב — עיירה קטנטונת הנמצאת בין העיירה בודזאנוב מצד אחד וטרמ־בובלה מהצד השני. היתה מאוכלסת אוקראינים ופולנים ובמרכזה כמאה משפחות יהודיות. מקור פרנסתם של מרבית היהודים היה המסחר; חלקם היו בעלי מלאכה ומעטים — שכירים ופקידים. מבחינה כלכלית שרויים היו רבים מאוד במצוקה והחיים היו קשים מאוד. עבדו קשה, כדי להשיג את הפרוטה ולהגיע לזלוטי. אולם, למרות הכול היו כולם מאושרים.

כל יהודי העיירה היו כמשפחה אחת. הכרנו את כולם למקטן עד למבוגר, את כל אחד ידענו בשם הפרטי ובשם המשפחה, ולכל אחד צירפו גם שם כינוי, או סימן היכר אחר.

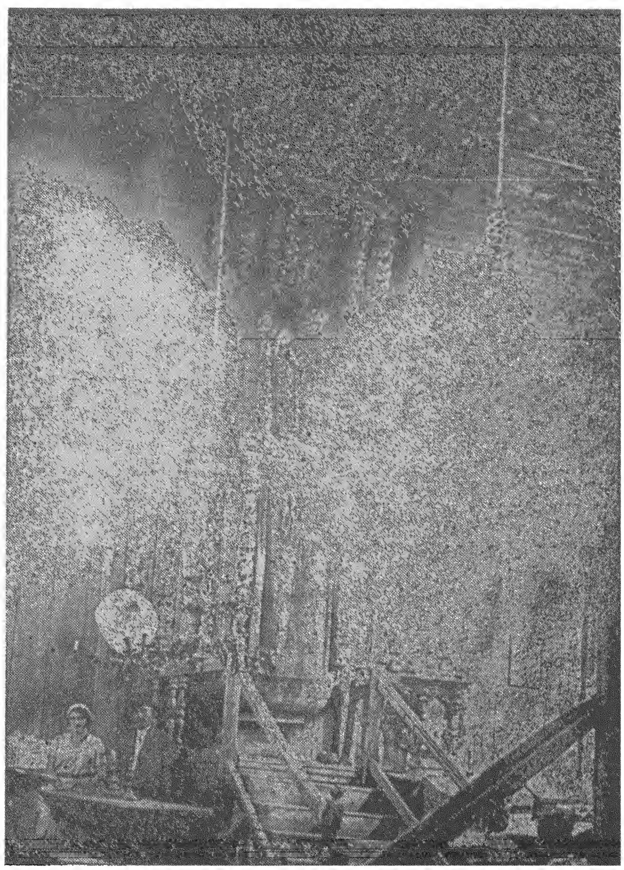
גם האימהות שלנו עבדו קשה מאוד, נוסף על כך שהיו עקרות הבית, עזרו גם לפרנסת המשפחה. עוזרות לא היו להן. אמי, זכרונה לברכה, עבדה קשה מאוד. היתה עקרת בית מסודרת מאוד והיתה גם המפרנסת העיקרית במשפחתי, וגם גידלה אותי ואת אחותי בתיה ז״ל, והיתה מאושרת. לא היו לה תנאי חיים כמו לנו כאן בארצנו. לא היה חשמל בדירה, בקיר לא היו ברזי מים. גז לא היה, לא מגהץ חשמלי כי־אם מגהץ גחלים. לא מקרר ולא מכונת כביסה וגם לא שירותים הכרחיים אחרים. ובכל זאת לא שמענו אף פעם, שמישהו יתלונן... סחבנו מים מהבאר ובחורף גם מהנהר, ששמו סרט.

היה אז מקצוע, שאינו קיים בארצנו — „וואסער טרעגער״ (שואב מים). זוכר אני שני „בעלי־מקצוע״ כאלה — בערצי ושעיה ז״ל. בכל בית יהודי היתה חבית עשויה עץ או פח, ושואב המים היה ממלא אותה עבור כמה גרושים. בערצי היה סוחב את המים על הכתפיים, ושעיה היה מתקדם יותר — היתה לו עגלה על שני גלגלים עם חבית גדולה וסוס כמו של טוביה החולב... והיה מחלק את המים — בחורף עם תוספת קרח „תוצרת עצמית״: יצר את הקרח מתחת לאפו, על שפמו, שהצטבר מהקור העז. ובהיכנסו לדירה החמה, החל

הקרח, שהיה מתחת לאפו, להימס, וטיפטף ישר לדלי ולחבית... פרנסתם של השניים היתה דלה מאוד, ונוסף על כך היו מבורכים בהרבה ילדים.

במקום אור חשמל השתמשנו בעששית נפט. את הנפט קנינו בבקבוקים בחנות. בישלו בכיריים שהוסקו בעצים, את האוכל החזיקו במרתף, כדי שלא יתקלקל. לא חשבו בכלל שצריך להיות אחרת, וכל אחד היה שמח בחלקו.

אמרנו כבר: כולם היו כמשפחה אחת. ידענו את הנעשה אצל כל אחד. הרגשתנו הטובה היתה במיוחד בשבתות ובחגים. מי אינו זוכר את כל ההכנות, את הדברים הטובים, שאימותינו בישלו ואפו. אכן, עשו הכול כדי לחוג את ימי שבת וחג בכל טוב. מקטן עד גדול הלכנו לבית הכנסת. מי התפלל בפנים ומי שוחח בחוץ — אבל לבית הכנסת כולם הלכו; גם הדתיים וגם החופשיים.

פנים בית הכנסת בינוב.

את השבת ואת החג לא חיללו. כמעט לא היו נוסעים בשבת. לא אכלו טריפה. לא עישנו בשבת, ושמרו על כלים של חלב לחוד ושל בשר לחוד. אני ממשפחה לא דתיה ובכל זאת שמרנו על כל זה. זוכר אני כיצד אמי ז״ל שלחה אותי לגוי להביא את החלב. הלכתי עם שלושה סירים, כדי לא לקחת מהסיר של הגוי: באחד חלבו את הפרה, בשני מדדו, ולשלישי העבירו את החלב... הלכתי בשבת לקרוא לשקץ, שידליק את הגפרור בתנור, כדי לחמם את האוכל; תמורת זאת קיבל חתיכת חלה. ובמוצאי שבת יצאתי החוצה, לבדוק, אם הדליקו כבר נרות בבית מדרש, כדי לדעת, אם מותר כבר להדליק את העששית — אם כי לא היינו דתיים במיוחד.

במיוחד בחגים היתה הרגשה טובה לנוער. מי מהם לא קיבל איזה בגד חדש או נעליים חדשות? ההורים עשו את הכול, חסכו חודשים לפני החגים

והיו מאושרים, שהצליחו לתת לבניהם ובנותיהם את הבגד החדש לחג. בשבת ובחגים לא כתבנו. לא היה בית ספר יהודי, והלכנו לבית ספר של גויים. בשבת לא למדנו, כדי לא לחלל את יום השבת. הדבר הזה לא מצא חן בעיניהם של המורים הגויים וציוו עלינו לבוא לבית הספר גם בשבתות .משלחת של מכובדי העיר פנתה להנהלת בית הספר והצליחה לשכנע את המנהל, הגוי, שילדי ישראל יבואו לבית הספר אחרי התפילה בבית הכנסת ובלי עטים כדי שלא יכתבו ויחללו את השבת.

נוסף על לימודינו בבית הספר למדנו אחרי הצהריים ב„חדר״. בעיירתנו היו כמה חדרים, של יודל הרשל־לייב ושל שעיה ז״ל. „חדר״ כזה היה בדירת המגורים של המלמד. חדר קטן, שהיה מיועד גם למטבח, לחדר אוכל, לחדר שינה ולסלון... ישבנו שם בצפיפות גדולה ולמדנו תורה, לפי שיטת המלמדים של אז. בחורף, בגלל היום הקצר, למדנו גם בערב. לכל ילד היה פנס, כי הרחובות לא היו מוארים, ובלי פנס אי אפשר היה לעבור את הרחוב האפל ומלא הבוץ. רוב הפנסים היו פרימיטיביים מאוד. קופסא קטנה של פח וזכוכית ובפנים נר דולק. בחדר למדנו גם בתקופת החופש הגדול.

במרכז העיירה התגודדו קבוצות קבוצות של יהודים ושוחחו על הכול... גם הנוער היה מרוכז בקבוצות, או טייל במרכז העיירה. ובמיוחד טייל מחוץ לעיירה, אם כי פחד תמיד מקבלת אבן בראש מהשקצים. מחוץ לעיירה היה נחמד מאוד. השדות, הנהר והיער משכו את כולנו. כל הפגישות היו בחיקו של הטבע היפה הזה.

העיירה כשלעצמה היתה יפה להפליא, מוקפת כולה יער, נהר ושדות. בתים מספר היו גם מוקפים גינות מטופחות יפה; ביניהם גם ביתנו עם גינה מטופחת בידי אבי ז"ל. היה בה מכל טוב: עצים, שיחים, כל מיני ירקות ופרחים. גם גינתו של משה באלבן ז"ל היתה מטופחת יפה, ותמיד מלאה מבקרים.

כמעט כל יהודי העיירה השתייכו למועדון ציוני; היו שני מועדונים — התאחדות־פועלי־ציון ואחוה. היו מתאספים שם בערבים ובשבתות, שמעו הרצאות על ארץ־ישראל וקראו עיתונים. בכל בית יהודי היתה קופסת ק.ק.ל. והיו תורמים כסף. הייתי בין אלה, שהריקו את הקופסאות, וזוכר אני במיוחד את הקופסא של ברל כהנא ז"ל (בעלה של שיינדל כהנא — גרה בפתח־תקוה). הקופסא שלו היתה תמיד מלאה מטבעות, ואצלו היה תמיד הסכום המכובד.

לנוער היו שתי תנועות: „השומר הצעיר" ו„הנוער הציוני". בהנוער הציוני הייתי בהנהלת הקן. היינו מתאספים, בדרך־כלל, בערבי־חול ובשבתות, שמענו הרצאות על ארץ ישראל, למדנו עברית, יצאנו לטיולים ולפגישות עם הערים השכנות — טרמבובלה, בודזאנוב וחורוסטקוב, והתכוננו לעלות ארצה; כל הנוער התחנך לאהבת ארצנו ולעלייה.

לא ביקרנו בבתי קולנוע ובתיאטרונים — דברים כאלה לא היו קיימים בעיירתנו. בקרב הנוער היו בעלי יוזמה, בחרו ביניהם שחקנים־חובבים ואירגנו בכוחות עצמם, בלי עזרת בעלי מקצוע, משחק תיאטרוני יפה וראוי לשמו. משחק כזה היה מתקיים אולי פעם בשנה ואולי גם פחות מכך. בעיירתנו לא היה אולם להצגות. השתמשנו, איפוא, בפרוזדור הגדול בביתו של שלום קורנבלוי ז"ל או של לייב גור־אריה ז"ל. כיסאות אספנו מהבתים של כל העיירה ואת הבמה סדרנו מקרשים שלקחנו מבית המסחר של שלום קורנבלוי הנ"ל. כל זה התקיים לאור עששיות נפט.

✶

כל זה נגמר באחד בספטמבר 1939. פרצה מלחמה. ההיטלריסטים התנפלו באכזריות על פולניה והתקדמו לסביבתנו במהירות עצומה. הפחד אצלנו היה גדול. ראש השנה — כולנו בבית הכנסת ומתפללים בהתלהבות. אחרי התפילה התחילו רוב תושבי עיירתנו לארוז חבילות ולהתכונן לבריחה מהעיירה. זכורני, כשחזרתי מבית הכנסת מסרה לי אמי ז"ל תרמיל עם בגדים ואמרה: „אל

תתחשב אתנו, לך עם כולם; הצל את עצמך!" ודמעות זלגו מעיניה. בבית לא היה רגש של ראש השנה כתמיד, אלא של יום אבל. עבדתי אז בחנות אצל מאנהיים אברמצי ז"ל, ולמרות החג הלכתי לעזור לו לארוז את סחורתו בחנות, גם הוא התכונן לבריחה. וככה התכוננה כל העיירה.

הפתעה נעימה אחרי החג, בשורה טובה — הרוסים באים! ב־17 בספטמבר 1939 הגיעו! השמחה היתה גדולה, ניצלנו מהנאצים! שוב קבוצות של יהודים במרכז העיירה, משוחחים, מתווכחים ומחכים. השוטרים הפולנים השליכו מדיהם. האופיצרים ברחו, החיילים עזבו את יחידותיהם, ובשעות הצהריים, הופיעו היחידות הראשונות מרוסיה בלי יריה אחת... רוב הקצינים בצבא הרוסי, שנכנס לעיירתנו, היו יהודים. שמחנו, כי ניצלנו מהטורפים הנאצים.

רושם רע מאוד עשו עלינו המושיעים ממבט ראשון. החיילים הרוסיים, וגם הקצינים, אשר עטפו בנייר עיתון את הטאבאק כדי לעשן — צורת עישון כזאת לא ראינו מעודנו. ומי לא ראה את הקניות שלהם! נכנסו לחנויות וקנו הכול — ואז התחלנו להבין מה מחכה לנו... התחילו חיים קשים יותר מאשר קודם. קיצוב בכל דבר. כדי להשיג קצת סוכר או חתיכת בד לבגד צריך היה פרוטקציה אצל המוכר. חיסול חנויות פרטיות ובדיקת עברו של כל אחד. וחקירות בלי סוף. נעלם אז קומוניסט נאמן אסי פוהורילס ז"ל. התחילו משפטים של יהודים בעד מסחר. החרמה של רכוש וגירושים לסיביר. החופש והשמחה בעיירת יאנוב נעלמו. המועדונים הציוניים נסגרו, וחיינו בפחד, שלא יגיע שמץ דבר למושיענו על העבר שלנו — „ציונים" שם פסול בעיניהם.

החילותי לחפש עבודה ולאחר חיפושים רבים קיבלתי עבודה בעיירה סמוכה, בבודזנוב, מרוחקת מיאנוב 7 ק"מ. מרחק זה הלכנו ברגל מדי יום, כי לא היו אוטובוסים.

אני וחברי קובה בלבן, שגם הוא קיבל עבודה באותו משרד בבודזנוב, היינו קמים בשעות מוקדמות בבוקר והיינו שנינו צועדים לעבודה לבודזנוב, ואחרי העבודה בחזרה הביתה. שוב לא היו תלונות, לא חשבנו שיכול להיות טוב יותר. הגיע יום חורף קשה. כל הדרכים היו מכוסות בגובה רב בשלג, ואי אפשר היה לצאת מהבית. יצאנו מאוחר יותר, ובקושי, בשלג עמוק, הגענו לעבודה באיחור של כמה שעות. המנהל הרוסי, הקומוניסט, כעס עלינו בשל האיחור, ועשה אתנו חסד — הפעם סלח לנו בעד האיחור, אבל בתנאי שלא יקרה עוד דבר חמור כזה. החלטנו שנינו לשכור חדר בבודזאנוב, וחזרנו הביתה רק פעם בשבוע — ביום ראשון.

במשרד הזה היו רוב הפקידים ומנהלי המחלקות יהודים מיאנוב ומבודזא־נוב. גויים היו מעט מאוד. היהודים מעיירות האלו בלטו תמיד ביותר ידיעות מהגויים והיו מסוגלים יותר לעבודה משרדית. עבדנו, התבלטנו, אבל הפחד בפני נ.ק.ב.ד. ואנשי מפלגה בעלי פנקס אדום לא סר מאתנו. חקירות ומשפטים. סבלנו בשקט. לא דיברנו מפחד, וללא ברירה התחלנו להתרגל לסוג כזה של חיים.

★

גם מצב זה לא נמשך הרבה זמן. ב־21 ביוני 1941 פרצה מלחמה חדשה. שוב יצא היטלר למלחמה והפעם נגד רוסיה — בעלת בריתו. היה גיוס כללי וטלפונית הודיעו לי מיאנוב על צו הגיוס שקיבלתי. למחרת באתי הביתה. אמי ז״ל שוב דאגה לי, ותרמיל הגב היה מוכן... אבל היה בבית. הורי ואחותי ז״ל בכו, כי אני הייתי לחייל והולך למלחמה, וכשהולכים למלחמה אין יודעים אם יחזרו ממנה.

הוצאתי מכיסי את כל הכסף, שהיה ברשותי, הורדתי את שעוני ומסרתי להורי, כי ידעתי שאצלם בטוח יותר וייזקקו לזה — הם נשארים בבית. תפסתי את התרמיל ונפרדתי מהם — לא חשבתי אז, בכל־זאת, שהפרידה היא לתמיד. שלא אראה עוד את יקירי ואת ביתי. לא עלה גם על דעתי, שלא יהיה למי לחזור. הדמעות חנקו את גרוני. כל בני הבית פרצו בבכי, ועזבתי ברגלים כושלות את יקירי, כדי להתייצב יחד עם כל הנוער מעיירתנו לצבא האדום.

הסבל היה גדול. יחד עם רוב בני יאנוב ובודזאנוב הגעתי עד לז׳יטומיר שבאוקראינה, וכאן חילקו אותנו להרבה קבוצות. נפרדתי מכולם ונשארתי רק עם קבוצה קטנה ולא עוד ראיתי אותם. רובם נפלו בחזית. ההיטלריסטים התקדמו במהירות גדולה, כבשו את כל אוקראינה ונכנסו עמוק לרוסיה.

ברוסיה שמענו הרבה על הנעשה בשטח הכיבוש על־ידי הנאצים, על הברוטליות שלהם. וקשה היה להאמין לכל המסופר בעיתונות הסוביטית וברדיו, והייתי תמיד מקווה, שזוהי רק תעמולה רוסית, וכי אחרי המלחמה אמצא את כולם בריאים בבית.

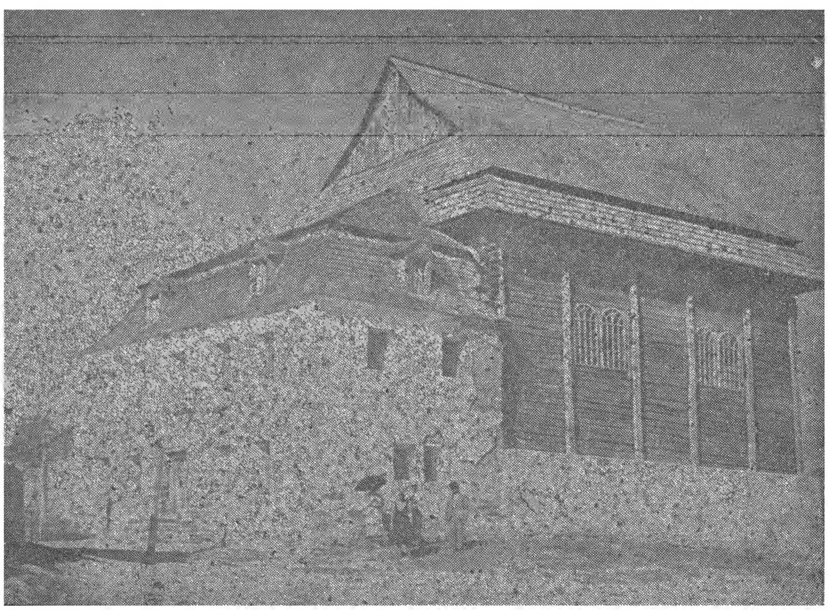
★

עברו ארבע שנים ארוכות, התגלגלתי עד לסיביר ובשקט סבלתי וחיכיתי לסוף ולישועה. הגרמנים התחילו להיסוג. וכבר בהתחלת שנת 1944 שוחררה עיירתי. שלחתי הרבה מכתבים ליאנוב להורי, שחשבתי אותם כחיים, וכן כתבתי לגויים שכנים. על כל המכתבים האלה קבלתי רק תשובה אחת מגוייה אחת, שמה דזורבה. וממכתבה נודעה לי כל האמת המרה. יאנוב אינה קיימת עוד בשבילי. הורי אינם עוד בחיים. אחותי איננה. לא נשארו יהודים בחיים. הגויים גזלו את רכושנו, תפסו את הבתים שלנו. בית הכנסת היפה והמפורסם אינו קיים עוד. חורבן אחד נשאר מכל יאנוב. מכמה מאות הנפשות היקרות לי נשארו כמה נפשות בלבד.

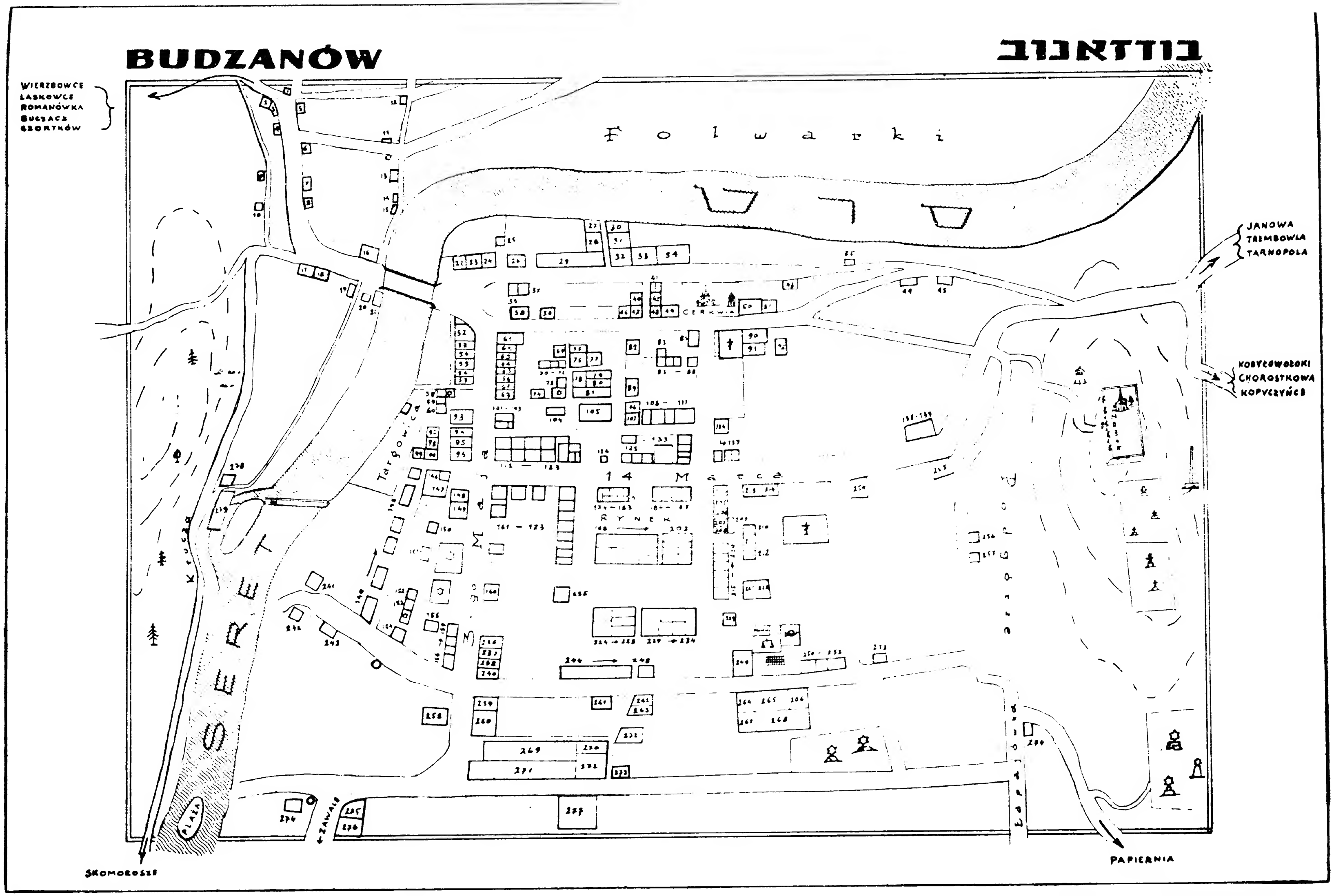
כיום נמצאים בארצנו כ 10 אנשי יאנוב ומספר דומה נמצא בארה"ב — וזה הסוף הטרגי של עיירתנו היפה.

ביאנוב אני בעל־בית...

אנשי יאנוב התלוננו לפני הקיסר פרץ־יוסף על ותקיפותו היתירה של ר' פרנס, ראש הקהל שלהם. וכשמסר הקיסר הוראה לר' פרנס, ענה הלה: „שם, בווינה הוא בעל־בית, ואילו כאן, ביאנוב, אני..."

בית־הכנסת ביאנוב

ראה מפה מוגדלת בראש הספר.

איפה גרנו ? ווו האבן מיר געוווינט ?

(בהתאמה למפת הרחובות והבתים של בודזאנוב)

בתי תפילה

בית הכנסת הגדול

הקלויז הצורטקובאי

בית־המדרש

הקלויז ההוסיאטיני

הקלויז הסטרעטיני,

הקלויז הוויז׳ניצאי

בתים צבוריים

בית ספר כללי,

בית ספר עברי של ערב

בית המשפט

בית הסוהר

העיריה

הדואר

הכנסיה הפולנית (קלאשטער)

הכנסיה הרוסית

מועדונים וארגונים

כלל־ציוני „התחיה"

מפ. עבודה „התאחדות בוסליה"

הסת׳ נוער „גורדוניה"

הסת׳ נוער „נוער ציוני"

הסת׳ נוער „ביתר"

מעבר לגשר (יענע זייט בריק)

1. מנדל אנדערמאן
2. אהרון ווינטערפעלד
3. נפתלי טארטער
4. משה פריינד

בנימין אריהס

סוסיע ראזנצווייג

זלמן לייב ראזנצווייג

אנדערמאן

רוזענשטרויך (משומדת)

7. שראל לינדנבוים
8. שטויב
9. מנדל צימעס
10. מיכל שיפמאן
11. הירש וויינשטיין
12. וואגשאל
13. בתיה לאנדמאן

אשכנזי מאיר ליבוש

17. אברהם לינדנבוים
18. הודל מעלצער
19. הירש לייב גליק
20. חיים ליניאל

פוהורילם מיזיו (מורה)

ליד הגשר (ביי דער בריק)

21. לייזער בערציס
22. פויע רייס
23. יוסי קליינער
24. איזידור גרויבארד
25. רויזע לינדנבוים
26. ברוינשטיין שלמה
27. בוכהאלץ געצל (חייט)
28. ברוינשטיין יונה
37. גיציע גוטפריד
38. שוצמאן שראל מענדל
39. שלמה שקאלניק
40. יענקל שווארץ
29. פישבאך

פליישהאקער

52. הירש געלבארד
53. שראל אברהם אפשטיין
54. שראלצי וועקסלבלאט
55. רוזין (שלוו רופא׳ס)
61. מאיר (קאטלער)
62. מאיר (קוציני) פלשנר
63. אברם גלעזער
64. שמואל הייטנער
65. מינדעס ברוינשטיין

הרחובות האחוריים

(הינטערשטע גאסן)

30. שעיה (קרופניק)
31. מאנדל שמש
33. שיפמאן
34. דער בעדער
40. ברוך שוואם
44. פערלמוטער
46. ליפע פריזנער
47. מרדכי וולף גרינבערג
48. שראל סופר (אימבער)
49. רפאל שמש
50. יעקב שלמה (מלמד)
51. מאיר שווארץ
69. פישבאך אברם הירש
70. נתן רייסבערג
71. פאליק דער בעקער
72. וואלפנזון אברם
80. שראל דרוקער
79. הייטנער ר.
75. הייטנער מ.
אשער׳ס (שור)
77. מענדל גרינבערג
78. פישל טענענהויז
79. וייסמאן לייזער
81. ברוך ווייסמאן(מכולת)
88. מאיר טענענהויז
83. גיציע די קאלעכניצע
89. עובדיה שניידער
90. שמעון שווארץ
85. שעיה דעצקער
88. שרה מעלער
87. חיים שוחט
בראון הרש
77. די לייכטער מאכערן
104. איצי סטאלער (צימעט)
הענע
פרנס מאיר (צעדיק)

רחוב ה־3 במאי (פראמינאדע)

55. אשר הייטנער
56. אסתר מלכה לינדנבוים
בוכהאלץ דוד
57. משה הירש שלעזינגר
58. גדליה בלעכער
59. מאיר שווארץ
60. די פוהאצ׳קע (צימעט)
65. אלטער בוכבינדער
66. חאסקל בוכהאלץ
67. בערל לערער
(מארגנשטערן)
68. הערש עהריך
101—103 פייביש צוואנגער
איידלסבערג
שייעע
93. קונצי שפיגל
מענדל העלער
94. היימאן לייב בומזע
95. שלמה שטאק ביק
עהרנקראנץ ש.
96. גאלד שיע
גאטפריד (נאפט)
119. פעדער (דענטיסט)
149. סימע גליק
148. גאלדמאן הערש
152. שלמה שעכטער
(שוחט)
153. יענקל שוצמאן
(רויטער)
154. גאלדמאן (אוליקע)
155. הירש פישבאך
חיים יוסל שוצמאן
(קרומער)
241. בן ציון (אש)
160. הרב באבאד
161—173 געלבטוך יונה
יהודה גלעזער

מיכל ווינטער
159—156 קאלעכניצע,,
שעפסל שווייגער
לייביש חזן,
שאול לייזנער
238. חייצי גליק
269. דר. לאנדעסבערג
275. קולער, בית מרקחת

מן בערל שראל יענקל׳ם עד האיטליז

97. בערל שווארץ
רייס משה
וועלוול מאפס
98. גינסבערג
100. גאטפריד הענצי
99. הדס (די סארווערן)
זלמן לייב בערגמאן (שמש)
שרה נוסיס
אסתר שניטליך
ירחמיאל מלמד
145—140 מענדל (תם)
אדאלף פרענקל
גאלדבערג
241. בית מטבחיים
242 בית שחיטה לעופות
243. פרלמוטער משה
הערש טרעגער

מן הערש שטריקדרייער

106. הירש (שטריקדרייער)
105. יעקל, משה קארנבליט
123—112 קארנבליט יונה
שלום לייזנער
11—108 קנא וינטער
פרענקל חיים פנחס
כץ אייזיק (רויטער)
משה געלבארד (בעקער)

107. שמעון פרענקל
לוזער פרענקל
שטיינבוק מאיר
שעיה גלעזער

ליד הכנסיה הפרבוסלבית

ביים רוסישען קלויסטער)
איינלעגער
די שטיילמאכערן
שעיה פרנס (צעציק)
מאיר, שאול הענדעל
חיים העלער
114. יוטע מארגענשטערן
שניאור פעלנער
מענדל שפייכער
91. דודי פאנצירער (טרעגער)
דער קרופניק
די יהודה מענדליכע (בלירנזון)
זלאטע צימעט
שווארץ שמעון־מענדל נעסים

באמצע השוק

(אין מיטן מארק)
123—112 חיים משה שניידער
לוזער ציילער
לייב שפירא
הערש שפייכער
גבריאל האמערלינג
קלמן העלער
וואלף דרימער
ליכטנטאל, גורדוניה
124 טענענהויז (שען)
133—125 פערלמוטער משה נחומ׳ס
שטיינבוק אפרים

קאנאניק, מייסגלאס
מאיר געלבטוך
מיכל מיטלמאן
174—187 הצריפים של שוק
188—203 וואלף גלעזער
משה׳לי וויינפעלד
מרדכי נתן לייזנער
רחל פרישלענדער
יוסף קליין (קרופניק)
פערל גליק
(הורבאטנקי)
שמשון יהודה ליניאל
הערש לייב גלעזער
בעריש האמער
יצחק (טעמבר)
מלכה בראנד
ניסן פרידמאן (קלעשע)
204. שקאלניק שמואל הירש
206. שמואל לאזארוס
207. ציפי ראזענצווייג
208. געצל ראזנצווייג
209. אקסלראד דארא
215—220 פוסטמאן
שוצמאן יונה
לייזנער ישראל
פייערבערג (המרגל)
יחיאל
אברומצ׳י שווארץ
משה פיקהאלץ
136. בלייך (ליניאל)
לייביש
אלטער שוואם
הערש שוואם
הענדעל חיים ברוך
וואלף באלטוך
בערל געלבארד
הערש העללער
(שראל קעפל
ברוינשטיין

139. שקאלניק
138. גענזר
פרישלענדער חיה
(זלאטע)
161—173. גוטפריד חיה
אברם האמער
מאלי גלעזער
פערל גאטעספעלד
יוסל שפייכער
קאנצי פאהארילעס
לייזער מארגנשטערן
עהריך הערש
אהרון העלער
נוסי געלבארד
211. חייצי דרימער
הירש גליק
לייב יאבלוטשניק
(פחח)
212. עטיה פרישלענדער
213. אברומצ׳י צאפ
214. בן ציון בערגמאן
שיע דוד גליק
הענצ׳י גליק
222. ברוך שוואם
223. פריילעכמאן
(קאפעלושל)
מאציאפיצקע
224—228. פעסי הענדעל
לייב נטע דעצקער
צינצי שפירא
בערעל שווארץ
229—234. משה שוצמאן
דר. שאול אנדערמאן
יהודה מאיר
שטראסבערג
לוזער כהן
חנה מאלציס (שלזינגר)
ברײנע קארפ
פישל בוכהאלץ (נגר)

235. אלי מעהלער
שראל בוכהאלץ
ענדל נעסי שווארץ
244. בערל אנדערמאן (אלם)
גאטפריד (בעמבאלי)
מענדל
אנדערמאן שלום
259. יואל אורבאך
261. דר. יונגרמאן
262. אנטלער נתן

ברעכער בערל
249. דר. טייפער
250. בינצי אשכנזי
264. שקאלניק
270. שיפמאן זיסיע, לייביש
277. העיריה
258. בית עם, מגרש ספורט
260. נוטריון
בית קברות ישן
בית קברות חדש

בנעורינו...

...קיוויתי כי פעם אבוא עוד לשם;
קיוויתי כי פעם ארד באני
בנמל תל־אביב, אחצה את הים,

אסע ברכבת ובסוף המסע
אבוא אל אבי ואומר לו: ״שלום!
מיאנת לבוא ולהיות למשא —
וקמתי ובאתי אליך הלום.

זכור עת נפרדנו בסוף התרצ״ג,
נשארתי חייב נשיקה לך, אבי;
פתאום הקטר אז באמצע שרק...
ובאתי אותה נשיקה להביא.

...מחר, עם ציפצוף צפורים בשיטה,
בזרוח חמה בין ענף לענף,
אקום בחשאי ואטוש המיטה
ואל בית הקברות בשבילים אתגנב,

אלך בין קברים שטופי נהרה,
עד אבוא אלי קבר כרוי במורד — — —

(שמשון מלצר)

חורבן וכיליון

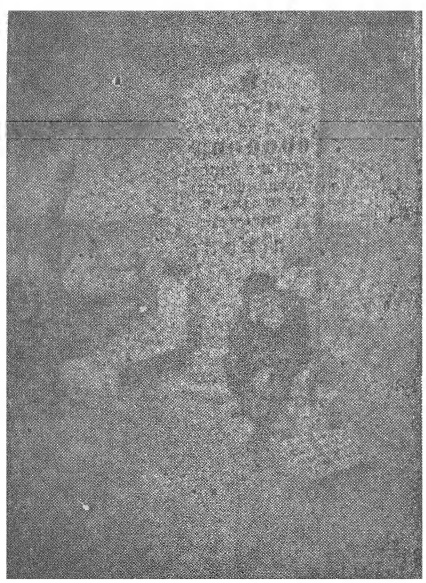
חרבן און אומקום

יום עברה היום ההוא, יום צרה
ומצוקה, יום שואה ומשואה, יום
חושך ואפלה, יום ענן וערפל...

(צפניה א׳)

כך נהרגנו .....

עם שואת יהודי אירופה בשנים 1944—1941

ש. גלזר

ניו־יורק

חורבן בודזאנוב

כתוב זאת זכרון בספר... (שמות י״ז)

זכור את אשר עשה לך עמלק... (דברים כ״ה)

הבהלה הראשונה

כאשר תקפו הרוצחים הגרמנים את פולין ב־1 בספטמבר 1939, לא חשב איש, כי יימשך הדבר זמן כה מועט; כי הרוצחים יביסו את פולין כבר בשבוע הראשון. ויהודים החלו מיד להימלט על נפשם. כבר בימים הראשונים נראו בעיירתנו בודזאנוב פליטים ממקומות שונים. בתחילה חשבנו, כי העולם לא יעמוד מנגד ויעשה משהו, כדי לבלום את התקדמות הגרמנים, אך חיש־מהר ראינו לדעת, שאין עושים כלום, וכי מדי יום ביומו הם מתקרבים אלינו יותר ויותר. ופחד גדול נפל על כלנו. לא ידענו מה לעשות. וכך נמשך הדבר עד חג ראש השנה, שחל בשנה ההיא בימי שישי ושבת.

ש. גלעזער

ניו־יארק

חרבן בודזאנאוו

ערשטע פאניק און שרעק

ווען די דייטשע מערדער זיינען באפאלן פוילן ז׳עם 1טן סעפטעמבער 1939, האט קיינער נישט גערעכנט, אז ס׳וועט נעמען נאר אזא קורצע צייט; אז די מערדער וועלן צעקלאפן פוילן שוין אין דער ערשטער וואך. יידן האבן גלייך אנגעהויבן צו לויפן. און שוין אין די ערשטע טעג האבן זיך באוויזן פליטים פון פארשידענע ערטער אין אונזער שטעטל בודזאנאוו. אין אנהויב האבן מיר געדענקט, אז די וועלט וועט עפעס טאן כדי צוריקצוהאלטן דעם דייטש, נאר מיר האבן באלד געזען, אז מ׳טוט גארנישט, און אז יעדן טאג קומט דער דייטש נענטער... א גרויסע שרעק איז יעדן באפאלן. מ׳האט נישט געוווסט וואס צו טאן. אזוי האט געדויערט ביז ראש־השנה, וועלכער איז דאמאלסט אויסגעפאלן פרייטיק און שבת.

הרוסים מגיעים!

ביום ראשון בבוקר, למחרת החג, ראינו, שהמשטרה נמלטת בכיוון בוצ׳אץ׳. והיה הדבר תמוה בעינינו: למה נמלטים הם לבוצ׳אץ׳, שעה שהגרמנים עומדים להגיע משם?... יוצא, שהם הולכים לקראת הגרמנים?... אך לא ארכו השעות, והחידה פוענחה.

והיה הדבר ב־17 בספטמבר 1939, בשעה 11 לפני הצהרים. פתאום הושלך הס בעיירה, איש לא נראה ברחוב. הכול חשבו, כי הנה־הנה נכנסים העירה הרוצחים הגרמנים. והנה נראה טנק, כשהוא עולה מצד ינוב. מכסהו של הטנק מתרומם אט־אט וחייל אחד מגביה ראשו החוצה ומכריז „זדראסטוואיטיע רביאטא (היו ברוכים, ילדים)!״

קשה לתאר את השמחה, שאפפה את היהודים, אשר שמעו וראו את הדברים. הקבילו את הרוסים כמושיעים; נשקום ממש...

רוסן קומען!

זונטיק אין דערפרי, צומארגנס נאך יום־טוב, האט מען געזען, אז די פאליציי אנטלויפט אין דער ריכטונג פון בוטשאטש. איז דאס געווען אויפפאלנט: פארוואס עפעס לויפן זיי קיין בוטשאטש, ווען דער דייטש דארף פון דארט אנקומען... הייסט עס, אז זיי לויפן אנטקעגן דעם דייטש?... אבער ס׳האט נישט לאנג געדויערט און דאס רעטעניש איז אויפגעקלערט געווארן.

געווען איז דאס דעם 17 טן סעפטעמבער 1939, עלף אזייגער פארמיטאג. מיטאמאל איז אין שטעטל שטיל געווארן, מ׳האט קיינעם נישט געזען אין גאס. אלץ האט געמיינט, אז אט־אט קומען אריין די דייטשע מערדער. פלוצלינג האט מען געזען ארויפפארן א טאנק פון דער זייט פון יאנאוו. דאס דעקל פון טאנק האט זיך אויפגעמאכט און א סאלדאט האט ארויסגעשטופט דעם קאפ און אויסגערופן: „זדראסטוואיטיע, רעביאטא (זייט געגריסט, קינדער)!..״

מ׳קאן זיך גארנישט פארשטעלן די פרייד, וואס דאס האט ארויסגערופן ביי די יידן, וועלכע האבן דאס דערהערט. מ׳האט די רוסן אויפגענומען ווי רעטער; מ׳האט זיי ממש געקושט...

והפולנים, אם כי ראו בגרמנים את שונאיהם המושבעים, בראותם כיצד שמחים היהודים לקראת הרוסים, כמציליהם — החלו לקלל את היהודים ולאיים עליהם, כי בבוא הזמן ייפרעו מ„הבוגדים" היהודים.

והחיילים הרוסים, בראותם, כי אפשר ואפשר לקנות הכול, הסתערו על חנויותיהם של יהודים, קנו מכל הבא ליד ורוקנו אותם... אכן, אצלם, בערי משכנותיהם, המצב אחר היה לגמרי...

החרמות ומיסים כבדים

אולם, השמחה לא האריכה ימים רבים. לאחר הקימם כל המשרדים החלו הרוסים להחרים את נכסיהם של היהודים, ונוסף על־כך הטילו מיסים כבדים על האוכלוסייה האמידה. אני, כשלעצמי, מסרתי הכול והלכתי לעבודה קשה: בחציבת אבנים, בסלילת דרכים — לעשות הכול למען היות פועל.

די פאלאקן, ווידער, כאטש זיי האבן געזען אין די דייטשן זייערע גרעסטע פיינט, זעענדיק די יידן פרייען זיך מיט די רוסן, ווי מיט זייערע רעטער — האבן גאר געשאלטן די יידן און געדראט זיך אפצורעכענען מיט די יידישע „פארעטער". די רוסישע סאלדאטן, דערזעענדיק, אז מ׳קאן אלץ קויפן, האבן זיך געווארפן צו קויפן, וואס ס׳האט זיך נאר געלאזט, ווייל ביי זיי אין דער היים איז זייער ביטער געווען — מ׳קאן גארנישט קריגן.

קאנפיסקאציעס אין שווערע שטייערן

די פרייד האט, אבער, לאנג נישט אנגעדויערט. נאכדעם ווי די רוסן האבן אויפגעשטעלט אלע אמטן, האט מען אנגעהויבן צונעמען די פארמעגנס ביי יעדן און דערצו האט מען נאך ארויפגעלייגט שווערע שטייערן אויף מער פארמעגלעכע. איך אליין האב אלץ אוועקגעגעבן און געגאנגען ארבעטן שווערע ארבעט: האקן שטיינער, צורעכטמאכן וועגן — אלץ, כדי צו זיין אן ארבעטער.

ארטלים וחילוקי מעמדות

לאחר זמן קצר כינסו את כל החייטים, יהודים כנוצרים, ועשו בית־חרושת אחד, שהיה בפיקוחה של הממשלה. בצורה זו ליכדו את הפועלים משאר המקצועות והקימו בתי־חרושת שונים, שכונו ארטלים. בית־החרושת לתפירה כלל 35 פועלים. מנהלו היה הרש בארון; אותי מינו כמנהל חשבונות.

מחובתו של כל אחד היה להצטייד בתעודת־זהות. והיו שני סוגי תעודות: של אנשים הגונים ושל מנצלים. אנשים הגונים היו אלה שעבדו בעצמם, ללא עזרת זולתם; מנצלים נקראו אנשים אמידים, אף פועלים, אשר העסיקו אנשים זרים נוספים. מנצלים אלה נאסרה עליהם השהייה בערים הגדולות ולא ניתן להם לקבל משרה כלשהי; הם נתקבלו אך ורק כשלא היו מועמדים אחרים למשרה מסוימת.

ואחרי ככלות הכול — את המשרות הטובות ביותר קיבלו היהודים. כך מונה למנהל החשבונות בבית־חרושתם של הנגרים ישראל בוכהולץ; בלשכת המיסים היה מנהל החשבונות הראשי בריל, בנו של נתן גלבארד. יהודה אנדרמן

ארטעלן און קלאסן אויסטיילונג

באלד האט מען צונויפגענומען אלע שניידערס, יידישע און קריסטלעכע, און געמאכט איין פאבריק, וועלכע איז געווען אונטער דער אויפזיכט פון דער רעגירונג. אזוי האט מען אויך צוזאמענגענומען ארבעטער פון אנדערע בראנזשעס און געמאכט פאבריקן פון פארשידענע צווייגן; זיי האבן דאס גערופן ארטעלן. די שניידער פאבריק האט געציילט 35 ארבעטער. דער דיראקטאר איז געווען הערש באראן; מיך האבן זיי געמאכט פארן בוכהאלטער.

יעדער האט געמוזט ארויסנעמען א פאספארט. עס זיינען געווען צוויי קאטעגאריעס פאספארטן: פיינע מענטשן און אויסנוצערס. פיינע מענטשן האבן געהייסן די יעניקע, וועלכע האבן אליין געארבעט, אן וועמענס מיטהילף; אויסנוצער האבן געהייסן רייכערע מענטשן, זאגאר ארבעטער, וועלכע האבן באשעפטיקט פרעמדע מענטשן. אזעלכע מענטשן האבן נישט געטארט נעכטיקן אין די גרויסע שטעט, נישט צוגעלאזט געווארן צו א שטעלע; מ׳האט זיי צוגענומען נאר דאן, ווען ס׳האבן אויסגעפעלט פאסיקע מענטשן.

היה מפקח המיסים ומוני אפשטיין — מורה בבית הספר. מנדל מורגנשטרן, שהבריות כינוהו בשם תם, היה לשופט.

ביד חזקה...

והפקידים הרוסים החלו לשלוט ביד חזקה. לדוגמה: הפרוקורטור הרוסי הציע למאיר גלבטוך (קולבאס), שימכור לו אריג לחליפה; גלבטוך ענה, כי אין לו אריגים. העמיד הפרוקורטור איש אחר לקנות בדים אצל גלבטוך — ואכן, האיש קיבל... ערך הפרוקורטור תלונה נגד גלבטוך והעניין נסתיים בעשר שנות מאסר; למעלה משנה אחת לא החזיק האיש מעמד בבית הכלא.

המשטרה החשאית, הנ.ק.וו.ד., רגילה היתה לקרוא מדי לילה אנשים שונים לחקירה. והגיע הדבר לידי כך, שהאנשים ההגונים ביותר הוכרחו לרגל אחרי אחרים, אף אחרי הוריהם... פעם בא אלי אחד מחברי וסיפר לי, כי נקרא לנ.ק.וו.ד. והכריחוהו למסור את שמותיהם של כל האנשים, שהשתייכו לאירגון הציוני; וגם את שמי מסר. ואמנם, לא עברו ימים רבים ונקראתי באישון לילה אליהם. שם הושיבוני וגזרו עלי לכתוב תולדות חיי. הוסיפו, שאם אכתוב

נאך אלעמען — די בעסטע שטעלעס האבן באקומען די יידן. אזוי איז ביי דער סטאלער פאבריק געווען בוכהאלטער ישראל בוכהאלץ; אין שטייער־אמט איז הויפט בוכהאלטער געווען נתן געלבארדס זון, בערל. יהודה אנדערמאן איז געווען אינספעקטאר פון שטייערן און מוני עפשטיין איז געווען שול לערער. מענדל מארגנשטערן, וועלכן מ'האט גערופן תם, איז געווארן ריכטער.

ביד חזקה...

די רוסישע באאמטע האבן אנגעהויבן צו געוועלטיקן מיט א שטארקער האנט. צום ביישפיל: דער רוסישער פראקוראטאר האט געשיקט צו מאיר געלבטוך (קאלבאס), אז ער זאל אים פארקויפן שטאף אויף אן אנשוג; געלבטוך האט געענטפערט, אז ער האט נישט. האט דער פראקוראטאר אונטערגעשיקט עמעצן צו קויפן ביי אים און ער האט יא באקומען — האט ער אים געמאכט אן אנקלאגע און געלבטוך האט באקומען 10 יאר תפיסה; מער ווי א יאר האט ער נישט איבערגעלעבט.

את האמת לא יאונה לי כל רע... ומסרתי אז, כי אמנם השתייכתי להסתדרות הציונית — והם עזבוני לנפשי.

בהגיע יום־הכיפורים החליטו כל הפועלים היהודים לא לעבוד באותו יום, אם כי הסתכנו במאסר. והלך, כנראה, פועל יהודי אחד לפרוקורטור והלשין על הפועלים. ואצל פרוקורטור זה עבדה כמזכירה הבחורה מייטה לינדנבוים — והיא הודיעה על כך לפועלים היהודים. וכשבא הפרוקורטור להיווכח במו עיניו, מצא את הפועלים עובדים...

הטילו על האוכלוסייה היהודית מסים כבדים, כגון: על יודל גלזר — 20 אלף זהוב, על נתן גלברד — 15 אלף וכו׳. הרבה עברו לעבודת כפיים ובייחוד לחקלאות, כגון: מיכל מיטלמן, שמואל־הירש שקולניק, אברהם שקולניק, ליזר ציילר, שלום אנטלר ואחרים. עבדו גם ביער, במחצבות ובכבישים.

וכך נמשכו החיים. איכשהו הסתדרו הדברים, עד בוא השואה הגדולה.

די געהיים־פאליציי, וועלכע האט געהייסן נ.ק.וו.ד., פלעגט רופן יעדע נאכט אנדערע מענטשן. ס׳איז דערגאנגען, אז די פיינסטע מענטשן האבן געמוזט נאכשפיאנירן אנדערע, זאגאר טאטע־מאמע.

איינמאל איז געקומען צו מיר מיינער א חבר און מיר דערציילט, אז מ׳האט אים גערופן צו דער נ.ק.וו.ד. און מ׳האט אים געצוווּנגען אויסצוגעבן אלע מענטשן, וועלכע האבן געהערט צו דער ציוניסטישער ארגאניזאציע: אזוי, אז ער האט מיך אויך געמוזט אויפגעבן. און ס׳האט טאקע לאנג נישט געדויערט און מ׳האט מיך גערופן ביינאכט צו זיי. דארט האט מען מיך געהייסן אוועקזעצן און אנשרייבן מיין לעבנס־געשיכטע. מ׳האט נאך צוגעזאגט, אז אויב כ׳וועל שרייבן דעם אמת וועט מען מיר גארנישט טאן... כ׳האב דאָן אנגעגעבן, אז כ׳האב געהערט צו דער ציוניסטישער ארגאניזאציע און זיי האבן מיך פריי געלאזט.

ווען ס׳איז אנגעקומען יום־כיפור האבן אלע יידישע ארבעטער באשלאסן נישט צו ארבעטן דעם טאג, טראץ דעם וואס פאר נישט ארבעטן איין שעה האט געדראט 6 מאנאטן ארעסט. איז אוועק א יידישער ארבעטער צום פראקו־

המלחמה הגרמנית־רוסית

כשהתקיפו הרוצחים הגרמנים את הרוסים ב־26 ביוני 1941, מיד החלו הרוסים להימלט... כן גייסו מיד לצבא את כל הגברים הצעירים וביניהם את הנוער היהודי, אשר אף אחד מהם לא חזר עוד... ביניהם היו: הניך אליקיס, אברהם גלבטוך, הניך שוואם, יצחק גלזר, מאיר טננהויז, ישראל בוכהולץ ורבים אחרים. והאוקראינים, שעד כה השתדלו להבליט את אהבתם לרוסים, הוכיחו מיד את שנאתם להם. הציר האוקראיני במימשל הרוסי, באזאר, הפך לפתע לפטריוט רמני.

אז הגיעו לבודזנוב כמאה אנשי נ.ק.וו.ד., ובתוכם יהודים רבים, והם נפרעו מיד מתומכי הגרמנים. יהודי העיירה לא רצו אמנם למסור שמות אולם הם בעצמם מצאום, בעיירה כבסביבותיה, וירו בם. וכל זה שימש לא במעט כחומר תבערה ונקמה נגד היהודים.

הלהימלט אם להישאר...

מנוסתם של הרוסים ארכה בסך־הכול שבוע אחד — מיום ראשון ועד יום שישי. פחד גדול נפל על כל יהודי ויהודי. לא ידעו מה לעשות — הלהימלט

ראטאר און אים דאס דערציילט... דערווייל האט ביים פראקוראטאר געארבעט א יידישע סעקרעטארין, מייטע לינדנבוים; זי האט גלייך דאס איבערגעגעבן די יידישע ארבעטער. ווען דער פראקוראטאר איז זיך געקומען איבערצייגן וועגן דער ארבעט, האט עולם געארבעט... ווען ר'איז אוועק האט מען געשאלטן סטאלינען...

אזוי האט זיך געצויגן דאס לעבן. ווי עס־איז איז מען דורכגעקומען. ביז ס'איז אנגעקומען דאס גרויסע אומגליק.

דייטש־רוסישער קריג

ווען די דייטשע מערדער זיינען באפאלן רוסלאנד דעם 26 יוני 1941, האבן גלייך די רוסן אנגעהויבן צו אנטלויפן... מ'האט גלייך אויך אויפגעפאדערט צום מיליטער אלע יונגע מענער, וועלכע זיינען שוין נישט צוריקגעקומען. צווישן זיי: העניך אליקיס, אברהם געלבטוך, העניך שוואם, יצחק גלעזער, מאיר טענענהויז, ישראל בוכהאלץ און אנדערע. די אוקראאינער, וואס ביז איצט האבן ארויס־געוויזן רוסישן פאטריאטיזם, האבן גלייך ארויסגעוויזן זייער פיינט־

אם להישאר במקום... וכשרצו כבר להימלט, היה כבר הדבר מאוחר מדי... האוקראינים ירו על הרוסים הנמלטים ומאותם היהודים, שניסו לברוח אתם, שדדו וגזלו הכול והיכום מכות רצח; האחרים כבר נמנעו מלכת בעקבותיהם.

באותם הימים האפלים נרצחו על המוראבשציני מוטי אורבך ומשפחתו. כן נרצחו יהודים בכפרי זווינייץ וקוסוב.

שוד ורצח מסביב

בסוף השבוע, בליל שבת, איספו האוקראינים מכפרי הסביבה את היהודים ורצחום נפש, אם כי טרם יצאו הרוסים כולם; אלה האחרונים עוד נשארו בעיירה עד שעה שתיים עשרה בצהריים. האוקראינים פרצו חנויות היהודים ושדדו הכול שנמצא שם. בבית־המלאכה של החייטים, מקום שם נמצאו מאות חליפות, לא נשאר אף חוט אחד.

שאפט צו זיי. דער אוקראינישער דעפוטעט צום רוסישן פארלאמענט, באזאר, איז מיטאמאל געווארן א דייטשער פאטריאט...

זיינען אראפגעקומען קיין בודזאנאב הונדערט נ.ק.וו.ד.־לייט און צווישן זיי אסך יידן. זיי האבן זיך גלייך אפגערעכנט מיט די דייטשע אנהענגער. די יידן האבן אפילו נישט געוואלט אנגעבן די נעמען, אבער זיי אליין האבן זיי אויסגעזוכט, פונם שטעטל און דער עיקר פון דער סביבה, און זיי דערשאסן. דאס אלץ האט אריינגעגעבן נישט ווייניק פייער און האס קעגן די יידן.

יא לויפן, נישט לויפן...

דאס גאנצע אנטלויפן פון די רוסן האט געדויערט קוים איין וואך — פון זונטיק ביז פרייטיק. אויף יעדן ייד איז געפאלן א גרויסע מורא. מ׳האט נישט געוווסט — יא לויפן, נישט לויפן... און אז מ׳האט שוין געוואלט לויפן, איז שוין געווען צו שפעט...די אוקראינער האבן געשאסן אויף די לויפנדע רוסן. פון דעם טייל יידן, וועלכע האבן געוואלט לויפן, האט מען אלץ בארויבט און גוט צעשלאגן; די אנדערע האבן זיך שוין אפגעהאלטן פון לויפן.

בשבת, בשתיים אחה"צ, התכנסו האוקראינים ליד הכנסיה הפרבוסלבית ובתהלוכה חגיגית יצאו להקביל את הכובש הגרמני. למחרת, ביום ראשון, שוב נתכנסו ליד כנסייתם, כדי לטכס עצה — כיצד לכלכל את הדברים, ובעיקר, מה ייעשה ביהודים. חלק של האוקראינים היה בעד רציחת היהודים לאלתר, ואילו מרביתם חשבו, כי יש עדיין להמתין. במיוחד הגנו על היהודים פטרא דריפקא, סנדלר, והאראסימצ׳וק, ז׳נדר אוסטרי לשעבר.

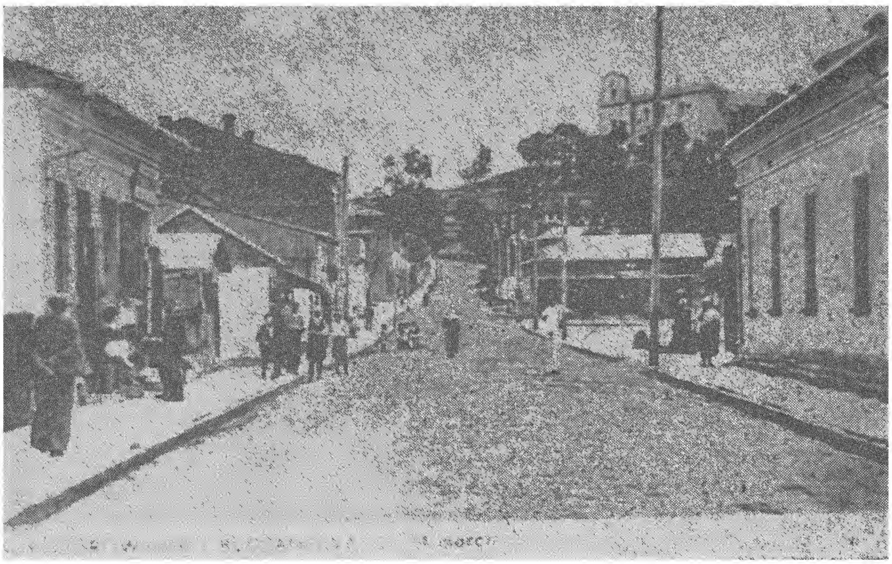
ולמחרת, יום ראשון בשבוע, התכנסו מאות אוקראינים מן הכפרים מסביב, מזוינים ברובים, והתפרעו בעיירה. כל יהודי שנקלע לידיהם הוכה מכות רצח. לפנות ערב סחבו את שלמה שקולניק לוורבאוויץ ורצחוהו שם. הם תפסו גם את אשתו של מרדכי וולף גרינברג ואסרוה; מרדכי וולף עצמו הסתתר בינתיים מפניהם. למחרת התייצב והתחנן בפניהם שישחררו את אשתו; והרוצחים ירו בשניהם גם יחד. אותם האוקראינים עצמם, שהיו עסקנים בימיהם של הרוסים, הפכו כעת למנהיגי הרוצחים בימי הגרמנים. הציר באזאר, שנזכר לעיל, מונה כעת למושל הנפה בטרמבובלה.

רויב און מארד ארום

אין סוף פון די וואך, פרייטיק אויף שבת, האבן די אוקראינער פון די דערפער ארום צונויפגענומען די יידן און זיי אויסגעשאסן, כאטש די רוסן האבן נאך נישט געהאט פארענדיקט זייער לויפן און זיינען נאך געווען ביז 12 בייטאג אין שטאט. די אוקראינער האבן אויפגעבראכן אלע געשעפטן און אויסגערויבט אלץ, וואס ס׳האט זיך דארט געפונען. אין דער שניידער פאבריק, אין וועלכער ס׳האבן זיך געפונען אפאר הונדערט אנצוגען, איז נישט געבליבן קיין פאדים.

★

שבת, 2 בייטאג, האבן זיך אלע אוקראינער פארזאמלט ביים רוסישן קלויסטער און מיט א פייערלעכער פראצעסיע געגאנגען אנקעגן די דייטשע מערדער. זונטיק האבן זיך די אוקראינער ווידער פארזאמלט ביים קלויסטער און זיך בעראטן וואס צו טאן ווייטער און באזונדערס — מיט די יידן. א טייל אוקראינער זיינען געווען דערפאר, אז מ׳זאל גלייך אויסשיסן אלע יידן; די מערהייט, אבער, האט געהאלטן, אז מ׳דארף נאך אפווארטן. באזונדערס

בודזאנוב — הרחוב הראשי

האבן זיך אנגענומען פאר די יידן פעטרא דריפקא, א שוסטער, און האראַ־סימטשוק, א געוועזענער עסטרייכישער זשאנדאר.

*

אויף צומארגנס, זונטיק, זיינען זיך צונויפגעקומען אפאר הונדערט אוקראַינער פון די דערפער, באוואפנט מיט ביקסן. זיי זיינען ארומגעלאפן אין שטעטל און ווו מ׳האט געטראפן א ייד, האט מען אים מערדערלעך גע־שלאגן. פארנאכט האבן זיי געשלעפט שלמה שקאלניקן קיין ווערבאוויץ און צוריק איז ער שוין נישט געקומען; זיי האבן אים דארט דערמארדעט. אויך האבן זיי גענומען מרדכי וואלף גרינבערגס פרוי און איינגעזעצט; זיי האבן געזוכט מרדכי וואלפן אליין, וועלכער האט זיך אויסבאהאלטן פאר זיי. צומארגנס האט זיך מרדכי וואלף אליין צוגעשטעלט, כדי מ׳זאל באפרייען די פרוי; מ׳האט זיי, אבער,ביידן דערשאסן. די זעלבע אוקראַינער, וועלכע זיינען געווען גאנצע מאכערס ביי די רוסן, זיינען יעצט געווארן די פירערס ביי די דייטשן. דער אויבנדערמאנטער דעפוטאט באזאר איז יעצט געווארן סטאראַ־סטא אין טרעמבאוולא.

ביום שני, שלשה ביולי, שוב תפסו האוקראינים יהודים. נאמר להם כי נשלחים הם לעבודה, אך הוברר לאחר מכן, כי נלקחו כדי לחפור ולהוציא מקברותיהם את האוקראינים, שנורו בשעתם על־ידי הרוסים הנסוגים. בהזדמנות זו החלו האוקראינים לספר, בנוסחאות שונות, כי היהודים, הם שרצחו את האוק־ראינים האלה. ופחד גדול נפל על היהודים. מעשיות אלו פירושם פרעות ביהודים. אולם, לאושרנו, נשתתק העניין בינתיים. ביום שלישי שוב נחטפו יהודים והובלו לוורבוביץ; ביניהם גם אותי. בהיזכרנו במעשה שקולניק התייאשנו כבר מחיינו, אולם הפעם היה הדבר שונה: ציוו עלינו לעבוד בחווה. לאחר מכן באנו בעצמנו יום־יום לעבודה בחווה זו; הרגשנו את עצמנו שם טוב יותר מאשר בעיירה עצמה, מקום שם היו הבהלה והפחד גדולים ביותר.

*

חיילים יהודים מספר, ששרתו בצבא הרוסי, נשארו בבודזאנוב והחליפו את בגדי הצבא בבגדים אזרחיים; הם רצו לחזור לביתם שבסטניסלב. חיילים אלה הסתתרו בבית הכנסת דחסידי צ׳ורטקוב וחיים ליניאל אסף למענם דברי

מאנטיק, דעם 3טן יולי, האבן די אוקראינער געכאפט יידן. מ׳האט זיי געזאגט, אז מ׳שיקט זיי צו ארבעט, האט זיך ארויסגעוויזן, אז מ׳האט זיי גענומען צום אויסגרובן די דערשאסענע אוקראינער דורך די רוסן. דערביי האבן די אוקראינער אנגעהויבן דערציילן פארשידענע ווערסיעס, דאס די יידן האבן עס דערשאסן די דאזיקע אוקראינער. אויפן יעדן איז געפאלן א שרעק. דאס האט געמיינט א פאגראם — אבער, צום גליק, איז דערווייל אפגעאנגען שטיל.

דינסטיק האט מען ווידער געכאפט יידן און אוועקגעפירט קיין ווערבאוויץ; צווישן זיי אויך איך. געדענקנדיק די מעשה מיט שקאלניקן האט יעדער שוין אפגעזאגט וידוי, אבער עס איז געווען אנדערש: מ׳האט געהייסן ארבעטן אין פאלווארק. נאכדעם זיינען מיר שוין יעדן טאג אליין געגאנגען אהין ארבעטן; מיר האבן זיך שוין דארט געפילט בעסער ווי אין דער היים אין שטעטל, ווו די שרעק איז געווען זייער גרויס.

*

עטלעכע יידישע סאלדאטן, וועלכע האבן געדינט ביי די רוסן, זיינען פארבליבן אין בודזאנאוו און זיך איבערגעטאן אויף ציוויל; זיי האבן געוואלט

מאכל. וכנראה, הלשנה על־כך הגיעה לאזני האוקראינים. החיילים, לרבות חיים ליניאל, נתפסו. בחיים הרביצו מכות רצח עד שמוכרח היה לגלות להם את שותפיו ל„עבירה", ובתוכם גם אותי. הודות התערבותה של אשתי אצל פטרא דריפקא נמנעו להכותני, שעה שבנאסרים האחרים הטילו מומים במכות אלו: ניסן קאלשה, ריאותיו נפגעו ואילו מעכל וינטר נתחרש. החיילים היהודים נורו למוות; ביחד אתם נרצחו שנים עשר פליטים יהודים מקראקוב ומטארנוב, שהגיעו לעיירה בעטית הטרור הנאצי במקומותיהם.

באותה שבת, בה נכנסו אלינו הגרמנים, נכנסו הם גם לטרנופול; שם פרעו האוקראינים פרעות ורצחו חמשת אלפים גברים יהודים. חתנו של שמואל־הרש, שגויס על־ידי הרוסים, פשט את בגדי הצבא ולבש בגדי אזרח ורצה לחזור לביתו, לבודזאנוב. תפשוהו האוקראינים והובילוהו, יחד עם יהודים אחרים להרגו. אך נתמזל לו והצליח להימלט מידי רוצחיו ולהגיע לבודזאנוב. אולם, בהגיעו, דעתו היתה נטרפת עליו. הוא לא חדל מלצעוק: „יא אוקראיניץ (אני אוקראיני!) !" רק לאחר שבוע נתיישבה עליו שוב דעתו וסיפר כל הקורות אותו.

✶

אהיימפארן קיין סטאניסלאוו. זיי האבן זיך באהאלטן אין טשארטקאווער קלויז און חיים ליניאל פלעגט פאר זיי צונויפנעמען אביסל עסנווארג. האט עמעצער דאס צוגעטראגן צו די אוקראינער און מ׳האט די סאלדאטן געכאפט צוזאמען מיט חיימען. אז מ׳האט חיימען געשלאגן האט ער אויסגעגעבן נאך עטלעכע יידן, וועלכע האבן געהאלפן פרעמדע סאלדאטן; צווישן זיי האט ער אויסגעגעבן אויך מיך. דורך מיין פרויס אינטערווענץ ביי דריפקא האט מען מיך נישט געשלאגן; די אנדערע האט מען געמאכט בעלי־מומים: ניסן קאלעשן האט מען אפגעשלאגן די לונגען און מעכל ווינטער איז טויב געווארן. די יידישע סאלדאטן האט מען דערשאסן. צוזאמען מיט זיי האט מען אויסגעשאסן צוועלף פרעמדע יידן, פון קראקאוו און טארנאוו, וועלכע זיינען אהער דערטלאפן פונם דייטשן טעראר.

✶

דעם זעלבן שבת, ווי די דייטשן זיינען צו אונז אריין, זיינען זיי אויך אריין קיין טארנאפאל; דארט האבן די אוקראינער געמאכט א פאגראם און אויסגעשאסן פינף טויזנט יידישע מענער. שמואל־הערשס איידעם, וועלכן די

יודנראט (מועצת היהודים)

שבועיים לאחר הכיבוש הגרמני קם היודנראט (מועצת היהודים). איני יודע מי ערך את רשימת חבריו, אך ידוע, כי הגיעה היא מטרנופול. כיושב־ראש מונה פייביש איינלגר, וכממלא מקומו שוע גולד. מעכל וינטר והרש גלברד — כממונים על ענייני עבודה ומחנות. יתר חברי המועצה היו מעכל מיטלמן, הרש אריך, משה אוירבך, בן־ציון ברגמן, יוסף קליינר, הרשל באבאד וכן יהודי בלתי מקומי אחד בשם גולדברג; ממקצועו היה האיש מכונאי־חשמלאי.

הקונטריבוציה הראשונה

ד״ר באזאר, שנתמנה, כפי שכבר נאמר לעיל, למושל הנפה בטרמבובלה, הטיל קונטריבוציה על האוכלוסיה היהודית שבובדזאנוב בסך 850 אלף זהובים. יצאה אליו משלחת מיהודי העיירה, שביקשתו להקטין במקצת את הסכום ולחלקו לשיעורין, משום שאין ביכולתם לאסוף סכום גדול כזה במשך חמשת הימים

רוסן האבן גענומען צום מיליטער, האט זיך נעבן טארנאפאל איבערגעטאן און געוואלט צוריקערן אהיים, קיין בודזאנאוו. האבן אים די אוקראאינער געכאפט און געפירט, מיט נאך אנדערע יידן, צום דערשיסן. ס'איז אים דאך געלונגען צו אנטלויפן און אנקומען זונטיק קיין בודזאנאוו. אבער, אנקומענדיק איז ער נישט געווען ביים ריינעם זינען: ער האט געשריען: „יאָ אוקראאיניעץ!" ערשט אין א וואך שפעטער איז ער געקומען צו־זיך און דערציילט, וואס מיט אים האט פאסירט.

יידנראט

צוויי וואכן נאכן אריינקומען פון די דייטשן איז אנטשטאנען דער יידנראט. כ'ווייס נישט ווער ס'האט אנגעגעבן די נעמען, נאר כ'ווייס, אז די ליסטע איז אנגעקומען פון טארנאפאל. אלס פארזיצער איז באשטימט געווארן פייוויש איינלעגער, אלס פארטרעטער שיע גאלד. מעכל ווינטער און הערש געלבארד — רעפערענטן פאר ארבעט און לאגער. די איבריקע זיינען געווען מעכל מיטלמאן, הערש עהריך, משה אויערבאך, בן־ציון בערגמאן, יוסף קליינער, הערשל באבאד

המיעדים; המשלחת העלתה חרס. באזאר נצטעק ואמר, כי כל רכושנו — דם אוקראיני הוא...

נתיישבה מועצת היהודים להעריך את כל איש, וישבו יומם וליל; למרות כל ההערכות המוגדלות החשבון עדיין לא השתווה... ולאחר התשלום הגדול הזה הגיעה פקודה מאותו ד"ר באזאר עצמו, כי בכניסתו של כל בית יהודי חייב להיתלות סימן־היכר בצורת מגן־דוד; בעד מגן דוד כזה יש לשלם 100 זהובים.

והאוקראינים עשו בינתיים את שלהם: מדי ליל בלילו התנפלו על בתים יהודים ושדדו מכל הבא ליד. ללכת לאוקראינים ולקנות אצלם משהו היה אסור ומסוכן ביותר.

משטרה יהודית

מהיודנראט בטרנופול הגיעה הוראה בדבר הקמת משטרה יהודית. מינו את שלום־לייזנר כמפקד, והשוטרים היו: צינציה שפירא, אברהם וינטר, שלום־

און א פרעמדער ייד מיטן נאמען גאלדבערג; פון פאך איז ער געווען אן עלעקטרא־מעכאניקער.

ערשטע קאנטריבוציע

דער ד"ר באזאר, וועלכער איז געווארן, ווי שוין דערמאנט, דער סטאראסטע אין טרעמבאוולע, האט ארויפגעלייגט א קאנטריבוציע אויף דער בודזינאווער ייִדישער באפעלקערונג אין דער הויך פון 850.000 זלאטעס. א דעלעגאציע איז צו אים געפארן בעטן, אז ער זאל אביסל פארקלענערן די סומע און צעטיילן זי אויף ראטן, ווייל ס'איז גארנישט מעגלעך צונויפנעמען אזא גרויסע סומע געלט אין פארלויף פון די געפאדערטע 5 טעג. ס'האט אבער, נישט געהאלפן; דער סטאראסטע האט זיך צושריגן, אז אונזער גאנץ פארמעגן איז אוקראיניש בלוט...

האט מען זיך אוועקגעזעצט שאצן און מ'איז געזעסן טאג און נאכט; און וויפל מ'האט געשאצט האט אלץ נישט געטויגט... שפעטער, נאכן באצאלן די גרויסע סומע איז אנגעקומען פון זעלבן ד"ר באזאר, אז יעדעס ייִדיש הויז

לייב גליק, משה הערש שלזינגר, בנו של אלי מעלער, משה שטרסברג, יהודה וינטר בנו של פישל בוכהולץ, שמשון פישבך.

היודנראט הטיל מיסים על האוכלוסייה היהודית. הכסף הוצא לקניית צורכי אוכל בשביל עניי העיר וכן, ובעיקר, כדי לספק את צורכיהם הרבים והולכים של אנשי הגסטפו מטרנפול, שהרבו להתארח בעיירתנו.

קונטריבוציות חדשות

כבר בשבועות הראשונים יצא הצוו, כי על היהודים למסור לשילטונות כל דברי פרווה; קישוטי הפרווה של נעלי הגברות, אף הם נדרשו ונמסרו.

לאחר־מכן הטילו מס־זהב: כל ראש חייב למסור שני גרמים זהב, ביחד 3,400 גרם. (לפי 1.700 נפש) ושוב התחילו ישיבות הערכה. אני נתתי אז 200 גרם זהב.

✶

מוז האבן ביים איינגאנג א ספעציעלן מגן־דוד אפצייכן; אזא מגן־דוד האט געקאסט 100 זלאטעס.

די אוקראינער האבן דערוויל געטאן זייערס: יעדע נאכט פלעגט מען באפאלן יידישע הייזער און בארויבעווען. צו גייען קויפן עפעס ביי די אוקראינער האט מען נישט געטארט.

יידישע פאליציי

פון טארנאפאלער יידנראט איז אנגעקומען א פאראדנונג וועגן צונעמען יידישע פאליציאנטן. האט מען צוגענומען שלום לייזנערן אלס קאמענדאנט און די פאליציאנטן זיינען געווען: צינציע שאפירא, אברהם ווינטער, שלום לייב גליק, משה הערש שלעזינגער, אלי מעלערס זון, משה שטראסבערג, יהודה ווינטער, פישל בוכהאלצעס, שמשון פישבאך.

דער יידנראט האט דאן באשטייערט די באפעלקערונג. דאס געלט האט מען געדארפן צו קויפן פראוויאנט פאר ארעמע מענטשן, און דער עיקר פאר געבן פארשידענע זאכן די געסטאפא־לייט, וועלכע האבן אפט גאסטראלירט פון טארנאפאל.

פעם הגיע מטרנפול איש גסטפו, בשם רומאן, והוא ציווה להביא לפניו במשך שלש שעות: 5 אווזים, 5 ק״ג חמאה, 5 ק״ג עור קשה, 2 זוגות מגפיים יקילוגרם אחד קפה. והצלחנו לאסוף את הכול, אך לא את הקפה; לא עלה בידינו להשיגו. אז נזכרו פתאום, כי מעבר לגשר מתגוררת העלמה מאלה, שנשתמדה לפני 50 שנה. הלכו אליה — והיא נתנה מיד את הקפה הדרוש.

תופסים אנשים למחנות עבודה

בדצמבר 1941 הגיע צוו מטרנופול, להמציא 20 אנשים צעירים למחנה עבודה בבארקי ליד טרנופול. כינסו את כל הצעירים לבית המדרש. הפילו פור — מי חייב לצאת למחנה. למרות סידור זה הסתתרו רבים ונמנעו מלהתייצב. המשטרה האוקראינית, בסיועה של המשטרה היהודית, חיפשה כל הלילה את החסרים, אך לא מצאה את כולם. גם אותי אסרו אז, אך בבוקר שוחררתי בהתערבותו של פייביש איינגלער..

נייע קאנטריבוציעס

שוין באלד אין אנהויב איז ארויס א באפעל, אז יידן דארפן אפגעבן יעדער פוטערוואַרג; זאגאר, די פעל פארפוצונג פון דאמענשיך האט מען געמוזט אראפנעמען און אוועקגעבן.

דערנאך האבן זיי ארויפגעלייגט א גאלד באשטייערונג: יעדער קאפ מוז געבן 2 גראם גאלד (1.700 יידישע קעפ!), צוזאמען 3,400 גראם. האט זיך ווידער אנגעהויבן א שעצעריי, וויפל יעדער מוז געבן גאלד. איך האב דאמאלס געגעבן 200 גראם.

★

איינמאל איז אראפ געקומען פון טארנאפאל א געסטאפא־מאן, מיטן נאמען ראמאן, און האט זיך געהייסן ברענגען אין פארלויף פון 3 שעה: 5 גענז, 5 ק״ג פוטער, 5 ק״ג הארטלעדער, 2 פאר שטיוול און 1 ק״ג קאפע. אלץ איז געלונגען צונויפברענגען, נאר נישט די קאפע; מ׳האט נישט געקאנט באקומען. האט מען זיך דערמאנט, אז אויף יענער זייט בריק וווינט די פאננא מאלע, וועלכע האט זיך צוריק מיט 50 יאר געשמדט. איז מען אריבער צו איר — און זי האט גלייך געגעבן די קאפע.

בפברואר 1942 הגיע מטרמבובלה הקומיסר הגרמני לענייני עבודה והורה, כי כל הגברים הצעירים עד גיל 40 יתייצבו ויצטיידו בכרטיסי עבודה; קרא לד״ר טייפר, שיבדוק את האנשים ויחלק הכרטיסים. הדבר התנהל כך עד שעות הצהריים. לאחר־מכן סגרו על 20 אנשים צעירים, שעה שהיו בביתו של ד״ר טייפר והובילום למחנה העבודה בהלובוטשק ליד טרנופול.

היו כבר, אם כן, 40 איש מבודזאנוב במחנה העבודה. והיות והיה צורך לספק להם אוכל מדי שבוע בשבועו, קיבלה מועצת היהודים 2 אנשים לעבודה, קנתה 2 עגלות וסוסים. העגלונים היו: שלמה אפשטיין ושלום ציילר. בכל שבוע הובילו למחנה את האוכל וכן בגדים כלשהם. אליהם התלוו מעכל וינטר או הרש גלברד. והיה ואיש בודזאנוב במחנה העבודה חלה, הוא הוחלף באחר, את החולה החזירו לעיירה.

ביולי 1942 דרשה לשכת העבודה הגרמנית 20 נערות לעבודה לחווה החקלאית ליד טויסט. והיות וכבר עבדו בחוות מליניסק 20 בחורות, היה צורך לקחתן משם ולהעבירן לטויסט; אולם בסופו של דבר התפזרו הנערות ונמלטו לבתיהן.

מ׳כאפּט מענטשן אין די אַרבעטס־לאַגערן אַריין

אין דעצעמבער 1941 איז אָנגעקומען אַ באַפעל פון טאַרנאָפּאָל, אַז מ׳מוז צושטעלן 20 יונגע מענטשן אין אַן אַרבעטס לאַגער באַרקי, נעבן טאַרנאָפּאָל. האָט מען צוזאַמענגערופן די גאַנצע יונגוואַרג אין בית המדרש אַריין און מ׳האָט געצויגן צעטלען — ווער דאַרף גייען אין לאַגער. טראָץ דעם האָבן זיך אַ טייל אויסבאַהאַלטן. איז ביינאַכט אַרומגעגאַנגען די אוקראַי־נישע פּאָליציי, צוזאַמען מיט דער יידישער, און אויפגעזוכט די פעלנדע; נישט אַלע האָט מען געפונען. אויך מיך האָט מען דאַמאָלס אַרעסטירט, אָבער אין דערפרי האָט מיך פּיוויש איינלעגער אַרויסגענומען.

אין פעברואַר 1942 איז אַראָפּגעקומען פון טרעמבאָוולע דער דייטשער אַרבעטסקאָמיסאַר און האָט פאַראָרדנט, אַז אַלע יינגע מענער ביז 40 יאָר זאָלן זיך צוזאַמענקומען, כדי אַרויסצונעמען אַרבעטס־קאַרטן; ער האָט גערופן דעם ד״ר טייפער, ער זאָל אַלע אונטערזוכן און אַרויסגעבן די קאַרטן. דאָס איז געווען ביז מיטאָג. נאָכמיטאָג האָט ער פאַרכאַפּט 40 יונגע מענטשן, ווען

ידיעות ראשונות בדבר המתה בגזים

באוקטובר 1942 נודע, כי בקיפטשיניץ התנפלו פתאום הרוצחים הגרמנים תפסו כ־500 יהודים ובקרונות חתומים הובילום לאי־מקום. לאחר־מכן נודע, כי הגרמנים מתנפלים מדי פעם על עיירה אחרת, תופסים יהודים ומובילים אותם לבלז׳יץ להמיתם בגזים!

ידעו אף לספר, כי אקציות אלו נעשות בעיקר בלילות. התחילו יהודים, על כן, בבוא הלילה, להימלט היערה ולהסתתר שם. והאוקראינים ניצלו את הדבר; הם כבר עמדו בדרכים ושדדו מה שרק אפשר היה. והדבר נמשך עד סוף אוקטובר.

לגיטו טרמבובלה

בסוף אוקטובר הגיעה הפקודה מהגסטפו בטרנופול, כי כל יהודי בודזאנוב, יאנוב, סטרוסוב ומיקולינצה חייבים לעקור ממקומותיהם ולעבור עד 1 בנובמבר 1942 לטרמבובלה. כל יהודי הרגיש הפעם, כי עקירה זו פירושה — הסוף המר.

זיי זיינען געווען אין דער וווינונג פון ד״ר טייפער, און אוועקגעפירט זיי אין ארבעטס־לאגער האלאוואטשעק נעבן טארנאפאל.

זיינען שוין געווען אין ארבעטס־לאגער 40 מענטשן פון בודזאנאוו. און אזוי ווי מ׳האט געדארפן יעדע וואך צושטעלן פאר זיי עסנווארג, האט מען צוגענומען צוויי מענער צו דער ארבעט און מען האט געקויפט פאר זיי 2 פערד־און־וואגנס. די פורמאנעס זיינען געווען: משה עפשטיין און שלום ציילער. יעדע וואך האבן זיי אוועק־געפירט עסנווארג און אויך אביסל קליידונג פאר די ארבעטער. מיט זיי איז שטענדיק מיטגעפארן מעכל ווינטער אדער הערש געלבארד. אז ס׳איז עמיצער אין לאגער קראנק געווארן האט מען געמוזט ברענגען אן אנדערן צו דער ארבעט און דעם קראנקען אהיימנעמען.

אין יולי 1942 האט דער דייטשער ארבעטס־אמט פארלאנגט אויך 20 מיידלעך, וועלכע האבן געדארפן ארבעטן אין א פאלווארק נעבן טויסט. און אזוי ווי ס׳האבן געארבעט 20 מיידלעך אויף דעם פאלווארק אין מליניסק, האט מען געמוזט די מיידלעך שיקן קיין טויסט; אבער די מיידלעך זיינען זיך באלד צעלאפן צוריק.

והאוקראינים, כדרכם מאז, נהגו גם מזה: התייצבו בדרכים ושדדו את היהודים המגורשים. הרבה הצליחו לברוח לבוצ׳אץ, לסקאלאט ולקופיצינצה.

ובטרמבובלה נמסר ליהודי בודזאנוב רחוב אחד, בו צוּוו להשתכן; והיה הגיטו לעובדה. אולם, יהודים לא שיערו, כי כל עניין הגיטו היה רק מזימה; כאן נלכדו במלכודת. ביחד היו בגיטו כ־5000 יהודים, שצופפו מן הקסרטנים עד הגשר.

האקציה הגדולה

כבר ב־4 בנובמבר 1942 נפוצה שמועה בגיטו, כי לתחנת הרכבת הגיעו 100 קרונות משא ריקים אות וסימן, כי הגרמנים מתכוננים להתנפלות גדולה על האוכלוסייה היהודית, כדי להובילה להשמדה; על מקרים דומים בעיירות אחרות כבר ידעו לספר. אני ואשתי, וכן יהודים רבים נוספים, נמלטנו בלילה היערה; אחרים עדיין לא האמינו...

ערשטע ידיעות וועגן פארגאזונג

אין אקטאבער 1942 האט מען זיך דערוווסט, אז אין קיפיטשיניץ זיינען פלוצלונג באפאלן די דייטשע מערדער און געכאפט ביי א 500 יידן און אין פארמאכטע וואגאנען זיי ערגעץ ווו אוועקגעפירט. אביסל שפעטער איז מען געוואר געווארן, אז די דייטשן באפאלן אלע מאל אן אנדער שטעטל און אז מ׳פירט אוועק די יידן קיין בעלזשיץ און דארט פארגאזט מען זיי.

מ׳האט געוווסט צו דערציילן, אז די כאפונגען ווערן געמאכט איבערהויפט ביינאכט. האבן יידן אנגעהויבן, ווי נאר ס׳איז צוגעפאלן די נאכט, צו לויפן אין וואלד אריין זיך דארט אוסבאהאלטן. די אוקראינער האבן דאס אויך אויסגענוצט: זיי זיינען שוין געשטאנען אויף אלע וועגן און בארויבט די יידן, וואס מ׳האט נאר געקענט. דאס האט אזוי אנגעדויערט ביז סוף אקטאבער.

קיין טרעמבאוולע אין געטא אריין!

סוף אקטאבער 1942 איז אנגעקומען א באפעל פון דער טארנאפאלער געסטאפא, אז אלע יידן פון בודזאנאוו, יאנאוו און סטריסאוו מוזן זיך אריבער־קלויבן ביזן 1טן נאוועמבער 1942 קיין טרעמבאוולע. יעדער ייד האט יעצט

וכל ההרגשות המוקדמות המרות נתגשמו במלואן. ב־4 בנובמבר 1942, בלילה התנפלו הרוצחים הגרמנים בעזרתם של השוטרים האוקראינים על היהודים, שהתקבצו בגיטו טרמבובלה, תפסו כאלפיים מהם, כלאום בקרונות המוכנים, סגרום בקרשים ושילחום לבלז׳יץ. כ־50 יהודים הצליחו להמלט מן הרכבת הנוסעת בקפיצה תוך הנסיעה, לאחר שפרצו את שריגי החלונות.

ביער היינו שני לילות ויום אחד. כשחזרנו הביתה ב־6 בנובמבר בבוקר ראינו לדעת את החורבן הגדול. אחות אשתי עם שני ילדיה שהיו מוסתרים אצל אחי וולף, נתפסו ונלקחו. גורל דומה היה מנת חלקם של אחי וולף, אשתו וחמשת ילדיו, של הדוד מאלה ואשתו. שואה זו היתה ב־5 בנובמבר, 25 ימים בחודש חשוון.

ב־7 בנובמבר הגיע מטרנופול איש הגיסטפו, בשם בישוף, וחזר על בתי היהודים — וכל אשר מצא חן בעיניו נטל. ליד ביתי התגורר יהודי מיאנוב אשר לא הזדרז לפתוח את דלתו לפניו ; הרוצח הכהו במערך עד שכרע ומת. אותו רוצח עצמו תפס בשבוע שלאחר־מכן יהודים לארוז את החפצים ששדד. והיות והיה קר באותו בית, הרשה לעצמו אחד היהודים להסיק את הכיריים. וכשנכנס

געפילט, אז דאס גייען קיין טרעמבאָוולע הייסט די ענדע. און די אוקראַינער, ווי זייער שטייגער, האָבן ווידער נהנה געווען : מ׳איז געשטאַנען אויף די וועגן און באַרויבט די געטריבענע יידן.

אין טרעמבאָוולע איז די בודזאַנאָווער יידן צוגעטיילט געוואָרן א גאַס, אין וועלכער זיי האָבן געדאַרפן וווינען. אַזוי אַרום איז דער געטאָ געוואָרן א פאַקט. יידן האָבן, אָבער, נישט געוווּסט, אַז דער גאַנצער עניין געטאָ איז צוגעגרייט געוואָרן, כדי צו כאַפּן זיי אין נעץ, און דאָס גאַנץ שנעל !

די גרויסע אקציע

שוין דעם 4טן נאָוועמבער 1942 האָט זיך פאַרשפּרייט א קלאַנג אין געטאָ, אַז אויף דער באַנסטאַציע שטייען מער ווי 100 ליידיקע לאַסט־וואַגאָנען, א צייכן, אַז די דייטשן גרייטן אַן אַקציע אויף דער יידישער באַפעלקערונג און זי אַוועקפירן צום פאַרגאַזן ; ענלעכע פאַלן האָבן זיך געלאָזט הערן פון אַנדערע ערטער. איך מיט מיין פרוי און אויך אַסך אַנדערע יידן, זיינען מיר געלאָפן אויף ביינאַכט אין וואַלד אַריין ; אַנדערע האָבן נישט געגלויבט..

און ווי מ׳האָט פאַרגעפילט איז טאַקע געשען. אין דער נאַכט פון 4טן אויפן 5טן נאָוועמבער 1942 זיינען די דייטשע מערדער, מיט דער הילף פון

הרוצח ושאל מי הסיק את הכיריים ולא קיבל תשובה, היכה את היהודים מכות רצח; על אחד הפליא מכותיו עד שהלה כרע ומת.

✶

הזמן בין אקציה אחת לשנייה היה גרוע יותר ממוות. בכל חדר 5×5 היו 20 איש לפחות, על גבי מיטות מלוחות עץ, ערוכות עד התקרה. ולא ייפלא הדבר, שכבר בהתחלת הגיטו פרצה מגיפת טיפוס, שהפילה חללים הרבה; 20—25 מתו יום יום. החיים קינאו במתים.

הגיטו מוקף היה גרמנים ואוקראינים, ומדי פעם ירו „סתם" לתוך החלונות. אלפי יהודים הזדעזעו בפני גרמני מזוין אחד.

אנשי הגסטפו ביחד עם אנשי המיליציה היהודית, באו לתפוש אנשים לעבודה במחנות. והיה מן הפרדוקס: בזמן אקציה שילמו כסף תועפות, כדי ללכת למחנה עבודה, ואילו בזמן שקט יחסי פחדו ללכת למחנות; הסתתרו בגיטו והאמינו, כי כאן מקום מבטחים.

דער אוקראינישער פאליציי, באפאלן אלע יידן, וועלכע האבן זיך געפונען אין טרעמבאוולע, און געכאפט ביי א 2,000 יידן, אריינגעטריבן זיי אין די פאר־געברייטעטע וואגאנען, פארקלאפט זיי מיט ברעטער און אוועקגעשיקט קיין בעלזשיץ. ביי א 50 יידן איז געלונגען צו דערטלויפן דורך אויפרייסן די וואגאנען און שפרינגען אין מיטן פארן פון צוג.

אין וואלד זיינען מיר געווען 2 נעכט מיט א טאג. ווען מיר אלע זיינען אהיימגעקומען דעם 6טן נאוועמבער אין דערפרי, האבן מיר דערזען דעם גרויסן חורבן. מיין פרויס שוועסטער מיט די 2 קינדער, וועלכע זיינען געווען באהאלטן ביי מיין ברודער וואלף האבן זיי צוגענומען. דעם זעלבן גורל האט געטראפן אויך דעם ברודער וואלף מיט זיין פרוי און 5 קינדער. דעם פעטער מאלע מיט זיין פרוי. די שחיטה איז פארגעקומען דעם 5טן נאוועמבער, וועלכער איז אויסגעפאלן 25 טאג אין חודש חשון.

דעם 7־טן נאוועמבער איז אראפגעקומען פון טארנאפאל א געסטאפא־מאן מיטן נאמען בישאף און איז ארומגעגאנגען פון הויז צו הויז — און וואס ס'איז אים געפאלן האט ער גענומען. נעבן מיר האט געווינט א ייד

בונקרים

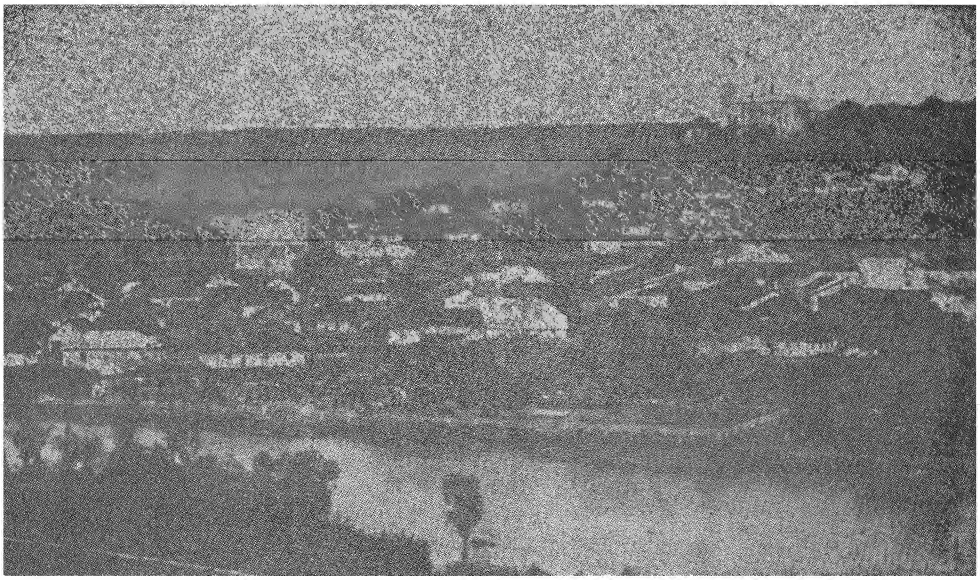
התגוררנו אז ביחד עם הירש בארון ואשתו וכן עם משפחתו של לוזר ציילר. לאחר מגפת טיפוס, שאחזה בכל השכנים ושנמשכה ארבעה שבועות, ניגשנו לעשות מסתור טוב. מתחת למיטה, שעמדה ליד קיר, חתכנו שני קרשים של הרצפה, חפרנו בור וציפינו דפנותיו בקרשים, ושוב חתכנו דלת קטנה מן הקרשים האלה ודרכה שוב עשינו בור חדש להסתתר שם; בצינור פח קיבלנו אוויר מן החוץ. ב־7 באפריל 1943 (זוכרני, היה זה ב׳ בניסן) שוב התנפלו השודדים הגרמנים על הגיטו. כולנו, כל השכנים, נמלטנו אל המחבוא. היה זה בשעה 4 לפנות בוקר. עד שעה 11 לא שמענו כלום. לפתע שמענו כי החיות הגרמניות מצאו את פתחנו מתחת למיטה. הם ציוו על שוטר אוקראיני לרדת ולבדוק, אם אין שם יהודים מסתתרים. השוטר ירד וצעק כלפי מעלה למרעו, השוטר האוקראיני האחר: „דאוואי לאמפא (תן את המנורה)!" איברינו בבור גוועו; חשבנו, כי אבדנו. לאחר חיפושים מרובים גילה האוקראיני גם את הפתח השני. אך היות שליד הפתח השני,

---

פון יאנאוו, האט ער דעם געסטאפא־מאן נישט אזוי שנעל געעפנט די טיר; האט אים דער מערדער געשלאגן מיט א וואלגער האלץ ביז ר׳איז געפאלן טויט. דער זעלבער מערדער האט די צווייטע וואך געכאפט יידן צוניפצולייגן די געריבטע זאכן. און אזוי ווי ס׳איז דאמאלס געווען קאלט, האט ווער פון אונז אנגעהייצט אין דער קיך. ווען דער אויסוואורף איז אריינגעקומען און געפרעגט, ווער האט אנגעהייצט און קיינער האט אים נישט געענטפערט, האט ער יעדן געשלאגן מיט א שטעקן; איינעם האט ער אזוי געשלאגן, אז ר׳איז דארט אויסגעגאנגען.

בונקערס

מיר האבן דאן געוווינט צוזאמען מיט הערש באראן און זיי פרוי און מיט לוזער ציילערס משפחה. נאך א 4 וואכיקע טיפוס מגפה, וואס האט פארכאפט אלע שכנים, זיינען מיר צוגעטרעטן צו מאכן א גוט באהעלטעניש. אונטער א בעט, וואס איז געשטאנען ביי א וואנט, האבן מיר אויסגעשניטן 2 ברעטלעך פון דער פאדלאגע. געגראבן א גרוב און אים אפגעשאלעוועט

בודזאנוב; למעלה מבצר ה„זאמעק".

מיט ברעטער, און ווייטער אויסגעשניטן א טירל פון די ברעטער, כדי צו מאכן א נייעם גרוב, ווו מיר האבן זיך געהאט צו באהאלטן. מיט א בלעכרערל האבן מיר באקומען לופט פון דרויסן.

דעם 7 אפריל 1943 (כ׳געדענק, אז דאס איז אויסגעפאלן ב׳ ניסן) זיינען די דייטשע מערדער ווידער באפאלן אונזער געטא. מיר זיינען אלע שכנים דערטלאפן אין אונזער באהעלטעניש. דאס איז געווען 4 פארטאג. ביז 11 האבן מיר גארנישט געהערט. פלוצלונג האבן מיר דערהערט ווי די דייטשע בעסטיעס האבן געפונען אונזער עפענונג אונטערן בעט. זיי האבן געהייסן אן אוקראאינישן פאליציאנט ארונטערגיין און אויסגעפינען, צי באהאלטן זיך דארט נישט קיין יידן. דער פאליציאנט איז אראפגעקומען און ארויפגעשריגן צו אן אנדערן אוקראאינער: „דאוואי לאמפו (גיב ארונטער דעם לאמפ) !" ס׳איז אונז אין גרוב אפגעשטארבן יעדער אבר; מיר האבן געדענקט, אז מיר זיינען פארלוירן. נאך לאנגער זוכעניש האט דער אוקראאינער געפונען די צווייטע עפענונג. נאר אזויווי ביי דער צווייטער עפענונג, אינערווייניק, איז געשטאנען שלום ציילער און דער אוקראאינער איז געווען א בודזאנאווער

מבפנים, עמד שלום ציילר, והאוקראיני היה מבודזאנוב, ששלום הכירו יפה, ניאות, לאחר הפצרות מרובות, להניח אותנו לנפשנו. האוקראיני צעק מיד כלפי מעלה: „נעמא ניקוהו (אין איש)" — וניצלנו.

למחרת הגיעה אלינו בתו של מיכל מיטלמן, ערומה ופצועה, וסיפרה לנו, כי כל היהודים שנתפסו אולצו על־ידי הרוצחים להתפשט מכל בגדיהם באמצע השוק בטרמבובלה; הבגדים נשארו בערימה, וכל היהודים, כ־1500 במספר, הובלו בעירומיהם לקראת בורות מוכנים מראש בפלבנובקה וכולם נורו שם. ומאחר שהיא שכבה למעלה, והיתה פצועה קלות, הצליחה בלילה להימלט על נפשה ולהגיע לכאן.

והכיליון נמשך

למחרת נדרשו היהודים הנותרים לשלם בעד כל כדור, שהרוצחים השתמשו, מ־10 עד 20 מרק לכדור. את כל הבגדים של ההרוגים, והם הבגדים היקרים ביותר, כי תמיד לבשו את אלה מחוסר מקום להחביא אותם, אספו הגרמנים.

און שלומס א גוטער באקאנטער, האט ער אים שטארק געבעטן, ער זאל אונז צורו לאזן. דער אוקראינער האט באלד א געשריי געטאן: „נעמא ניקוהו (קיינער נישטא)" — און מיר זיינען געראטעוועט געווארן.

דעם אנדערן טאג איז אנגעקומען מעכל מיטלמאנס א מיידל, א נאקעטע און א פארוואונדעטע און דערציילט, אז די אלע געכאפטע יידן האבן די מערדער באפוילן אויסטועץ זיך נאקעט אין מיטן מארק אין טרעמבאוולע; די קליידער זיינען געבליבן — און אלע יידן, ביי א 1,500 מאן, האט מען געטריבן נאקעטערהייט אין נאנטסטן דארף צו שוין צוגעגרייטע גריבער און אלע אויסגעשאסן. און אזוי ווי זי איז געלעגן פון אויבן און געווען לייכט פארוואונדעט, איז איר געלונגען ביינאכט צו אנטלויפן.

צומארגנס האבן די איבערגעבליבענע יידן געדארפן באצאלן פאר יעדער קויל, וואס די מערדער האבן זיך באנוצט, פון 10 ביז 20 מארק. די קליידער — און אמייסטנס זענען דאס געווען די בעסטע, ווייל יעדער האט אנגעטון דאס

ושוב הקטינו את שטח הגיטו, שנשארו בו כ־1500—2000 יהודים בכמה בתים, מהסטרוסטה עד לביתו של הרב.

ורק כעת התחילו לחשוב על מחבואים מחוץ לגיטו אצל איכרים נוצרים או ביער. רק כעת הבינו, כי אין כל תקוה להישאר בחיים, אם יחכו בלא מעשה לבאות. החיים נעשו אכזריים מאוד, אנשים לא רצו לטעום מן האוכל, כדי למות יותר מהר. כל אחד רץ אנה ואנה כמתעתע, מבלי לדעת מה לעשות עם עצמו. הרגישו, שגם האדמה וגם השטח בחלל, שהגוף תפס הולכים ומצטמצמים ואין מקום בשבילם... היו הרבה, שדבקו באלהים, ואילו אחרים דווקא כפרו בעיקר והטיחו דברים קשים וזלזלו בכול. הדברים האלה לא ארכו אמנם זמן רב, והישועה, בצורת המוות הגואל, באה במהרה...

ביום 1 ביוני 1943 באה המהלומה האחרונה: פלוגה של כ־250 אנשי ס"ס ביחד עם אוקראינים התנפלו על הגיטו, והתחיל פוגרום איום שארך יומיים: אחרי היומיים הכריזו הגרמנים על טרמבובלה כעל נקיה מיהודים, זאת אומרת, שהנוצרים היו צריכים להבין, כי אם פוגשים ביהודי הוא יכול להרגו מבלי לתת את הדין. ועל־כן, כל מי שעוד היה מוסתר אצל נוצרי,

---

בעסטע, נישט האבנדיק ווו דאס צו באהאלטן — האבן די דייטשן צונויפגענומען, און דעם געטא, ווו ס׳זענען נאך געווען א צוויי טויזנט יידן, האבן זיי פארקלע־נערט; סך־הכל האבן זיי איבערגעלאזט אפאר הייזער — פון סטאראסטע ביזן רבס הויז.

ערשט איצט האט מען אנגעהויבן צו טראכטן וועגן באהעלטענישן אויסער דעם געטא, ביי קריסטן אדער אין וואלד, ווייל מ׳האט שוין געזעען, אז ס׳איז נישטא מער קיין האפנונג צו בלייבן לעבן אויב מ׳וועטווארטן אין געטא. דאס לעבן איז געווארן זייער גרויזאם, מענטשן האבן נישט געוואלט פארזוכן קיין עסן, כדי צו שטארבן וואס שנעלער... מ׳איז געלאפן ווי פארווירט, נישט וויסנדיק וואס צו טון. מ׳האט געפילט, אז ס׳איז שוין נישטא קיין שטיקל רוים אויף גאטס וועלט פאר זיי. דאמאלס זענען אטייל געווארן מער רעליגיעז און אטייל גאר פארקערט — האבן אנגעווירן דעם גלויבן.. אבער לאנג האט דאס נישט אנגעדויערט, ווייל דער אויסלייזער, דער טויט, איז געקומען גאנץ שנעל.

דעם 1טן יוני 1943 איז געקומען דער לעצטער קלאפ: ביי א 200 דייטשן און אוקראינער זענען באפאלן דעם געטא און דער פאגראם האט געדויערט

והוא לא מהימן ביותר, היה מוכרח לברוח בלילה ליער או למקום אחר. המעטים שנשארו מבודזאנוב, מקצתם ברחו בלילה לקופיצינייץ, מקום שם הגיטו עדיין לא חוסל אז, ומקצתם ברחו חזרה לבודזאנוב לחפש איכרים מכירים ולהסתתר שם... וכך ברחו לקופיצינייץ שלום לייזנר עם חלק ממשפחתו, בני לוזר ציילר, ציפה גלבטוך, ישראל לייזנר, מאיר לייבוש אשכנזי, אברהם גלזר, יונה ברוינשטין.

אולם, בסוף יוני 1943 גם גיטו קופיצינצה חוסל, ונשארו רק אלה שנמלטו חזרה לבודזאנוב; גם מקופיצינצה ברחו שוב לבודזאנוב... הדרך ארכה לפעמים 2־3 ימים, מפני שאפשר היה להלך רק בלילות; וגם אז נתפסו רבים על ידי האוקראינים. כך נהרגו אברהם בנו של ישראל גולדמן, בני ליפא פריזנר, ציפה גלבטוך עם הילדים, גיציע שוואם עם הילדים. באותו זמן מצאו חוליגנים את שמואל, חותנו של שלמה שטוק, בבודזאנוב, בשטח בית הקברות וירו בו. ביער הרגו אז את שלום ומנדל ציילר, את לייב שפירא עם כל המשפחה, את מיכל וינטר, את מאטיע רייס עם המשפחות. לאחר מכן הרג האיכר קובאליק את צינצי שפירא על משפחתה, את משה בן פאליק על משפחתו, את ברל

צוויי טעג. נאך דעם האבן די דייטשן דערקלערט די שטאט טרעמבאבלע אלס „יודנריין״, דאס האט געהייסן, אז יעדער קריסט וואס טרעפט א ייד — מעג אים הרגנען אן שום שטראף. אזוי האט יעדער ייד, וועלכער האט זיך אויפגעהאלטן ביי א קריסט, וואס איז נישט געווען גאנץ באגלויבט, געמוזט דערטלויפן אין וואלד אריין אדער ערגעץ אנדערש. אטייל בודזאנאווער יידן זענען דאמאלס דערטלאפן אין קיפיציניצער געטא, וועלכער האט נאך דאן עקזיסטירט, און אטייל צוריק קיין בודזאנאוו צו זוכן היימישע גויים זיך דארט באהאלטן. קיין קאפיצינעץ זענען דאן דערטלאפן שלום לייזער מיט אטייל פון זיין משפחה, לוזער ציילערס קינדער ציפע געלבטוך, שראלקע לייזנער, מאיר לייביש אשכנזי, אברהם גלעזער, יונה ברונשטיין און אנדערע.

אבער אין סוף יוני 1943 איז אויך דער געטא אין קיפיציניץ אויפגעלעזט געווארן; געבליבן זענען נאר די יעניקע, וועלכע זענען אנטלאפן קיין בודזאנאוו — ווייל אויך פון קיפיציניץ איז מען אנטלאפן קיין בודזאנאוו. דער וועג האט געדויערט מער ווי 3 טעג, ווייל גייען האט מען געקאנט נאר ביינאכט; אויך אזויערנאך זענען אסך אויסגעהרגט געווארן דורך די אוקראינער. למשל, שראל גאלדמאנס זון, אברהם, ליפע פריזנערס קינדער, ציפע געלבטוך מיט

בן זיסיע שיפמן וברל, בנו של אלי מעהלר. כל אלה הסתתרו אצל איכר זה ואת רכושם מסרו לו — וכך שילם להם... אחרי שבועיים מצאו האוקראינים את בני נוסי גלברד אצל פולניה, התנפלו עליהם בסכינים והובילום לטרמבובלה, כדי לזכות בפרס; שם נורו. גם את האשה הנוצריה, שהחביאה אותם, הרגו במקום. גם את בנו של הירש גולדמן הצעיר תפסו ומסרו לגרמני, שבמקרה היה שם, והוא המיתו ליד ביתו של ד"ר טייפר.

באוקטובר 1943 התנפלו הגרמנים על ביתו של טומקה מיכליאק, מקום שם הסתתרו בן־ציון באבציס עם הילדים וכן בנו הגדול של הירש פראימס; כולם נהרגו. בחודש נובמבר הרג איבאן צוויהון את הירש גלברד, את רחל וליבע צימט (די פהאטשקע) ואת רחל גליק. לפני כן הרגו בקיביבאליק את ברל גלברד, שלום גלזר, שלמה גלזר, משה גרנובסקי, פייבוש שוארץ על משפחותיהם.

*

בדצמבר 1943 הרגו הגויים, בני העיר, בגרזינים את שלום ליב גליק, אשתו של משה ברכר עם הילד ואת גוצי בת מאלה גלזר עם בעלה. מדי ערב

די קינדער, גיציע שוואם מיט קינדער. דאמאלס האט מען געפונען שלמה שטאקס איידעם אויפן בית הקברות און דארט אים דערשאסן. אין וואלד האט מען געהרגט שלום און מענדל ציילער. לייב שפירא מיט דער גאנצער משפחה, מיכל ווינטער, מאטיע חיהס מיט משפחה. נאכדעם האט קאוואלעק דערהרגט צינצי שפירא מיט משפחה, משה פאליק מיט משפחה, בערל זיסיע שיפמאנס און בעריל אלי מעלערס — זיי האבן זיך ביי אים באהאלטן און ער האט ביי זיי דאס גאנצע געלט צוגענומען. אזוי האט ער זיי באצאלט... צוויי וואכן שפעטער האבן די אוקראינער געפינען נוסי געלבארדס קינדער, זיי באפאלן מיט מעסערס און געפירט זיי קיין טרעמבאבלע צו געווינען די באלוינונג... דארט האט מען זיי געשאסן צוזאמען מיט דער גויה, וואס האט זיי אויסבאהאלטן... אויך הערש גאלדמאנס זון האבן זיי געכאפט און איבערגעגעבן א דייטש, וועלכער האט אים דערשאסן נעבן ד"ר טייפערס הויז.

אין אקטאבער 1943 זענען דייטשן באפאלן טאבקע מיכלאקס הויז, וווּ ס'האבן זיך אויסבאהאלטן בן־ציון באבצעס מיט די קינדער און הירש פראימס גרעסערער זון — אלע האט מען אויסגעהרגט. אין נאוועמבער האט איוואן צוויהון דערהרגט הירש געלבארד, רחל מיט ליבע צימעט און רחל

היתה יוצאת חבורה של אוקראינים מאיכר לאיכר, לחפש יהודים מוסתרים. את מי שתפסו הרגו ללא רחם בכלי עבודה ובמכשירים קהים אחרים, שמצאו תחת היד. ב„פולווארקעס" מצאו אח"כ הרוגים את אשתו של שיע גולד עם הבת. אח"כ הראו לגרמני מחבוא על ה„ציגעלניע". ושם מצא הוא והרג את ישראל לייזנר ואת ליבע ריקל'ס, הבת.

ארבעה שבועות לפני ניצחון הרוסים וכניסתם לעיירה התנפלו אוקראינים על איכר בסביבת ה„זאזאמצ'ה", מקום שם הסתתרו אשתו של יהודה מאיר והילדים, מאנעס הירש, פרנקל שמעון, שמואל הייטנר, הם על משפחותיהם; כן גם פעפי וזיסל גלזר — ואת כולם הרגו באיתים ובגרזינים.

באותו זמן התחילו האוקראינים להתנקם גם בפולנים ושרפו את בתיהם. את בתי היהודים מכרו ב־200—500 זהוב ותיכף לאחר המכירה פירקו אותם; בכל העיירה נשארו בתים מספר בלבד, כמו של אברהם האמר, של משה

גליק. נאך פארדעם האבן זיי אין קיביבאליק געהרגט בערל געלבארד. שלום שלעזער, שלמה גלעזער, משה גראנאווסקי, פייוויש שווארץ מיט די משפחות

דעצעמבער 1943 האבן די גויים דערהרגט שלום לייב גליק, משה בעכערס פרוי מיט קינד, גוצע מאלע גלעזערס מיטן מאן. יעדן אוונט איז א באנדע אוקראינער ארומגעגאנגען זוכן פארבאהאלטענע יידן; וועמען מ'האט געפונען האט מען מיט טעמפע לאפאטעס געהרגט. אויף די פאלווארקס האט געפונען זיין טויט שוע גאלד מיט דער טאכטער. שפעטער האבן זיי געוויזן די דייטשן א באהעלטעניש אין דער ציגעלניע — און דארט האט מען געהרגט שראלקע לייזנער און ליבע ריקל.

4 וואכן, איידער די רוסן זענען צוריק אריין קיין בודזאנאוו, זענען די אוקראינער באפאלן א גוי אויף דער „זאזאמצע" ווו ס'האבן זיך באהאלטן יהודה מאיר מיט די קינדער, מאנעס הירש, שמעון פרענקל, שמואל הייטנער מיט משפחות, פעפי און זיסל גלעזער — אלע האט מען מיט העק און לאפאטעס דערהרגט.

אין יענע צייט האבן די אוקראינער אנגעהויבן זיך נוקם זיין אויך אין די פאלאקן און פארברענט זייערע הייזער. די יידישע הייזער פלעגן זיי

וינפלד, הירש ליב ומאלה גלזר, פייבוש צואנגר, משה אויערבך, ד"ר טייפר, ובית הבוכהולצים.

ובעת ההיא נתארגנה חבורת אוקראינים בשם „בנדערובצעס" והכריזו, שילחמו בהיטלר, בתור פרטיזנים. יהודים רבים חשבו, שכאן מקומם... כל אחד היה צריך להשליש 5000 זהובים, דמי הרשמה, וכך הצטרפו אליהם, אחרי תשלום הסכום, בתו של מיכל מיטלמן, בתו של בן ציון ברגמן, הבת של בנימין שטרן, יוסף שוארץ (בן משה) יודל וינטר, פייבוש שוארץ ועוד אחרים — ואת כולם הרגו האוקראינים, חברי הארגון הטמא הזה!

✶

ביום ה־23 במרץ 1944 נכנסו הרוסים העירה. יהודים מספר, שנשארו לפליטה. יצאו מחוריהם כפראים, ללא נעליים ובגד על גופם — הרוסים חלקו להם קצת מלבושים. האוקראינים, שהיו כל הזמן כה פעילים, ברחו ליערות, והתחילו להתנפל על יהודים, פולנים ורוסים; כל יום היו קרבנות. היו

פארקויפן פאר 200—500 זלאטעס און באלד האט מען זיי צונומען און געזוכט אין זיי גאלד... געבליבן שטייען זענען די פאר הייזער, ווי פון אברהם האמערס, משה וויינפעלדס, הירש לייב און מאלע גלעזער. פייוויש צוואנגער,משה אוירבאך, ד"ר טייפער און בוכהאלץ.

✶

דאמאלס האט זיך געגרינדעט א גרופע אוקראינער מיטן נאמען באנדעראור־צעס און האבן ערקלערט צו קעמפן מיט די דייטשן. אסך יידן האבן געמיינט, אז דא איז זייער ארט... יעדער האט באדארפן איינצאלן 5 טויזנט זלאטעס איינשרייב געלט. אזוי זענען צוגעשטאנען צו זיי מיכל מיטלמאנס טאכטער (וועלכע איז פריער דורך א נס געבליבן לעבן פונם טויטן גרוב), בן־ציון בערגמאנס טאכטער, בנימין שטערנס טאכטער, יוסל שווארץ משהס, יודל ווינטער, פייוויש שווארץ און נאך אנדערע; אלע האבן אבער די אוקראינער דערהרגעט, טאקע די זעלבע „פארטיזאנער" ימח־שמם.

✶

מתחפשים לקצינים רוסים, ואפילו לאור היום היו מתנפלים על עיירות וכפרים. הרוסים היו עסוקים במלחמה ולא יכלו לכן להתעסק בהם.

✶

מכל האוכלוסיה היהודית בבודזאנוב נשארו ביום השיחרור 18 איש — אודים מוצלים, רצוצים ושבורים; הם התפזרו לכל קצווי תבל, רובם לארץ ישראל.

דעם 23טן מערץ 1944 זענען די רוסן אריין אין בודזאנאוו. געציילטע יידן, וועלכע זענען געבליבן לעבן, זענען ארויס פון די לעכער, ווי ווילדע — אן שיך און אן קליידער; די רוסן האבן זיי געגעבן אביסל קליידער. די אוקראינער, וועלכע זענען די גאנצע צייט געווען אזוי טעטיק, זענען אנטלאפן אין די וועלדער אריין און דארט באפאלן יידן, פאלאקן און רוסן. אפילו בייטאג זענען זיי אנגעפאלן אויף שטעטלעך און דערפער; די רוסן זענען געווען פארנומען מיט דער מלחמה קעגן די דייטשן און האבן זיך נישט געקאנט מיט זיי אפגעבן.

✶

פונם גאנצן שיינעם יידישן יישוב אין בודזאנאוו זענען פארבליבן בלויז 18 יידן — צעבראכענע, פארפינסטערטע. זיי האבן זיך צעשפרייט אויף דער גאנצער וועלט און בעיקר קיין ארץ־ישראל.

די נעכטנס פארגאנגענע
פינצטערע, שווארצע —
זכרון, פארמעק נישט!
פארצייכן, פארשרייב!
פארשרייב דא פאר דורות
וואס וועלן נאך קומען
באוויינען, באקלאגן,
דעם אייביקן ייד.
און אפשר וועט עמיצער
קדיש דא זאגן?
און אפשר וועט עמיצער
שרייבן א ליד?

(קטע מהשיר „אין יד־ושם"
מאת נ. ד. קארמאן)

ניצולים מטרמבובלה מספרים

(עפ״י עדויות שנמסרו ב„יד־ושם״)

הגיטו בטרמבובלה

(פ. דראביק, ק׳ חיים): **בסוף אוקטובר 1942 הוקם הגיטו בעיר: בחלקו של רחוב סובייסקי, בשטח בית הכנסת, בית המרחץ העתיק ובכל משכנות העוני שבסביבה. לגיטו הוכנסה כל האוכלוסייה היהודית מטרמבובלה, מבוד־זאנוב, מיאנוב, מסטרוסוב ומכפרי הסביבה.**

זמן מועט לאחר פלישת הנאצים לעיר טרמבובלה הם ניגשו לארגון היודנראט והוא נעשה אט־אט למכשיר בידי הצורר. יודנראט זה הוציא לפועל את הוראותיו, סיפק עובדים יהודים לעבודות כפייה, ביצע החרמות כסף, פרוות, רהיטים. בעזרת המשטרה היהודית (אורדנונגס־די־נסט) סיפק הוא אנשים למחנות. בעיקר למחנה, הנודע לשמצה, שליד טרנופול.

היושב־ראש הראשון של היודרנאט היה העו״ד ד״ר סרט. חבריו, בין אחרים: אלתר אזדרבל, גולדשטיין, עו״ד ספרין; אחיו של זה האחרון מונה כמפקד המשטרה היהודית. לאחר זמן התפטר עו״ד סרט מתפקידו, לכאורה מטעמי בריאות, אך למעשה לא רצה לשתף־פעולה עם הצורר. ממלאי מקומו היו — קודם גולדשטיין ואחר־כך קצ׳קה.

מקום מושבו של היודנראט היה בביתו של הרב לייטר, ועובדה זו השפיעה בהתחלה על פעולתו של היודנראט; בעיות רבות נדונו והחלטות נתקבלו בשיתוף הרב דמתא. הרב לייטר הומת בתקופה מאוחרת יותר בידי הנאצים.

לא אשכח לעולם...

(אינז׳ גוסטב אנגל, רמת־אביב): **היודנראט הקים ועדת שיכון, שמתפקידה היה לחלק את מקומות המגורים לכל באי הגיטו. מכל העברים והכיוונים נמשכו קבוצות יהודים, מכל הגילים והמינים, כשהם מתקרבים לרחובות הגיטו עם מטלטליהם האחרונים בידיהם, או מובלים בעגלות־יד קטנות. מראה נורא זה לא אשכח לעולם! אולם כל אלה הטרדות והדאגות נשארו בצל לעומת כל הסכנות והאיומים, שתלו על ראשינו.**

אקציות

כבר ביום השלישי להיכנסנו אל הגיטו קיבלנו ידיעה נאמנה מעובד רכבת אחד, שבליל 2 באוקטובר תגיע לעיר רכבת מיוחדת עם עשרות קרונות־משא ריקים; ברור היה מיד, שבקרונות אלה יוטען חומר אנושי חי. הידיעה התפשטה במהירות הבזק וגרמה מיד לתנועת בריחה המונית לכל כיווני העיר. כל, שהיתה לו אפשרות למצוא מחסה כלשהו, ברח מן הגיטו. הגדילה את הבריחה הידיעה, שבשעות הצהרים ייסגר הגיטו ואי־אפשר יהיה לצאת ממנו.

ואכן, הרעה הגיעה. למחרת השכם, בשעה 4 לפנות בוקר, הוקפה כל הסביבה על־ידי פלוגות ס.ד. וס.ס. מטרנופול, בליווי המשטרה האוקראינית. חברי היודנראט והמיליציה היהודית, שהובהלו למקום — תפקידם היה להדריך את הנאצים למקום מגוריהם ולמקומות הסתר של היהודים. אולם שיתוף פעולה זה לא הגן על חברי היודנראט והמשטרה עצמם ובעיקר לא על משפחותיהם של אלה, וזאת למרות ההבטחה המפורשת, שגם באלה האחרונים לא יגעו לרעה.

מי יכול לתפוש את המצב הטראגי, בו נתונים היו הקרבנות החטופים, שנאספו במשך כל היום לכיכר המיועדת! הם ישבו כמעט ללא תנועה וחיכו להטענתם ולהובלתם לקראת תחנתם האחרונה — המוות. דומני, רק אלה, אשר עדיין נשארו במקומות־הסתר, והסכנה להיתפש כל רגע על־ידי הרוצחים ריחפה על ראשם — רק המה יכלו לרדת לעומקה של הזוועה. אנשי היודנראט והמשטרה היהודית, אשר נפגעו פתאום על־ידי תפישת בני משפחותיהם, גם הם הרגישו על עורם את המצב. אמנם, לאחר השתדלויות רבות מצדם, ולאחר הוכחות, שכה רב היתה עזרתם באקציה הזאת, קיבלו בחזרה את נשותיהם — אך על ילדיהם הוכרחו לוותר. ומעשה באם אחת, אשתו של שוטר יהודי, שנקראה לצאת ולהשתחרר מן הריכוז. בצאתה שמעה פתאום קולו של ילדה בן הארבע: „אמא את יוצאת?!" האם חזרה, נטלה את בנה בזרועותיה ונשארה... ולאחר שהבעל הרבה לבקש את שיחרור השניים ללא תוצאות — הוכנס גם הוא לטרנספורט פנימה.

האקציה כשלעצמה התקיימה בצורה הבאה: כל כנופיית הרוצחים התחלקה לעשר קבוצות ולמעלה, שעברו מבית לבית וחיפשו בכל פינה, במרתפים ובעליות־גג, בדפקם על כל מקום חשוד בקירות, ברצפות ובתנורים,

בבתים הזיזו רהיטים וחפצים שונים ונטלו דרך־אגב מן הדברים הטובים ביותר וכן מן מצרכי המזון שמצאו. כנופיות אלה הלכו בצורת גלים־גלים, ולא שכחו, כמובן, את עיקר תפקידם: לתפוש את האנשים החיים.

ובמקום הריכוז התחילה ההטענה אל הקרונות. זעקת הזקנים ובכי הילדים לא פסקו עד שעה ארבע לפנות בוקר, עת נגמרה „הפעולה" (אנו ישבנו במקום־סתר במרחק של 250 מטר מהמקום).

...למחרת נודע, ש„תחום המושב" הגיטואי יוקטן בלמעלה מ־50% ביחס לשטח הקודם. הדבר גרם לצפיפות גדולה עוד יותר למשפחות, ששרדו לאחר האקציה הראשונה.

✶

החיסול

(ד"ר גרמן קולין, רמת־גן). כבר לפני האקציה המחסלת נודע לנו, כי חופרים בורות על השדות בסביבות טרמבובלה. יהודים מספר ברחו למכריהם בכפרים, אך היה זה מיעוט שבמיעוט — מרבית האוכלוסייה לא היה לה מקום להימלט... וכרגיל, באותו בוקר הקיפו הז'נדרמים ואנשי הגסטפו, שהגיעו באוטומובילים, את הגיטו, את הנתפסים הביאו למקום ריכוז ומשם למקום החיסול. כל האקציה נמשכה יום אחד בלבד.

בערב חזרנו מן המחבואים... אל בתינו... הז'נדרמים הגרמנים, שמצאונו בדרך, הודיעונו, כי העיר היא „יודנריין" (נעדרת יהודים) ועליהם לירות, לפי הפקודה, בכל יהודי; יעצונו לברוח. ולמרות זאת לא הכול ברחו. עייפו ממלחמת הקיום — וגם לא היה כעת בכלל לאן לברוח. ואכן, למחרת ריכזו את הנותרים הללו, המיתום וקברום ליד פוקרובקה.

✶

אני ברחתי בערב לפני־כן. לאחר אזהרת הז'נדרם, חמקתי לדירתנו הישנה, שהיתה בצד הארי של העיר ועליתי לעליית הגג. חברה אלי גברת דינר ובתה. כאן היינו יומיים. מעט אוכל הביאה לנו שכנה, פולניה.

עוד לפני האקציה המחסלת נסעה אשתי לבודזאנוב, כדי למצוא מחסה אצל איכר פולני, מכר. ובינתיים קרו בבודזאנוב מעשים מגונים ונוראים. איכרים גילו מיסתורי יהודים ושדדום. אשתי שלחה את אחד האיכרים לטרמ־

בובלה, כדי להיוודע מקום הימצאי — אך התברר, שאותו איכר שייך לכנופיית השודדים הנ״ל. אשתי הקדימה ועזבה באותו לילה את עליית הגג ולפנות בוקר הגיעה לטחנתו של קפל. ממרחקים שמעה זעקות יהודים, שנשדדו בדרך על־ידי האיכרים.

לאחר חיסול גיטו טרמבובלה נמלטו יהודים רבים בכיוון קופיצ׳ינץ, מקום שם קיים היה עדיין הגיטו, אך אינני יודע אף יהודי אחד, שהגיע שמה חי; האיכרים תפסום בדרך והרגום.

בבית החולים העירוני בטרמבובלה

(ד״ר נטליה וייסלברג, חיפה). כאשר עזבו הרוסים את העיר, קיבלה על עצמה אוקראינית אחת, גב׳ פאליצ׳וק, את ניהול בית־החולים; קודם לכן שימשה שם מזכירה. למרות היותה לאומנית התייחסה אלי ואל בעלי בהגינות. הזמינה אותנו לבית־החולים, שעבדנו בו מאז שנת 1940, ונתנה לנו מיד גם מצרכי אוכל; היה זה אז בשבילנו דבר גדול ביותר. לצערנו, לא נתקבלו בחזרה הרופאים היהודים האחרים, שעבדו שם קודם לכן. לא היה זה בעטיית ד״ר דוניצקי, מהנהלת בית החולים, שהתגלה לאחר־מכן כאיש הגון ביותר, אלא בשל הוראה מפורשת מהמימשל הנאצי.

...באביב 1943, לאחר האקציה באפריל, עת ידעו כבר הכול, כי יום החיסול הגמור קרוב, אמר לנו פעם ד״ר דוניצקי, כאילו דרך־אגב: „איפה תסתתרו? יש לי כוך בלבורטוריום, אסגור אותו ותוכלו להתחבא שם; תיכנסו אליו בסולם...״ ואכן, ניצלנו מיסתור זה פעמים רבות.

*

עוד בשנת 1942 פרצו בגיטו מגיפות ומחלות שונות. הסיבות: הצפיפות הבלתי־משוערת, הרעב והעוני, תנאי חיים בלתי־אפשריים. הטיפוס פשט בהרבה גם בשל שובם של חולים ממחנות העבודה. החולים האלה „נפדו״ על־ידי קרוביהם העשירים בגיטו, אשר שילמו כסף רב הן למנהל המחנה והן למפקד המשטרה היהודית במקום; לו נשארו במחלתם במחנות, כי אז נורו מיד. ברם, גם בגיטו לא החזיקו מעמד זמן רב ומתו כמעט כולם.

ליד בית החולים הוקמה מחלקה סגורה לאפידמיה. כרופאי הלבורטוריום קיבלנו טיפות דם לבדיקות. ובאחד הימים הגיע אלינו איש היודנראט אזדרבל,

ובדמעות בעיניו התחנן לפנינו לא למסור למעלה מ־1—2 מקרי טיפוס־בהרות בכל יום, מאחר שנמסר להם על־ידי הגסטפו בטרנופול, כי אם תפרוץ מגפת טיפוס־בהרות, ימיתו את כל החולים.

ומתוך אחריות זו מסרנו דוחות בלתי נכונים. אך לאחר שבועות מספר בא אלינו ד״ר שקוורוק, האחראי על הבדיקות ואמר: „אילו דינים־וחשבונות אתם מוסרים? יום־יום אני הולך למחלקה הסגורה ורואה מאות חולי טיפוס בהרות; כשתגיע הגסטפו תירה בכולנו?״

הדינים־והחשבונות שלנו הצילו זמנית מאות אנשים, אך בבוא יום החיסול נכחדו כולם.

טרמבובלה: מראה כללי

...הם יבואו כולם עטופי טליות, ואם גם טליות שאולות...
הם יבואו כולם עטופי תכריכים, ואם כי תכריכים שאולים.
האפשר שיבואו כמו שהלכו במותם? הגוויות הנפולות
אל הבור — מן הבור כן תצאנה? גופות ערומים ובדמם טבולים?...

כך אני מהרהר כל היום. ובליל נטולה מנפשי מנוחה —
הם באים לתפילה... הקהל הגדול... והרב... וכל בעל תפקיד...
הם עוברים, ושומע אני לחשם... בלא קץ ובלא סוף תהלוכה...
אך לפקוח עינים אינני מעז, ואני מתיירא מהביט — — —

...לפנות בוקר אני מתעורר ועיני קרועות ופני דמועות,
כחלום מתעופף ונעלם כל מניין־המתים הדמוי, הבדוי,
רק הדם הרותח בדוד האדיר מבעבע בועות ובועות,
רק הדם הרותח איננו נעלם וניבט לעיניים גלוי — — —

(שמשון מלצר, מתוך "המניין בעירי" שבספר „אור זרוע")

מפי אודים מוצלים...

אברהם בוכהולץ
נתניה

בשואה

קיץ 1941, בו כבשו הגרמנים את בודזאנוב. אל עירתנו באה פקודה, שצריכים לשלוח בעלי־מקצוע לעבודה. קודם אמרו שהגרמנים לא צריכים בעלי־מקצוע; היו ששילמו ליודנראט ונרשמו כבעלי־מקצוע. ועכשיו כאשר באה הפקודה לבעלי־מקצוע דווקא ולא לאנשים פשוטים, ולא ידעו לאן לוקחים את האנשים, באו המיוחסים האלה ושוב שילמו כסף, כדי לבטל את המקצוע ולהירשם כבלתי מקצועיים.

לקחו בעלי־מקצוע השייכים לבניין — נגרים, מסגרים, חשמלאים וכדומה. ביום ראשון התאספנו על־יד היודנראט. אמרו שנוסעים לטרמבובלה; משם ישלחו אותנו לכיוון בלתי ידוע. לא כולם באו, כי היו בינינו כאלה אשר שילמו כופר ונשארו בבית. אני הייתי יחד עם אחי פנחס ויחזקאל. היינו בערך 20 איש.

נסענו לטרמבובלה, ונסע אתנו איינלגר מהיודנראט. בטרמבובלה הוא לקח את החבילה שלו ונסע בחזרה... אנשי היודנראט בטרמבובלה, שראו אותנו, אמרו: „מצבכם לא טוב, הייתם צריכים לטפל בכך, שלא ישלחו אתכם, אנחנו לא יודעים לאן שולחים אתכם." חכינו. בא פקיד מהארבייטסאמט והוביל אותנו למחנה־צבאי בטרמבובלה (בתוך העיר) — ודוקא זה היה לטובתנו.

עבדו שם הרבה יהודים, אבל רק מטרמבובלה. הם לא היו בעלי מקצוע, כי אם פועלים פשוטים. באותו יום בא אלינו גרמני ודיבר אלינו דווקא באדיבות. והתחלנו לעבוד שם בכל־מיני תיקונים — כל אחד במקצוע שלו. כמובן, היחס אלינו, בעלי־המקצוע, היה טוב יותר מאשר לפועלים הפשוטים מטרמבובלה.

היו שם רק יהודים והמחנה נוהל על־ידי הוורמאכט. עבדנו שם שבוע, וביום שישי בא אלינו קצין גרמני ואמר: „אני אתן לכם רשיון ללכת הביתה לשבת, וביום ראשון תבואו בחזרה". כשבאנו הביתה שלמים התפלאו כולם, כי לא ידעו לאן הלכנו, וראו שזה נהפך לטובה. הקצין נתן לנו גם פתק לעיריית בודזאנוב, שיתנו לנו לחם. עבדנו שם כמה חודשים.

גרנו בטרמבובלה, בין יהודים. אחרי כמה שבועות התחילו להתקין את המקום למחנה־שבויים והתחלנו לעשות בשבילם „פריצ׳ות״; כאשר גמרנו את העבודות שלחו אותנו הביתה.

✶

בסוף שנת 1941 באנו בחזרה מטרמבובלה. כל אחד פחד, שיקחו אותו שוב למחנה וכל אחד חשב איך לעשות מחבוא, כדי להסתתר. בינתיים קרה דבר בטרמבובלה: הרגו שם נגר יהודי ולא ידעו מי הרג אותו; אבל, כנראה, היו אלה אוקראינים, כי הגרמנים לא הרגו בהתחלה. והיודנראט בטרמבובלה היה זקוק לנגר, כי היו כל מיני עבודות בגסטאפו ובמוסדות אחרים. אז הציעו לי ולאחי שנסע לשם לעבוד. הסכמנו מיד, כי ידענו, ששם עוד אפשר לחיות. נסענו, ניגשנו ל„ארבייטסאמט״ הגרמני ושם נאמר לנו: „אתם תעבדו פה בשביל הגרמנים; למי שישלח אתכם היודנראט, שם אתם צריכים לעבוד; אנו ניתן לכם רשיון, כדי שתוכלו ללכת בכל שבת הביתה, וביום ראשון תחזרו״. התחלנו לעבוד וזה נמשך הרבה זמן.

בינתיים התחילו לקחת למחנות יותר ויותר. בכל שבוע באו ואמרו: „תנו 100 איש, 20 איש״ וכו׳. אז כבר לא עשו הגרלות, כי האנשים לא באו לאסיפות... אז החלו אנשי היודנראט ביחד עם האוקראינים להתפרץ לתוך הבתים, ואת מי שתפסו לקחו.

אני הייתי רק עם אחי, והאח היותר מבוגר היה בבודזאנוב; שתי אחיות שלי — אתל וזיסל — היו בלבוב; ורייזל גרה בחרוסטקוב. והתחילו לקחת אנשים גם בטרמבובלה. במלאכת הצייד השתתפו יום־יום לא רק האוקראינים אלא גם גרמנים. בימים ההם החלו להקים את הגיטו בטרמבובלה. גזרו על יהודי בודזאנוב לעזוב את בודזאנוב ולעבור לטרמבובלה. היה זה אחרי חג הסוכות ב־1942. תפסו את כל יהודי בודזאנוב וגם את יתר היהודים מסביבות טרמבובלה והביאו אותם לטרמבובלה ושם הקימו גיטו סגור. בכל חדר היו בערך 40—50 איש. הגרמנים הסתובבו והסתכלו, אז פנו אליהם ושאלו: „איך נוכל לחיות כך בצפיפות כזאת?״ אז הגרמנים ענו: „אל תפחדו, בקרוב יהיה לכם נוח לגור פה..״

בליל המועד האחרון, בו היו חייבים היהודים להצטופף בטרמבובלה עשו את האקציה הראשונה. מי שהצליח להכין לו בינתיים מחבוא, הצליח

להימלט מזה. באותו יום הוציאו מטרמבובלה 1400 אנשים לבלז׳ץ. אני ואחי היינו בנגרייה אך את יתר המשפחה לקחו באותו יום; נשארה רק אחותי חוה.

למחרת אספו את האנשים, שנהרגו ברחובות, והביאו אותם לבית הקברות; החיים בגיטו נמשכו הלאה. בינתיים היתה איזו הפסקה. היה יודנראט, ובכל יום היו צריכים כסף, ובכל פעם סכומים יותר גדולים. היה ליודנראט הרבה כסף מאנשים ששילמו להם, כדי שלא יקחו אותם למחנות, אבל זה לא הספיק. היודנראט והאורדנונגסדינסט רצו לחיות כמו שהגרמנים חיו; הם לא לבשו בגדים קרועים ובלויים כמו היהודים האחרים בגיטו, אשר גם לא היה להם לאכול, אלא הם התלבשו כמו בפריס, ולכל אחד היה מחסן עם אוכל.

✡

פעם לקחו בטעות מישהו מהיודנראט בטרמבובלה ללאגר (אינני זוכר את שמו) ולא יכלו להוציא אותו. אמרו להם: „תביאו אחר, אז נחזיר לכם, כי אנחנו צריכים את המספר". באו אלי ואמרו לי: „לך אל ה„קריפו" — קרימינל־פוליציי — צריכים לסדר שם משהו". לקחתי את הכלים ובאתי לשם. לפני שנכנסתי, יצא משם ראש האורדנונגסדינסט, שאלתי אותו: „מה יש לי לעשות שם?" אז הוא ענה: תיכנס, ושם כבר יראו לך מה צריכים לעשות". נכנסתי, והאיש מהקרימינל־פוליציי (הם היו פולנים ואוקראינים) אמר לי: „אני יודע, שאתה עובד אצלנו תמיד, חבל לי עליך, אבל היום אין לך מה לעשות פה. לפני רגע יצא מכאן איש האורדנונגדינסט, ספיר, שהזמין אותך במיוחד לכאן, כדי שאקח אותך למחנה ואחליף אותך באיש היודנראט". אז אמרתי לו: „תמיד אני עובד אצלך ואתה רוצה לעשות לי דבר כזה?" הוא אמר: „מה יכול אני לעשות? הם אמרו לי, שיביאו לי אדם אחר".

לא היה לי כל מוצא ונכנעתי. הוא מסר אותי לידי אחד מהם ואמר, שיביא אותי לבית־הסוהר ושם אחכה עד שיקחו אותי. הגעתי לבית־הסוהר; היו שם 4 אנשים, לא יהודים. אחר־כך בא איזה אוקראיני מהמשטרה, כולם קמו, גם אני קמתי. הוא פנה אלי ואמר: „איך אתה עומד?" עניתי: „אני עומד כפי שצריך." הוא אמר: „אינך עומד כפי שצריך". מתחתי יותר את גופי, אז הוא אמר: „לא כך עומדים". חיכיתי ולא עניתי כלום. בבית־הסוהר, בכל חדר, ישנו אחד, שהוא ראש־חדר; גם שם היה אחד כזה — בחור שמן וגבוה עד התקרה; איש המשטרה קרא לו בשמו (כנראה, ישב שם הרבה זמן) ואמר לו: „אתה תראה לו איך צריכים לעמוד". ההוא ענה: „אינני יודע",

נתן לו סטירה ושוב סטירה; וכך קיבלו כל הארבעה. גמר אתם ובא אלי והיכה אותי כראוי; עד היום יש לי צרות עם אפי; עשו לי כמה ניתוחים בגרמניה, ועד היום אני סובל מזה.

בבוקר לקחו אותי למחנה בורקי־ווילקי. נסע אתי סגן יושב־ראש היודנ-ראט, שקראו לו „קאצ׳קה" ושמרו עלי 3 אורדנונגסדינסט. הגענו אל המחנה בשעות בין הערביים. חיכינו ליד השער, אז קאצ׳קה אמר: „אנחנו נחכה עוד קצת, כי עכשיו יש „אפל", הפועלים חזרו מהעבודה, ואי־אפשר להיכנס. כשיגמרו וייכנסו לצריפים, אנחנו ניכנס ונעשה אתם את החליפין. כמובן היו צריכים גם לשלם בעד זה.

בעזרת אנשי אורדנונגס־דינסט שבאו מבודזאנוב — פישבאך וגלברט — נפטרתי בנס מהלאגר ונסעתי בחזרה. אנשי היודנראט בטרמבובלה לא אמרו לי שום־דבר, אבל אלה שהצילו אותי באו אלי וביקשו כסף, בלי זה — לא הולך... בזמן הראשון לא יצאתי מביתי (לא הייתי בביתי שלי, אלא במקום אחר), אחר־כך התרגלו לזה. במקומי לקחו את מישהו אחר, ואכן, איש־היודנראט חזר מהלאגר.

✶

שוב התחלתי לעבוד אצל הגרמנים, כמקודם. אני ואחי עבדנו, ויתר המשפחה כבר לא היתה; נשארה רק אחותי; ולאחי היו אשה ובן. אחרי האקציה הראשונה הקטינו מיד את הגיטו — במקום שכונה שלמה נשאר רק רחוב אחד. הנגרייה שלנו היתה מחוץ לגיטו, ומי שרצה לצאת מהגיטו זקוק לרישיון; לי ולאחי היו רישיונות, כי היינו צריכים לצאת לעבודה.

אחר־כך, כאשר היתה האקציה השניה, בסוף 1942, היינו אנחנו מחוץ לגיטו, ואלינו לא באו. אני הייתי יחד עם אחותי, אחי, אשתו והילד.

באקציה הזאת נלקחו בערך 1000 אנשים. הם לא נלקחו לבלז׳יץ, כי־אם נשארנו בטרמבובלה; חפרו להם בור בפלבנובקה ושם הרגו אותם. גם אחרי האקציה הזאת נשארו עוד גברים, והצליחו עוד להסתובב, אך כמעט בכל יום נערכו חטיפות ולקחו אותם ללאגר. ההסכם, שהיה קודם־לכן, שלא יקחו אותנו ללאגר, שוב לא היה קיים, ויכלו לקחת אותנו. ובאמת, הם באו לחפש אותנו. פעם אחת הם באו, והיה אצלנו איזה יהודי במקרה, הוא נכנס לאיזה חור, כדי להתחבא; גם אני נכנסתי לאיזה מקום (אחי לא היה במקרה). באו וחיפשו

ומצאו את היהודי הזה. לקחו אותו והלכו. בפעם השנייה באו — התחבאתי בארון, (הנגריה הזאת היתה קודם־לכן חנות־מכולת, והיה שם ארון גדול). נכנסתי לתוך הארון הזה. חיפשו וחיפשו ואמרו: „פה בארון מוכרח להיות מישהו". היודנראט שלנו וגם האורדנונגדינסט היו הולכים תמיד עם גרזינים... הם התחילו לשבור את הארון בכמה מקומות, אבל במקרה לא הייתי באותו מקום, והם הלכו.

הגסטאפו היה במרחק של כ־50 מטר מהנגריה שלנו, ואנחנו היינו בגסטאפו כמעט יום יום. כל עבודה, שהיו צריכים לעשות, אף לא נגרות, היו לוקחים אותנו, ואני הייתי נכנס למשרדו של הקומנדנט כאילו נכנסתי הביתה; כשהיו צריכים להיכנס אליו מהיודנראט, הם פחדו להיכנס. פעם אחת, אני שומע רעש ומרחוק אני רואה את היודנראט שלנו ביחד עם אוקראינים הולכים ומתקרבים אלינו. יצאתי מהדלת האחורית ורצתי אל הגסטאפו. ישב שם האוברלויטננט ושאל אותי: „לשם־מה באת, נגר?" (הוא לא קרא לנו בשמנו, אלא „טישלר") ואכן, באותו יום ממש נתן לי לעשות עמודים בשביל הרובים; והוא הוסיף ושאל אותי: „העשית כבר את העבודה?" עניתי לו: „התחלתי לעבוד. אבל לא נותנים לי לעבוד, כי בכל יום באים לחפש אותי, כדי לקחת אותי למחנה. ואינני יכול לעבוד כך — או שיקחו אותי למחנה או שאעבוד". הוא קרא לטוראי מהגסטאפו ואמר לו: „לך הבא אלי את ה„אובמאן" ויודנראט. לא עבר זמן רב — והטוראי הביא אותו. פנה אליו האוברלויטננט: „אתה מכיר את הנגר הזה? — כן — „לא תגע בו, כי הוא עובד אצלי". הוא הלך, ומאז לא באו אלי ולא נגעו בי.

פעם באו לקחת ללאגר, אבל לא מטרמבובלה, אלא מטרנופול, ואז כבר פחדנו מאוד, כי כאשר לוקחים, קשה אחר־כך להוציא. היה לנו בונקר בתוך הנגריה, נכנסתי לשם יחד עם אחי. פתאום בא אחד מהגסטאפו, כי רצה לעשות משהו; אשת אחי היתה שם, אז הוא שאל אותה: „איפה הנגרים האלה?" — אני רוצה שבעוד 10 דקות יהיו אצלי", והלך. לא היתה לנו ברירה והלכנו אליו. כאשר באנו לשם אמר לנו המפקד: „אמרתי, שאין לכם מה לפחד, נכון שמחפשים עכשיו בשביל הלאגר. אבל אתם תלכו לטייל בשכונה היהודית".

✶

וכך נמשך הדבר עד לפני האקציה האחרונה; זה היה כמה ימים לאחר חג־השבועות 1943. האנשים התחילו להרגיש, כי היום האחרון מתקרב

ובא; הכול דיברו על האקציה האחרונה, ואחרי זה יהיה „יודנריין". ידעו, שזה יהיה בקרוב, אבל באיזה יום, כמובן, אף אחד לא ידע. אחרי האקציה השנייה הצטופפו האנשים מרחוב אחד אל בית אחד — קראו לזה „קופלובקה" (על־שם בעל־הבית, שנקרא קופל). כמעט בכל לילה היו האנשים בורחים ליער; חשבו שאולי שם יינצלו. הכינו כל־מיני מחבואים, וחיכו ליום האחרון.

אינני זוכר באיזה יום זה היה, אבל יום לפני־כן אני ואחי עבדנו בגסטאפו — עשינו גדר מסביב לביתם; על־ידנו עמד בן־אחי, יעקב, שהיה בן 6. יצא אלינו מפקד הגסטאפו והתחיל לדבר אתנו. פתאום הוא שאל: „גם אתם בורחים בכל לילה ליער?„ אמרנו: „לא, הרי אנחנו צריכים לעבוד במשך היום, איך אנחנו יכולים, אם כן, לברוח בלילה ליער?" הוא הציע סיגריה (זה היה כבוד גדול, שאדם כזה יציע ליהודי סיגריה) ואמר: „אתם — אל תברחו, כאשר יקרה משהו — לכם לא יקרה שום־דבר". שאלתי אותו: „זה עלול לקרות הלילה?" הוא ענה: „לא, הלילה לא יקרה שום־דבר, אבל כאשר יקרה משהו, אל תפחדו ואל תברחו". הילד עמד שם ופנה אל אביו: „אבא, גם לילדים לא יקרה שום־דבר?..." אנחנו, כאמור, היינו מחוץ לגיטו ונשארנו בנגריה, אם־כי אסור היה לנו להיות שם בלילה; כולם ידעו — וגם המשטרה — שאנחנו נמצאים שם, ולא אמרו כלום.

באותו לילה שמענו יריות, אז ידענו, שזהו הסוף. פתאום אנחנו שומעים שעומדים ליד הדלת שלנו. שמענו בגרמנית: „לפתוח, לפתוח!" כמובן, נכנסנו לתוך הבונקר שלנו. הם התחילו לדפוק; פרצו את הדלת, נכנסו והלכו ישר אל המחבוא שלנו והוציאו אותנו: אותי, את אחי, אשתו, הילד שלו, והיו שם גם הבחורה שלי ואחותי. יצאנו רק — אני, אחי, אשתו והילד; ושתיהן נשארו בפנים. היה שם גרמני אחד והיתר אוקראינים; יהודים שוב לא באו. הם ספרו: „1, 2, 3, 4" ולא ידעו, שיש עוד שתיים. אולם אוקראיני אחד אמר — הוא ידע את החשבון, כי הכיר אותנו עוד מקודם: „שם יש עוד מישהו". הוא נכנס ואמר: „לצאת"; יצאה הבחורה שלי, ואחותי נשארה בפנים. אבל האוקראיני ידע, שאחותי נמצאת שם, אבל לא מצאו אותה. הוציאו אותנו לרחוב. כשנכנסנו לגיטו ראינו, שמכל הצדדים ישנם אנשי־צבא גרמנים, אוקראינים, עם נשק אוטומטי, ומוציאים מהבתים ומראים להם לאן ללכת — „רק לשם תלכו" ומי שלא הלך די מהר — הרגו אותו במקום. אנשים נפלו, בכו, צעקו... עד שהגענו ליד היודנראט. ראינו, שעמדה שם שורה — רק האורדנונגסדיסט והיודנראט. חשבנו שזה כרגיל כי תמיד, כאשר היתה אקציה הם עמדו דום וחיכו לפקודות (כל אחד היה

עם גרזן או מקל בידו). אבל הפעם זה לא היה כך, כיוון שזה היה גם יומם האחרון.

קודם־כל נטלו את כל המשפחה שהיתה אתנו, את הנשים והילד, והביאום למקום הריכוז הכללי, ואילו אותנו העמידו על־יד היודנראט. עבר אחד מהגסטאפו, אשר הכיר אותנו, הסתכל בנו... אז אמרתי לו: „המפקד הבטיח לי אתמול, שלנו לא יקרה שום־דבר". הוא ענה: „טוב. נראה..." היינו שם בערך 20 איש, הכניסו אותנו למכונית סגורה ונסענו — יחד עם היודנראט והאורדנונגסדינסט. עוד כמה בחורים נסעו אתנו, אלה היו בחורים חזקים. אחד מהם אמר (כבר ידעו שמובילים אותנו לשחיטה) לכל החבר'ה: „שמעו, אני לא פוחד מהמוות, אני שבע־רצון, שכולנו נמצאים ביחד — עם האורדנונגסדינסט והיודנראט — שנמות ביחד".

הביאו אותנו לאותו מקום, שנערכה האקציה השניה — לפלבנובקה. הוציאו אותנו מהמכונית; מסביב עמדו גרמנים ואוקראינים עם נשק אוטומטי. ממכונית אחרת הוציאו איתים ומכושים ואמרו לנו להתחיל לכרות את הקבר. התחלנו לעבוד (היתה ברירה?). כאשר רק התחלנו לעבוד בא אחד מהמשטרה האוקראינית והתחיל להרביץ לכולם במקל עבה שבידו. הוא הלך מאיש למשנהו וכל אחד קיבל „מנה"; האוקראיני צעק: „מדוע אינך עובד מהר?" וכשהגיע אלי, הסתכל בי ואמר: „אתה גם־כן פה שמע, תעבוד לאט־לאט, נראה..." עד היום אינני יודע מי זה היה; על כל־פנים לא היה מבודזאנוב וגם לא מטרמבובלה — כי כאשר היתה אקציה הביאו תגבורת מכל הסביבה.

ואנחנו עבדנו, והם הרביצו. אחר כך בא אחד עם את ביד והרביץ לכולם; עד שהגיע אלי — והפסיק. אחר־כך בא אחד מהגסטאפו והתחיל להרביץ למפקד־המשטרה היהודית ואמר לו: „אתה עבדת בשבילנו היטב, עכשיו אנחנו צריכים לשלם לך עבור כל הזמן"... האיש ענה לו: „אולי תתן לי, לפחות, לעשן סיגריה?" איש הגסטאפו ענה לו: „עוד מעט תעשן..." ושוב התחיל להרביץ בלי סוף. היה בינינו מורה לעברית, קודם־לכן היה אורדנונגסדינסט, אבל בסוף לא היה עוד. איש־הגסטאפו התחיל להרביץ בו ואמר לו: „איפה היית כל הזמן?" הוא ענה: „הייתי בלאגר", „אם היית בלאגר, סימן שברחת משם" — ושוב הרביץ בו. אבל אף אחד לא זעק; לא הרגישו בכאבים..

אחרי זמן־מה, כאשר כולם כמעט כבר התעלפו מהמכות והעבודה, והקבר עדיין לא היה מוכן, שוב הביאו טרנספורט של גברים, כדי שיעזרו לגמור את חפירת הקבר. יחד אתם בא איש־גסטאפו בשם מילר מטרנופול; אנשי היודנראט

הכירו אותו, כי תמיד היו נוסעים לטרנופול, כדי להביא לו מתנות. הם התחילו לדבר אליו, שיקח אותם ללאגר (עכשיו כבר רצו ללכת ללאגר...) אחר־כך שאל מילר: „איפה שני הנגרים? — שירימו את הידיים"; הרמנו ידיים וניגשנו אליו. הוא קרא לאיש אחד מהגסטאפו ולאוקראיני אחד מהמשטרה ואמר להם: „הובילו אותם בחזרה העירה".

כנראה, היתה זאת הוראת מפקד־הגסטאפו מטרמבובלה. כמה ימים לפני־כן, כשהייתי אצל מפקד הגסטאפו היה שם גם מילר; אז הוא אמר למילר: „זהו הנגר שלי". בזמן שמילר אמר לקחת אותנו בחזרה העירה, עמד עוד אחד מהגסטאפו ואמר לו: „מה זאת אומרת — היהודים האלה טובים מהאחרים? מי היהודים האלה?" ענה לו מילר: „כן, הם עבדו כל הזמן, והם לא צריכים עדיין למות". כאשר ראו כך, יצא אחד מהאורדנונגסדינסט — שהיה בנו של הרב מטרמבובלה (אינני זוכר את שמו) — ואמר: „אני עבדתי כל הזמן בגסטאפו ואצל הגרמנים, אני מבקש לשלוח אותי ללאגר". אז נענה: „עבוד הלאה!" ואותנו לקחו העירה, אצל הגסטאפו.

הכניסו אותנו לחדרו של מפקד הגסטאפו, והוא אמר לנו: „אינני אשם, באה פקודה מגבוה, ואני לא יכול לשנות שום־דבר. אבל הבטחתי לשחרר אתכם, ושיחררתי אתכם". אז אחי שאל: „ומה עם אשתי והילד?" הוא ענה: „אני אנסה". ואני שאלתי: „ואשתי?" (על אחותי חשבתי, שהיא עדיין נמצאת במחבוא; לא ידעתי, כי אותו אוקראיני שב אחר־כך והוציא את אחותי מהמחבוא — כך סיפרו לי אחר־כך השכנים הפולנים). הוא שאל לשמותיהם ואמר, שישלח את מישהו להביא אותם. העבירו אותנו לחדר שני והביאו לנו אוכל (אבל מי יכול היה לאכול?...)

בשעה 4.00 אחר־הצהריים קרא לנו שוב המפקד ואמר: „האקציה נגמרה, את המשפחה שלכם לא יכולתי להוציא, כי חיפשו ולא מצאו אותם; ותדעו, שטרמבובלה הנה מעכשיו „יודנריין", אבל אתם תישארו כאן, אני דיברתי עם ה„לאנדסקומיסאר"; דיברתי עם ראש העיר, עם המשטרה האוקראינית; כולם יודעים על כך, ואתם יכולים להלך חופשיים, בלי המגן־דוד.

יחד אתנו נשארו עוד: רפד, שען, צבעי, חייט וסנדלר (את שמותיהם אינני זוכר); ואנחנו היינו עושים בשבילם כל־מיני עבודות. גם הם הלכו בלי הטלאי.

✶

אחרי חודשיים בערך התחילו להסתובב פרטיזנים רוסים בסביבתנו והתחילו להילחם בגרמנים; הם באו גם לא רחוק מטרמבובלה. הגרמנים היו זקוקים לתגבורת, כי כל הצבא הגרמני היה בחזית. אז לקחו את כל הגסטאפו ואת כל המשטרה האוקראינית כתגבורת, ובטרמבובלה לא נשארו מהם; נשאר רק איש אחד מהגסטאפו לשמירה. ראינו שהמצב לא טוב, כיוון שכל זמן שהם היו, הם שמרו עלינו; ואם יבואו פולנים או אוקראינים — יהרגו אותנו.

אחרי יומיים באו אנשי־גסטאפו אחרים, אשר לא הכירו אותנו ולא ידעו עלינו. כשהמפקד שלהם צריך היה לתקן מעיל, היה אומר למשרת: „תביא לי חייט". אז הביא המשרת אליו, כמובן, את היהודי. המפקד החדש ראה, שזהו יהודי. לא אמר כלום ונתן לו את המעיל; החייט לקח את המעיל הביתה, תיקן והביא לו בחזרה. אז המפקד שאל כמה עליו לשלם לו. החייט אמר: „תודה רבה, לא צריך..." והלך הביתה. ואז שלח המפקד מיד לקחת אותו. אחר־כך הוא כבר שאל: „כמה יהודים ישנם?" אמרו לו, ואז הוא שלח להביא את כולם. אנחנו היינו הקרובים ביותר למשטרה, אבל לא באו אלינו, קודם הלכו להביא את האחרים. כשראינו שמובילים אותם, אמרנו: „עכשיו זה גם הסוף שלנו, תיכף יבואו אלינו„. ובאמת, ראינו, שהולכים לכיוון שלנו. סגרנו את הדלתות בחזית ויצאנו בדלת האחורית ונכנסנו למסעדה פולנית, שהיתה על־ידנו. נכנסנו לפרוזדור — האנשים לא הרגישו — ומהפרוזדור נכנסנו למרתף. בינתיים הם הגיעו לנגריה, דפקו, שברו את הדלת ולא מצאו אותנו.

נשארנו במרתף כל הלילה; חשבנו לצאת משם בלילה ולברוח. רצינו לצאת מהמרתף ואי־אפשר היה, כי היה סגור מכל הצדדים. חיכינו עד הבוקר, זה היה בשבת. חשבנו שתבוא המשרתת; היא הכירה אותנו, כיוון, שהיינו שכנים, והיו בינינו יחסים טובים. המשרתת ירדה למרתף, כדי לקחת משהו, ניגשנו אליה. כשראתה אותנו כמעט התעלפה מפחד. כשהתאוששה סיפרנו לה מה קרה ואמרנו לה: „הלילה אנחנו נצא מפה, תפתחי לנו את הדלת ונצא, אבל עכשיו, לאור־היום, אי אפשר לצאת". היא לא אמרה כל דבר, ניגשה לבעל־הבית וסיפרה לו — אנחנו אמרנו לה: „אל תספרי לבעל־הבית, הוא לא צריך לדעת על־כך". היא חזרה ואמרה לנו: „תסתלקו מכאן מיד כך אמר בעל־הבית". אמרנו לה: „הרי אי־אפשר לצאת עכשיו, אנשים הולכים עכשיו לכנסייה". היא ענתה: „זה לא איכפת לי, אם לא תצאו, אני אפתח את הדלת ואקרא לאנשים".

לא היתה לנו ברירה ויצאנו. אנשים ראו אותנו, אבל לא כל אחד ידע, שמחפשים אותנו, ולא אמרו לנו דבר. וכך יצאנו מהעיר. החלטנו ללכת

הביתה, לבודזאנוב, אבל איך ללכת, הרי יכירו אותנו. נכנסנו ליער ופגשנו שם מכרים, אבל כאשר ראו אותנו — הם ידעו שאנחנו יהודים — הם פחדו מאתנו, כי חשבו אותנו לפרטיזנים. נכנסנו ליער אחר — ושם חיפשו פרטיזנים; ראינו סימנים, שהיו שם פרטיזנים: מצאנו שם מפה ושאריות של אוכל. ~~התחלנו~~ ללכת אל הפרטיזנים, עד שנפגוש בהם. פתאום באו מטוסים גרמניים והתחילו להפגיז את היער, לא קרה לנו דבר.

*

יצאנו מהיער והתחלנו לחפש פרטיזנים וללכת בעקבותיהם. הלכנו מכפר לכפר ומיער ליער. לכל מקום שבאנו, מצאנו סימנים ואמרו לנו, שהם הלכו הלאה... פעם הגענו לאיזה כפר לפנות־ערב, פגשנו במישהו ושאלנו אותו: „איפה הפרטיזנים?" הוא ענה: „שם ושם — יותר רחוק, אבל אל תלכו לשם, אל הפרטיזנים (הוא ראה שאנחנו יהודים), כי הם יהרגו אתכם; הישארו אצלי ונראה מה יהיה."

אינני זוכר אם היה זה פולני או אוקראיני. הוא הביא אותנו לשדה, מקום שם היו לו מחסנים של תבואות, היתה שם עליה עם קש, תבן; עלינו לשם וישבנו. נתנו לו כסף והוא הביא לנו לחם וחמאה. אינני זוכר את שם הכפר, אך זה היה בסביבות בודזאנוב.

היינו שם עד הערב. בערב התחלנו לחשוב: מה לעשות? אנחנו לא מכירים את האיש; אולי הוא רוצה להחזיק אותנו פה מפני שיש לנו קצת כסף; יקח מאתנו את הכסף ויביא מישהו שיהרוג אותנו... בערב הוא בא ושוב הביא לנו אוכל ואמר: „הישארו כאן, כאן יהיה לכם טוב". אבל אנחנו פחדנו, אמרנו: לא, נלך בחזרה. ללכת קדימה פחדנו, כי הוא אמר שיהרגו אותנו; החלטנו ללכת לבודזאנוב.

הלכנו כל הלילה ובבוקר באנו לבודזאנוב. לא נכנסנו לתוך העיר, אלא הלכנו בשדות. בדרך פגשנו בשומר־שדות, הוא ניגש אלינו עם מקל עבה בידו ואמר: „עמדו! לאן אתם הולכים? אני מכיר אתכם! בואו למשטרה". אמרנו לו: „אתה רוצה שיהרגו אותנו?" הוא ענה: „מה איכפת לי, את היהודים צריך להביא למשטרה." אחי הוציא כסף ונתן לו. האיש אמר: „תן עוד!" הוא נתן עוד; היה לי שעון, נתתי לו אותו. הוא אמר: „תן עוד!" וראינו שמסביב כבר באים אנשים לעבודה בשדה. האיש אמר: „אני אוציא

מכם את הנשמה, ואחר־כך אביא אתכם למשטרה". כאשר שמענו כך, התחלנו לברוח — והוא אחרינו. אבל הפחד דחף אותנו מהר יותר. הגענו לאמצע הכביש ועברה שם עגלה; שומר־השדות צעק אליו: „עצור אותם!" הוא לא ידע מה לעשות, התחיל להסתובב עם העגלה לכאן ולכאן. רצתי יחף והחזקתי את הנעלים בידי; זרקתי את הנעלים וברחנו. ושוב הגענו ליער. אבל בדרך נפרדנו — אחי רץ למקום אחר ואני רצתי למקום אחר.

והרודף אחרינו הגיע עד ליער. ביער עבדו אנשים בכריתת עצים, הם ראו אותנו אבל מתחילה לא חשדו בשום־דבר. התקדמתי; אני לא ידעתי איפה אחי. לא היה לי כבר כוח, שכבתי מתחת לעץ, ושמעתי שמחפשים אותנו. הוא שאל את האנשים והם אמרו: „כן, הם היו פה". הם התחילו לחפש ואני חשבתי: כאן מוכרחים למצוא אותי, זהו יער קטן. והם היו קרובים אלי, שמעתי אותם מדברים. אבל דבר אחד יכול היה להציל אותי — אילו ירד גשם... אבל איך ירד גשם כאשר השמש זורחת? אבל קרה נס (אינני מאמין בדברים כאלה) והתחיל גשם שוטף. הגשם הזה נמשך כל היום, עד הלילה. בלילה החלטתי לרדת משם, אבל היה חושך. אולם בכל פעם שהבריק ברק, ראיתי את השביל. חיפשתי את אחי, גם הוא חיפש אותי.

למטה היה נהר, היינו צריכים לחצות את הנהר; ידעתי באיזה מקום אפשר לחצות אותו. החלטתי לחצות את הנהר — אולי אמצא את אחי בצד השני? עברתי את הנהר. מצד שני של הנהר היתה טחנת קמח, והיה שם מחסן. נכנסתי למחסן. גם אחי עבר את הנהר, ונכנס גם־כן למחסן, ושוב נפגשנו! לא יכולנו להישאר שם, כיוון שזאת היתה אורווה, ובבוקר יבואו אנשים עם סוסים וימצאו אותנו. היתה שם עלייה, עלינו לשם ושכבנו. בבוקר עברו אנשים בדרך לכנסיה, ירד גשם והם נכנסו למחסן, כדי למצוא מחסה. ושם, בפנים, הם סיפרו כל־מיני דברים על הפרטיזנים; וסיפרו על יהודים, שהגיעו לבודזאנוב, ושם הרגו אותם... וכך היינו שם במשך כל היום, אבל לא יכולנו להישאר שם. לאן נלך? —

בזמן הרוסים היה קרטל של כל הנגרים; הנגרייה שלנו היתה ב„קלשטור"; ושם יש כל־מיני מקומות שאפשר להסתתר בהם — נלך לשם, ואולי נצליח להסתתר. אבל איך לעבור את העיר? ובלילה מסתובבים השומרים. איכשהו עברנו והגענו למינזר; ובמנזר היו נזירות. נכנסנו למחסן קטן, שהיה מתחת למדרגות. למעלה היתה דלת עם מדרגות למטה; ולצד הכביש היה חלון. לא

השתמשו במקום הזה, והוא היה ריק, ואף אחד לא נכנס לשם. החלטנו להיות שם בינתיים, אחר־כך נלך לחפש מזון.

היו לנו מכרים איכרים, שהכרנו אותם לפני המלחמה. הלכנו אל אחד מהם; עברנו דרך כל העיר עד שהגענו אליו. הוא אמר לנו: „אין לי שום־דבר". אמרנו לו: „תמכור לנו לחם, אנחנו לא רוצים בחינם; והוא ממשיך: „אין לי שום־דבר." הלכנו בחזרה והגענו איכשהו בשלום. שוב חיכינו יום, ובערב הלכנו למקום שני ושם קיבלנו לחם בעד כסף מלא. וכך היינו שם בערך שבוע. היה שם חלון פתוח, ואף־על־פי שאיש לא הסתכל פנימה, פחדנו, כיוון שהיו עוברים לידו. לקחנו אבנים וסתמנו מחצית החלון. ביום ראשון, אחרי התפילה, הלכו שם אנשים לטייל. עברו שם שניים — אמר אחד למשנהו: „החלון כאן תמיד פתוח, מי זה גר פה? רק יהודים עלולים לסגור כאן את החלון. אחד מהם התכופף, אבל בפנים היה חושך ולא ראה אותנו, והלכו הלאה. החלטנו, שאחרי מקרה זה אסור לנו להישאר שם; התחלנו לחפש מקום אחר.

המינזר היה גדול, וכמה מאות שנים לפני־כן בנו אותו כמצודה נגד התורכים. והיו שם כל־מיני עמדות־ירי; בפנים היו התותחים והיו חורים כלפי חוץ, דרכם עברו הפגזים; לתוך חור כזה נכנסנו. גם כאן היה פתוח, סתמנו בכמה אבנים, אבל היות והיו שם הרבה חורים, העוברים ושבים לא שמו־לב. פעם ביומיים יצאנו משם לשאוף קצת אוויר והלכנו העירה להביא אוכל. היה לנו איכר אחד, שהיה מוכר לנו לחם, אבל היה מסוכן מאוד ללכת אליו. פעם, כשהלכנו עם הלחם בא מישהו לקראתנו, התחלנו לברוח ואבד לנו כל הכסף. חשבנו, שהכל כבר אבוד, כי עכשיו לא נוכל לקנות לחם אפילו בכסף. אבל אחר־כך חזרנו ומצאנו איזשהו סכום. ראינו לדעת, שאי־אפשר ללכת בכל פעם העירה, כי הדרך היתה מסוכנת מאוד.

*

החלטנו לפנות לאחיות הרחמניות, שהיו שם במינזר. דפקנו, פתחו לנו את הדלת. הן הכירו אותנו, כיוון שעבדנו שם בזמן הסובייטים. אמרנו להן, שקשה לנו מאוד לחיות, אנחנו פשוט גוועים ברעב. אבל גם להן לא היה שום־דבר בגלל המלחמה. היה לנו קצת כסף, נתנו להן; הן קנו בזה חיטים; הלכו לטחנת־הקמח, החליפו לקמח ואפו בשבילנו לחם. בפעם הראשונה הן נתנו לנו 10 ככרות־לחם בבת־אחת — זה היה הון! הן שאלו אותנו: „איפה

אתם נמצאים?" ענינו, שאנחנו נמצאים ביער. אסור היה לנו לומר, שאנו נמצאים קרוב אליהן, כי גם הן פחדו. וכך יכולנו להמשיך לחיות במשך כמה שבועות; מהלחם עשינו מנות והקצבנו לעצמנו.

זה היה בסוף 1943. הנזירות קנו בשבילנו גם חמאה. כשנגמר הלחם חזרנו אליהן; נתנו להן כסף, כדי שיכינו לנו שוב את המנה. כאשר נכנסנו, הן נתנו לנו קודם־כל מרק טוב; לקחנו משם סיר עם מים לשתיה. כאשר נכנסנו בפעם השנייה, פנתה אלינו אחת האחיות: „בואו נא אתנו" והוסיפה: „שמעו, אתם יודעים מדוע אתם סובלים כך כיהודים — אתם לא מאמינים באלוהים, כפי שצריך להאמין; אתם טועים; אתם צריכים לעבור אל האמונה שלנו ואחרי המוות תלכו ישר לגן־עדן." שאלנו אותן: „כאשר נעשה כך — אתן תעזורנה לנו?" אז היא ענתה: „לא, אנחנו לא נותנים בעד זה שום דבר, דבר כזה אין עושים בעד כסף, עושים זאת מתוך אמונה, אבל נעזור לכם במה שנוכל". פחדתי להגיד „לא;" לא רציתי לומר „כן", והחלטתי לא לעשות זאת. אבל אחי אמר: „אנחנו עוד נחכה, אי־אפשר להחליט על־כך כל כך מהר, אנחנו נבוא בשבוע הבא ונראה".

הן נתנו לנו שוב לחם וחזרנו למקומנו. במשך כל השבוע דיברנו על־כך. אני אמרתי: בשום־אופן לא, בין כה וכה אמות, למה לי למות כגוי? אני רוצה למות כיהודי (אף־על־פי שאינני אדוק כל־כך)." אחי אמר: „אין ברירה, אנחנו לא מוכרחים להאמין בזה; נגיד להן „אולי" והן תעזורנה לנו, אולי יקחו אותנו למקום אחר". לא אמרתי שום־דבר, ואחרי שבוע הלכנו אליהן. ראינו, שהלחם מונח בחוץ. דפקנו. פתחה לנו המשרתת ואמרה: „תברחו מה שיותר מהר, כיוון שבלילה היה טבח בבודזאנוב — הרגו שתי משפחות יהודיות, שהתחבאו אצל גוי. שמותיהן גלזר והייטנר. מישהו הלשין עליהן, אבל אנחנו איננו יודעים מי זה היה. וזה שמסר אותם אמר: „פה בכנסייה ישנם ודאי יהודים, צריך לחפש שם". והמשרתת סיימה: „קחו את הלחם וברחו, ואל תבואו לכאן עוד". לקחנו את הלחם והלכנו בחזרה למקום „שלנו".

היה שם אחד, שניגן בכנסייה בעוגב והיה גר שם; הוא הכיר את כל הסביבה ואת הגן; החור שלנו פנה אל הגן. פעם בשבת לפנות־ערב הוא בא לסביבתנו ודיבר אל עצמו: „מה זאת אומרת? — הכל פתוח ופה יש אבנים.. הוא התכופף והתחיל להוציא אבנים. הוציא עד שנמאס לו; היה חושך ולא יכול היה לראות שום־דבר. מאותו יום ואילך לא שמנו עוד אבנים ובכל פעם נשארו פחות אבנים, כדי שלא ישים־לב.

אבל מוכרחים לאכול משהו... הלכנו שוב אל הנזירות. פתחה המשרתת ואמרה: „בואו פנימה". התברר, שהאיש אשר אמר שיבוא לכאן לחפש, התאבד. שוב נתנו לנו מרק טוב ואחרי כמה ימים היה מוכן בשבילנו לחם.

וכך זה נמשך כמה חודשים, עד שהתחיל הסתיו. תמיד הן היו שואלות אותנו: „איפה אתם נמצאים" ותמיד אמרנו: „ביערות". הן אמרו לנו: „כאשר יתפסו אתכם בין־כה יהרגו אתכם, אבל אל תספרו, שאנחנו נתנו לכם לחם, כי יירו גם בנו". הבטחנו. כאשר באנו בפעם השנייה, באה האחות, שהציעה לנו להתנצר ואמרה: „מה שדיברתי אתכם בקשר לדתנו, הכומר אמר: לא עכשיו, רק אחרי המלחמה, אבל אם אתם רוצים בתום־לב בנצרות — אז כאילו התנצרתם, וכאשר תמותו — תעלו ישר השמימה..."

התחיל הסתיו, היה לנו קשה מאוד. הכסף אזל; בגדים לא היו לנו; היינו ללא נעלים. הן נתנו לנו כמה סמרטוטים, וחבשנו בהם את הרגלים; השערות שלנו היו מגודלות והכוחות עזבו אותנו, אבל איכשהו חיינו. התחיל החורף. האוקראינים התחילו לחפש יהודים; הם מצאו יהודים והרגו אותם. אבל הם ידעו היטב את החשבון וידעו בדיוק כמה יהודים עוד נמצאים בבודזאנוב. ובחורף היה להם יותר קל לחפש, כי היו רואים את העקבות על השלג. הם ראו את עקבות הרגלים שלנו מהגן עד המחבוא שלנו.

בלילה אחד, היה כפור, אנחנו שומעים, שמתקרבים אלינו. הם באו ישר אלינו ואמרו: „תצאו!" ענינו: „אנחנו לא רוצים לצאת". „נזרוק עליכם רימון". ענינו להם: „תזרקו, אנחנו לא נצא". הם אמרו: „לא נעשה לכם שום־דבר, תצאו". אני יצאתי; אחי לא רצה לצאת. הם שאלו: „מי עוד נמצא שם?" — עניתי: „אחי נמצא שם. הם אמרו לו: „תצא!" — הוא לא רצה לצאת, אבל הם אמרו, שלא יעשו לנו שום דבר, והוא יצא. התחילו לחפש אצלנו; הם מצאו עוד מעט כסף, שהיה אצלנו; לקחו. שאלו: „איפה השותף שלכם?" — „אין לנו שותף"; הם אמרו: „אם אין לכם כסף, איך אתם יכולים לחיות כך? יש לכם אחד, שיש לו כסף, ועכשיו הוא איננו, איפה הוא?" — „אין לנו". התחילו להתייעץ ביניהם מה לעשות בנו. לבסוף אמרו: „לכו בחזרה", והלכו להם. כאשר הלכו, ידענו, שבבוקר כבר כולם ידעו, ואסור לנו להישאר שם.

*

יצאנו משם ולאט לאט הלכנו לתוך היער. לקחנו אתנו את מה שהיה לנו — סיר למים; את הסמרטוטים בשביל הרגליים, ופרוכת, שהנזירות נתנו לנו כדי להתכסות. התכסינו בפרוכת ונרדמנו. כשהתעוררנו היינו מכוסים בשלג. התנערנו מהשלג וראינו, שהוא כל־כך עמוק שאי־אפשר להתקדם. נשארנו שם יום־יומיים, אבל לא היה לנו מה לאכול. חשבנו שנמות פה, ואם למות — אז נלך בחזרה ונמות שם. החלטנו, בכל־זאת, ללכת למקום אחר. התחלנו ללכת, אבל היתה סופת־שלג כזאת, שאי־אפשר היה ללכת; בכל פעם התעלפתי ונפלתי. אחי היה קצת חזק יותר, החזיק בי, הכניס לי קצת שלג לפה, ואיכשהו המשכנו עד לשם. היה שם שלג בגובה של 2 מטר בערך.

נכנסנו לתוך המחסן, מקום שם היינו בפעם הראשונה. החלטנו שלא נזוז מפה, אפילו אם יהרגו אותנו. בפנים היה גם־כן שלג, אבל בפינה אחת היה פחות — ונכנסנו לשם. היינו שם כמה ימים. אבל לא היה לנו מה לאכול. שוב הלכנו אל הנזירות. אבל הפעם כבר לא היה לנו כסף. הן ידעו שנתפסנו, ועכשיו פחדו. הן נתנו לנו משהו לאכול וביקשו, שלא נתחבא בשטח שלהן, כי הן מפחדות... הלכנו בחזרה למחסן. הלכנו אל איכרים שונים לבקש אוכל; הלכנו לשדות ומצאנו קצת כרוב. וכך חיינו זמן מסוים.

פעם אחת, ביום ראשון, אנשים טיילו על־ידנו וילדים שיחקו במחבואים. הם רצו לכאן ולכאן ורצו להיכנס פנימה דרך החלון. ילד אחד הכניס ראשו פנימה, ראה אותנו וצעק: „ז'יד!" — יותר לא היינו צריכים... תיכף נודע לאנשים, אבל אלה היו פולנים ולא אוקראינים, כי זאת היתה כנסייה פולנית, והפולנים בסביבה לא מסרו את היהודים. היינו בטוחים שעוד־מעט יבואו לקחת אותנו. פתאום ראינו, שמישהו הולך אלינו, אבל לא אל החלון, אלא דרך המדרגות; זה היה נגן־העוגב. הוא היה לבוש במעיל יפה, נעלים יפות, ואנחנו נראינו כפראים. הוא הסתכל בנו ואמר: „פה לא תוכלו להמשיך עוד, בערב תעזבו את המקום; אני לא אמסור אתכם למשטרה, ולא איכפת לי לאן תלכו". אמרנו לו: „אולי אתה יודע לאיזה מקום נוכל ללכת?" הוא חשב וחשב ולבסוף אמר: „יש לי מקום בשבילכם! בבית הקברות הפולני יש קבר אחד גדול, מסביבו שרשרת גדולה; זהו קבר־משפחתי; צידו האחד של הקבר פתוח; לשם תיכנסו ושם תוכלו להיות". אמרנו לו, שאין לנו מה לאכול, אנחנו גוועים ברעב, ואין לנו אפילו כוח להגיע לשם. הוא אמר: „אני אביא לכם לחם בעוד חצי שעה". חיכינו והוא לא בא.

התלטנו ללכת; אפשר היה ללכת לשם בלילה; זה היה מחוץ לעיר ולא רחוק מהמקום, בו היינו. אבל השלג התחיל להימס ולא יכולנו ללכת בלי נעליים. איכשהו הלכנו, בלי אוכל ובלי דבר כלשהו; היו לנו עוד מעט מים בכד. איך השגנו את המים — בכל יום שלישי או רביעי הלכנו אל באר בתוך העיר, לקחנו מעט מים וברחנו. בדרך נפלנו, שברנו את הכד ונשארנו בלי מים. הגענו לתוך בית־הקברות. אמרנו: טוב. ניכנס לשם ונמות; כשיביאו איזה מת חדש אז ימצאו אותנו. הלכנו לפי הסימנים ופתאום מצאנו מצבה גדולה עם שרשרת — כפי שהוא תאר; עכשיו חיפשנו את הפתח ולא מצאנו. למעלה היתה אבן, אבל מי יכול להרים את האבן?

*

שוב הלכנו ליער. הסתובבנו שם יום, יומיים, בלי אוכל. החלטנו ללכת בחזרה, ולא היה איכפת לנו כבר אם יהרגו אותנו, בלאו הכי נמות. לא רצינו שיהרגו אותנו, אבל רצינו למות. חזרנו לאותו המחסן במינזר; ושוב התחיל השלג, שהגיע לגובה עצום. חשבנו שבשלג כזה אף אחד לא יבוא. פתאום שמענו, שמישהו הולך וקורא: „יהודים, יהודים, אתם פה?" לא ענינו, כי פחדנו. כך קראו כמה פעמים ולא ענינו. הלכו והיה שקט. ישבנו שם יום־יומיים; היה לנו בצל אחד ובכל יום אכלנו רבע ממנו, וזה הספיק לנו ל־4 ימים, ושוב לא היה מה לאכול.

אחי אמר: „בוא נלך עוד פעם אל הנזירות". עניתי לו: „לא, אני לא הולך, אני רוצה כבר למות, מספיק לי." וכך ישבנו 10 ימים בלי אוכל ובלי מים, רק שלג היה לנו. הסתכלתי באחי (את עצמי לא יכולתי לראות) וראיתי, שהצבע שלו יותר גרוע מצבעו של אדם מת; ונוסף לכך השערות הפרועות... אחי הסתכל בי ואמר: „אולי יש לך עוד כוח לגשת אליהן (אל הנזירות), אולי נצליח עוד לעבור 20 מטר, כדי להגיע אליהן.

איכשהו הגענו; דפקנו בדלת; פתחה המשרתת, וכשראתה אותנו אמרה: „ישו, מריה!..." באה האחות ושאלה: „איפה אתם נמצאים?" ענינו לה: ביער. היא אמרה לנו: „חיפשתי אתכם היום, רציתי לתת לכם תפוחי־אדמה חמים." אחי ענה לה: „כן, היינו שם, אבל פחדנו." הן אמרו לנו: „הסובייטים כבר לא רחוקים מכאן, תלכו בחזרה". הן נתנו לנו מעט לחם; המשרת נתן לנו קש כדי לשים במחסן (על השלג...), ונשארנו שם כמה ימים.

אחרי 3—4 ימים, זה היה לפנות־ערב, באה המשרתת ואמרה: „קחו את הדברים שלכם ובואו אתי". אילו דברים? — היתה לנו הפרוכת וכד חדש, שהן נתנו לנו; לקחנו את אלה והלכנו אתה. כל האחיות עמדו בחוץ ושמרו למקרה שיבוא מישהו, והובילו אותנו לדיר־חזירים, אבל עכשיו לא היו שם חזירים. היה שם די קש ויכולנו לשכב שם. למחרת בבוקר הביאו לנו מספריים, ויכולנו להסתפר מעט. בכל יום הביאו לנו אוכל טוב — בשר וכו׳ — וחשבתי שנמות מהאוכל הזה... ובכל פעם כאשר הביאו לנו אוכל סיפרו לנו, שהסובייטים כבר קרובים ועוד מעט יהיו כאן. כמה ימים לפני שהסובייטים באו, באה אלינו אחת מהן ואמרה: „כל העיר (בודזאנוב) בוערת" — האוקראינים הציתו את בתיהם של הפולנים.

כל הפולנים, שברחו בשל השריפה, באו לתוך המינזר; הביאו אתם אוכל, כך שהיה מספיק. הם היו שם כמה ימים — עד שביום אחד שמענו את היריות. בוקר אחד באה המשרתת ואמרה: „הם כבר פה; פה בחצר עומד טנק סובייטי ובתוכו חיילים סובייטים, בואו היכנסו אלינו". נכנסנו למינזר, ובאמת היו שם כמה מאות פולנים, ומחסנים של אוכל, שהביאו אתם. נשארנו עוד כמה ימים; והתאספו לשם עוד כמה יהודים שנשארו לפליטה בסביבה — בערך 10—15.

והנה, נשארנו בחיים והגענו עד הלום.

נ ד ר

על דעת עיני שראו את השכול
ועמסו זעקות על לבי השחוח,
על דעת רחמי שהורוני למחול,
עד שבאו ימים שאימו מלסלוח,
נדרתי הנדר: לזכור את הכול,
לזכור — ודבר לא לשכוח.

אברהם שלונסקי

שעיה ג.
ניויארק

אין וועג פון יסורים

נאך זייענדיק אין טרעמבאבלא האט מיין ברודער יעקב געשיקט א פאלאק, וועלכער האט מיך, מיט מיין פרוי, אוועקגעפירט קיין קאפּי־טשיניץ; מיר האבן זיך ארויסגעשארט פונם געטא ביינאכט. קומענדיק קיין קאפיטשיניץ האט מיר מיין ברודער געוויזן וואס פאר א בונקער די גאנצע פאמיליע זיינע האבן צוגעגרייט. עס איז דארט געווען עלעקטרי מיט בעטן פאר 25 מענטשן... יידן האבן זיך איינגערעדט...

קיין קאפיטשיניץ זיינען אנגעקומען נאך יידן פון בודזאנאוו, וועלכע זיינען שוין געווען, ווי איך אין טרעמבאווילע, ווי אויך יידן וועלכע זיינען אהין געקומען דירעקט.

אקציעס און איבערפאלן

אויך אין קאפיטשיניץ האבן זיך אנגעהויבן די מערדערלעכע אקציעס און איבערפאלן; און אזעלכע זיינען געווען גאנצע פינף שוין ביים צווייטן איבערפאל איז דערשאסן געווארן מיין ברודער יעקב, וועלכער האט פארשפעטיקט אראפצולויפן אין באהעלטעניש. דער פירטער איבערפאל איז געווען פון 1טן ביזן 4טן יוני 1943 (כ׳גלויב, אז דאס איז פארגעקומען פון כ״ז ביז כ״ט אייר). אין דער זעלבער צייט איז דאס זעלבע אומגליק געווען אויך אין טרעמבאווולע און אסך בודזאנאווער יידן זיינען דאן געקומען צולויפן קיין קאפיטשיניץ. ס׳איז צו מיר געקומען לוזער ציילעכס עלטסטע טאכטער, וועלכע האט געהאט 2 יינגלעך; זי איז, אבער, געקומען אן די קינדער. אויף מיין פראגע ווו זיינען די קינדערביידע — האט זי געענטפערט, אז זי האט זיי פארלוירן אויפן וועג און אז איר גאנצע משפחה איז דערמארדעט געווארן. ערשט נאך דער מלחמה האב איך זיך דערוווסט, דאס איין קינד האט א פאלאק אריינגענומען צו זיך און אויסבאהאלטן ביז דער באפרייאונג.

אין א באהאלטעניש ביי א פאלאק

נאכן פיפטן איבערפאל האב איך געזען, אז ס׳קומט דער סוף פון אלע יידן אין קאפיטשיניץ; כ׳האב אנגעהויבן צו קלערן ווי אזוי זיך ראטעווען. ענדע

אויגוסט 1943 האב איך צופעליק אנגעטראפן א בודזאנאווער פאלאק, וועלכער פלעגט ברענגען א ביסל עסנווארג און דאס אויסטוישן אויף קליידונג; געהייסן האט ער סטאניסלאוו קערשקא. אין דער שטיל האב איך אים געפרעגט, צי קען איך זיך ביי אים אויסבאהאלטן. ער האט מיר געענטפערט פאזיטיוו. ר׳האט מיר איבערגעגעבן, אז ס׳זיינען שוין ביי אים דא 3 יידן און נאך 3 נייע האבן ביי אים היינט באשטעלט א פלאץ. ס׳האט זיך ארויסגעוויזן, אז די נייע מענטשן זיינען קוני ווינטערס פרוי מיט אירע צוויי טעכטער.

ביינאכט האבן מיר זיך ארויסגעגנבעט פונם געטא און מיר האבן זיך געלאזט גייען, דורך זייטיקע און וואלדיקע וועגן קיין בודזאנאוו. געגאנגען זיינען מיר נאר ביינאכט; בייטאג האבן מיר זיך באהאלטן אין די וועלדער. מיר האבן געוווסט, אז יעדער אוקראינער, וועלכער וועט אונז טרעפן, וועט אונז דערשיסן. נאך 12 שעה גייען זיינען מיר אנגעקומען אינם דארף טודאראוו. דורכגייענדיק האט מען אונז געכאפט און מען אונז געפירט אין דער געמיינדע, ווו ס׳איז פאראן אוקראינישע פאליציי. די 2 וואַרטאַוניקעס, וועלכע האבן אונז געפירט, זיינען אריין אינעווייניק מעלדן וועגן אונז דערווייל האבן זיי אונז געלאזט אליין. מיר האבן אויסגענוצט די מינוט און אנגעהויבן אנטלויפן. די פאליציי איז באלד ארויס, אונז נאכגעיאגט און נאכגעשאסן, אבער מיר זיינען דערווייל אריין אין וואלד. באלד האט אנגעהויבן א רעגן — און מיר זיינען דערווייל געראטעוועט געווארן.

די צווייטע נאכט זיינען מיר אנגעקומען קיין בודזאנאוו און געגאנגען גלייך צום פאלאק קערשקא. ער האט אונז ארויפגעלאזט אויפן בוידעם. דער־ווייל, האט ער געזאגט, האט ער נישט קיין אנדער באהעלטעניש; די פריערדיקע באהעלטענע האלט ער אין א גרוב, און דארט איז צו ענג. מיט 2 טאג שפעטער האט ער אונז באהאלטן אויף אן אנדער ארט, ווייל מ׳האט אים געזאגט, אז מ׳וועט קומען צו אים זוכן יידן. אין אפאר טאג שפעטער האט ער אונז צוריקגעפירט, אלץ ביינאכט, אויף די פריעריקע באהעלטנישן.

ווי געןעכטיקט נישט געטאגט.

איינמאל, ביינאכט, זיינען א באנדע אוקראינער באפאלן דעם גרוב און ארויסגעיאגט אלע באהאלטענע; צו ערשט האבן זיי ביי די אומגליקלעכע צוגענומען אלץ, וואס ס׳האט זיך געלאזט. דער פאלאק איז ארויף צו אונז אויפן בוידעם און דערציילט וואס ס׳איז געשען און אונז געראטן, אז מיר

זאלן גלייך אוועק פון דאנען, ווייל ער מיינט, אז די אוקראינער וועלן אונז קומען זוכן. מיר זיינען אראפ, און אויסער דער שטאט האבן מיר זיך געטראפן מיט אפאר מענטשן פונם גרוב. מיר זיינען דערווייל אלע אריין אין קארן און געלעגן ביז אינדערפרי. אינדערפרי האבן אונז די פויערן, וועלכע זיינען געקומען אין פעלד אריין, געכאפט און געוואלט איבערגעבן דער פאליציי. מיר האבן שטארק אנגעהויבן צו וויינען און זיי האבן אונז אפגעלאזט. איך מיט מיין פרוי זענען מיר אנטלאפן אין וואלד אריין; די איבריקע האבן באשלאסן צוריקגייען אין געטא פון קאפיטשיניץ.

א גאנצע טאג זיינען מיר געזעסן אין וואלד און ביינאכט האבן מיר באשלאסן צוריק גייען צום זעלבן פאלאק. דער פאלאק האט אונז ווידער ארויפגעלאזט אויפן בוידעם.

מאכט זיך א מעשה און קיין בודזאנאוו איז מען אנגעקומען צו כאפן פאלאקן אויף ארבעט קיין דייטשלאנד; אונזער פאלאק האט מען געזאגט, אז מ׳וועט אים קומען נעמען. דער פאלאק האט פארשלאסן די טיר און איז אנטלאפן. מיט אפאר מינוט שפעטער איז אנגעקומען דער קאמיסאר מיט אוקראינישע פאליציי און אויפגעריסן די טיר. אזויווי זיי האבן קיינעם נישט געטראפן, האט דער קאמיסאר געהייסן אן אוקראינער ארויפקריכן אויפן בוידעם און זוכן. ווי מיר האבן דאס דערהערט האבן מיר שוין געזען אונזער סוף און מיר האבן זיך ארונטערגעשטופט אונטערן קוימען. דער אוקראינער איז ארויף מיט א לייטער, אריינגעשטעקט דעם קאפ, ארומגעקוקט זיך און אראפ־געשריגן „נעמא ניקאהא (קיינער נישטא)" — און מיר זיינען דערווייל ווייטער געראטעוועט געווארן.

אין צוויי וואכן שפעטער איז געקומען צו אונזער פאלאק דער אוקראי־נישער בירגערמייסטער און אנגעהויבן אויף אים שרייען, אז ער זאל אויסזאגן ווו ער באהאלט יידן. דער פאלאק האט געטענעט, אז ער ווייסט פון גארנישט... דעם פאלאק האט מען ארעסטירט. דאס אליץ האבן מיר געהערט און געזעען פונם בוידעם.

זיינען מיר געבליבן אליין און אן עסן. מיר האבן באשלאסן ביינאכט אראפצוקריכן פון בוידעם און גייען זוכן עפעס. פלוצלונג האט זיך אויפגעמאכט דעם פאלאקס טיר און ס׳איז ארויס פון דארט דעם פאלאקס טאכטער. זי האט זיך שטארק דערשראקן — זי האט גארנישט געוווסט וועגן אונז — און

האט אונז געבעטן וואס שנעלער פארשווונדן; אין וועג אריין האט זי אונז געגעבן א ברויט.

מיר זיינען דערגאנגען ביזן פאלווארק פון פעטרא דריפקי. ער איז אונז שולדיק געווען זייער אסך געלט — זאל ער אונז כאטש אריינלאזן... מיר האבן ביי אים אנגעקלאפט. דער גוי האט זיך שטארק דערשראקן, אבער ער האט אונז אריינגעלאזט אין זיין סטאדאלע, אריינגעברענגט עסן און אונז פארדעקט מיט שטרוי. די צווייטע נאכט האט ער אונז ווידער געברענגט עסן, אבער ער האט אונז געזאגט, דאס ער קאן אונז נישט באהאלטן ביי זיך, ווייל ער האט 10 קינדער, שווער און שוויגער און דערצו 5 געזעלן, וואס ארבעטן ביי אים; איינער פון די געזעלן איז אן אנפירער פון די באנדעראווצעס וועמענס אויפגאבע איז מיטצוארבעטן מיט די דייטשן און צו כאפן יידן און זיי דער־מארדן. ער האט אונז געראטן צו גיין צו זיין ברודער, וועלכער וווינט נישט ווייט פון דאנען; ער וועט מיט אים איבעררעדן.

די צווייטע נאכט זיינען מיר געגאנגען צו זיין ברודער. מיר האבן געקלאפט ביי אים אין טיר, אבער מיר האבן נישט באקומען קיין שום ענטפער... זיינען מיר צוריקגעגאנגען צו דריפקי. ווען דריפקי האט אונז געפונען אין דער סטאדעלע האט ער זיך זייער געוואונדערט און איז נאכאמאל געלאפן צום ברודער.

ווען דריפקי איז אוועק פון אונז — מיר האבן זיך דערווייל באהאלטן אין שטרוי — איז אריין זיין שוויגער און מיט א שפיציקע גראבלע האט זי געשטעקט אין שטרוי אריין און געשריגן: „זאבעראיטע סיע, פארכע (ארויס, פארכעס)!" די צווייטע נאכט איז ווידער דריפקא אריינגעקומען און געזאגט, אז דער בעסטער אויסוועג אונזערער איז איבערצוגעבן זיך צו די דייטשן... מיר האבן זיין פארשלאג נישט אנגענומען און געגאנגען צו זיין ברודער; דאסמאל האט ער אונז אריינגעלאזט.

ער האט אונז אריינגעפירט אין סטאדאלע און ארויפגעלאזט אויפן בוידעם; דארט זיינען מיר געווען אפאר טאג. מאכט זיך א מעשה, ווען דריפקאס ברודער און פרוי זיינען אין פעלד, און די קליינע קינדער שפילן זיך אין דרויסן. א קליין פויגעלע, וועלכעס האט נאך נישט געקענט פליען, פליט ארויף אויף אונזער בוידעם... די קינדער זיינען נאכגעלאפן דאס פויגעלע און אונז דערזען... האבן זיי פאר שרעק, אנגעהויבן אזוי צו געוואלדעווען, אז מען איז זיך צונויפגעלאפן פון אלע זייטן פרעגן זיי, וואס איז געשען. האבן זיי

גענענטפערט, אז אויפן בוידעם האבן זיי געפונען א זשיד מיט א זשידוווקע, וועלכע האלטן מעסערס און ווילן שעכטן אוקראאינישע קינדער...

עטלעכע אלטע אוקראאינער, וועלכע קענען שוין נישט ארבעטן אין פעלד און נישט מיטגעגאנגען צו דער ארבעט — האבן זיך אנגענומען מוט און צו אונז ארויפגעקראכן; זיי האבן אונז דערזען און דערקענט. א טייל האבן אונז באדויערט און געברענגט עפעס עסן. איינער, מיינער א באקאנטער, איז אוועק רייטנדיק אין פעלד אריין און דערציילט אונזערן, אז מ׳האט אונז אנטדעקט. אונזער אוקראאינער, דריפקעס ברודער, איז שנעל צוריקגעקומען און האט אונז ארויפגעפירט אויפן בוידעם פון זיין וווין־הויז; פון דארט, דורך עפענען א פאר ברעטער, אונז אראפגעלאזט אין א קליין צימערל. דאן זיינען מיר געוואר געווארן, אז דארט איז געלעגן פריער באהאלטן יאשע קליין; פארוואס ר׳איז פון דארט אוועק האבן מיר נישט פארשטאנען.

און שוין אין דער זעלבער נאכט איז א באנדע אוקראאינער באפאלן דאס הויז און אונז געזוכט; עמיצער האט שוין, ווייסט אויס אלץ איבערגעגעבן. זיי האבן אונז נישט אנטדעקט. שפעטער מיט א וואך איז געקומען אין הויז פון אונזער באהעלטעניש א באקאנטער אוקראאינער — ער פלעגט ביי אונז קויפן — און געזאגט אונזער אוקראאינער, דאס ער ווייסט, אז דא זיינען מיר באהאלטן און אז ער פארלאנגט אונז ארויסצוגעבן מיט גוטנס; אויב נישט וועט זיין זייער שלעכט. מיר האבן דאס אלץ אויסגעהערט. אונזערער האט געלייקנט אז ער באהאלט עמעצן.

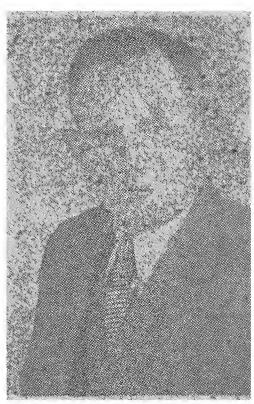
פארנאכט איז ער צו אונז אריינגעקומען און געזאגט, דאס ר׳איז זיכער, אז ביינאכט וועט מען אונז קומען זוכן. דעריבער ראט ער אונז זיך צו באהאלטן ביז פארטאג אין גארטן, אין די קוקורידזעס. מיר זיינען מיט אים געגאנגען אין גארטן. שוין זייענדיק דארט האבן מירביידע, איך מיט די פרוי, באשלאסן גייען בעסער אין וואלד אריין; מיר זיינען געווען זיכער אז זיי וועלן אונז זוכן אויך אין גארטן.

דער גארטן האט זיך געגרעניצט מיטן וואלד. צוקומענדיק אין וואלד אריין האבן מיר שוין געזען ווי א באנדע אוקראאינער זיינען באפאלן דאס הויז, ווו מיר זיינען געווען פריער באהאלטן, און זוכן מיט עלעקטרישע לאמפן אויך אין גארטן... מיר זיינען אריין טיפער אין וואלד. פארטאג זיינען מיר צוריקגעקומען אין הויז אריין. מיר האבן געטראפן דעם דינער — ער איז

געווען א פאלאַק — שטארק צעקלאפט; ער האט נישט געוואלט אויסזאגן, ווו מיר זיינען...

דעם זעלבן טאג, פארנאכט, איז צו אונז געקומען דער אוקראינער און אונז געזאגט, דאס ער קאן אונז שוין מער נישט האלטן, ווייל מ׳דראט אים, אז מ׳וועט ברענגען צו אים די דייטשן. כ׳האב אים געבעטן, אז ער זאל צוגיין צו א באקאנטן גוי, וועלכער האט געהאלטן אונזערע פעלדער, פאליווטשאק, און פארלייגן אים ער זאל אונז ארייננעמען. דער בעל־הבית איז אוועק צו פאליווטשאקן און דער לעצטער האט איינגעשטימט. ביי נאכט האט אונז דער אוקראינער איבערגעפירט אויפן נייעם פלאץ.

ביי פאליווטשאקן זיינען מיר געווען א וואך. נאך דער וואך זיינען אראפגעקומען דייטשן און האבן געזוכט פון שטוב צו שטוב, כדי צו פאר־נעמען דעם קאנטיגענט, וואס זיי האבן ארויפגעלייגט אויף די איינוווינער. פאליווטשאק האט זיך דערשראקן און האט אונז געזאגט, אז מיר זאלן זיך פארנעמען פון דאנען, ווייל ער וויל נישט איינשטעלן זיין לעבן פאר אונז.

דער גוי קערשקע.

זיינען מיר ווידער ביינאכט אוועק. מיר זיינען געגאנגען צום ערשטן פאלאק, קערשקא. מיר האבן אים אויפגעוועקט, אבער ער האט אונז געזאגט, אז ער מוז צוערשט מאכן פאר אונז א באהעלטעניש און געהייסן אונז קומען די צווייטע נאכט; דערווייל זאלן מיר גייען אין וואלד אריין.

און אזוי איז טאקע געווען. צומארגנס האט ער אונז צוגעפירט צו א סטערטע שטרוי, און אונז געהייסן ארייננקריכן ליגנדיק. אזוי זיינען מיר דארט

געלעגן 2 וואכן. ביינאכט פלעגט ער אונז ברענגען צו שטיקלעך ברויט און אזוי האבן מיר זיך געמוטשעט.

איובס בשורות

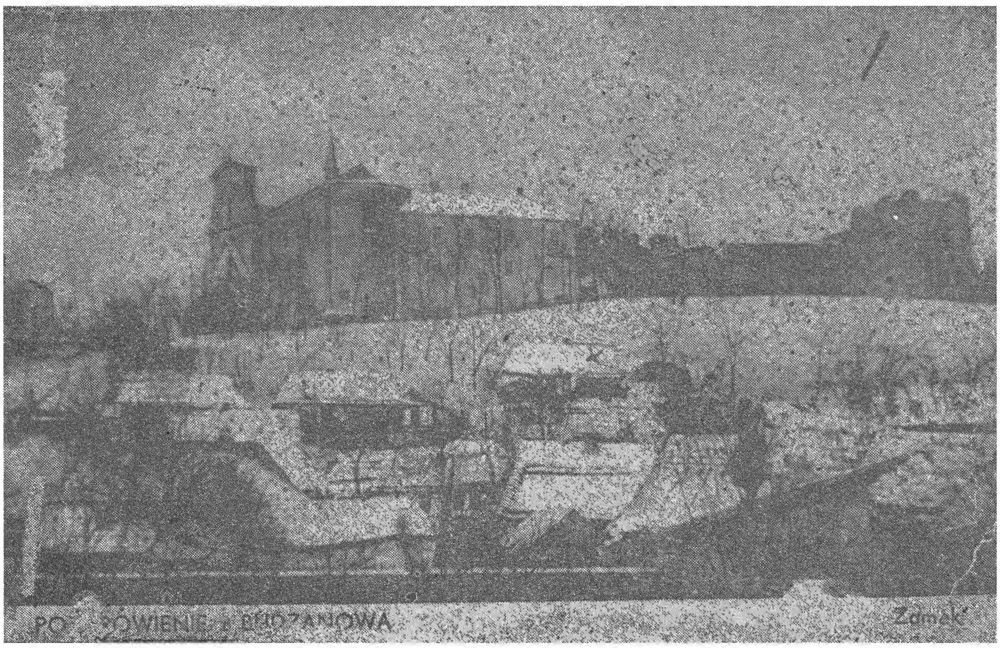
יעדע נאכט פלעגט ער אונז דערציילן די נייעסן — וועלכע באהאלטענע יידן האבן אוקראינער אנטדעקט און דערמארדעט. אויפן בית־עולם האט מען געפונען באהאלטן שלמה שטאקס איידעם, ראזנקראנץ, און מ׳האט אים דערמארדעט; מעכל ווינטער האט מען געטראפן אויף דער קריטשע — און דערמארדעט; אין וואלד האט מען געטראפן מרדכי־מאטי קאנאניקס און דערמארדעט; מעכלס גאנצע פאמיליע האט מען געטראפן באהאלטן ביי אן אוקראינער און מ׳האט זיי דערמארדעט. ער האט אונז אויך געזאגט׳ אז ער ווייסט אויף זיכער, וועלכער אוקראינער האט דערמארדעט מיין קוזין שלום, מיט פרוי און קינד.

אויך האט ער דערציילט, אז אין קאפיטשיניץ איז אנגעקומען א באפעל, אז אלע יידן זאלן זיך פארנעמען קיין טשארטקאוו, און ווען די יידן זיינען נאר ארויס אונטער דער שטאט, האבן די דייטשן אפגעשטעלט אלע וואגנס און אויסגעשאסן אלע יידן, צווישן זיי מיין פעטער אברהם און פרוי ווי אויך דעם פעטער הערש־לייב. שפעטער מיט א צייט זיינען די דייטשן באפאלן טאמקי מיכליאק און געפונען דארט באהאלטן 18 יידישע קינדער; מ׳האט זיי אלע אויסגעשאסן.

אזוי ווי דאס באהאלטעניש אין דער סטארטע איז געווען נישט אויסצוהאלטן, האט ער אונז געמאכט א באהעלטעניש אין בארג אין א גרוב. ביים טירל פון גרוב האט ער אויפגעשטעלט א סטערטע שטרוי און יעדע נאכט פלעגט ער אונז ברענגען עסן. אזוי האט געדויערט ביז מערץ 1944. ס׳פלעגן אויך זיין אויסנאמס טעג: יעדן מאנטיק אויף דערנאכט האבן מיר געמוזט גייען אין וואלד אריין און זיין דארט א נאכט מיט א טאג, ווייל יעדן דינסטיק פלעגן קומען צו אים די דייטשן נעמען דעם קאנטיגענט.

ער פלעגט אונז גוט אפהיטן. יעדן דאנערשטיק פלעגט ער זאגאר רייניקן אונזער אפפאל. געטאן האט ער עס אפשר דערפאר, ווייל ר׳האט געוווסט, אז מיר זיינען פארמעגלעכע, און אפשר אויך דערפאר, וואס דער

פוילישער גלח האט אים געהייסן ; דער גלח האט געוווסט, אז ער באהאלט יידן.

נאכט פון גרויל און אנטגילטיקע רעטונג

דעם 22 טן מערץ ביינאכט איז געקומען צו אונז דער בעל־בית און געזאגט. אז אזויווי די פאלאקן זיינען געווארן געוואר, אז די אוקראינער גרייטן זיך צו באפאלן די פוילישע הייזער און זיי פארברענען און אויס־מארדן די פאלאקן, האבן זיי באשלאסן די נאכט צו אנטלויפן אין קלויסטער אריין און דארט זיך צו באראקאדירן ; דאס טירל פון באהעלטעניש לאזט ער דארום אפן.

און אזוי איז טאקע געווען. א זייגער אכט ביי נאכט האבן מיר דערהערט, ווי ס׳קנאקט דאס פייער פון אלע פוילישע הייזער ארום. די אוקראינער האבן אויך אנגעצונדען דאס הויז פון אונזער בעל־בית און דאס פייער האט ארומגעכאפט אויך די סטערטע שטרוי, וואס איז געשטאנען נעבן

אונזער גרוב. טראָץ די גרויסע געפאַר האָבן מיר דערווייל באַשלאָסן נישט ארויסצולויפן, כדי נישט צו פאַלן אין די הענט פון די אוקראַינער, אָבער ווען דער רויך האָט שטאַרק אָנגעהויבן שטיקן, האָבן מיר געמוזט אַרויס. די פלאַמען האָבן אָנגעכאַפּט אונזערע בגדים, און מיר האָבן זיי קוים פאַרלאָשן. פאַרוווּנדעטע און פאַרברענטע זיינען מיר געלאָפן אין ריכטונג פון קלויסטער. פונם קלויסטער האָבן די פאָלאַקן געשריגן צו אונז: „קטאָ טאַם (ווער איז דאָרט)?" און טראָץ דעם, וואָס איך האָב אָפּגעענטפערט „יאַ, שאַיאַ" — האָבן זיי אונז נישט אַריינגעלאָזט אין קלויסטער, נאָר געהייסן אַריינגייען אין גאָרטן און צוואַרטן ביזן דערפרי; זיי האָבן מורא געהאַט פאַר די אוקראַינער, וועלכע האָבן זיך באַהאַלטן נאָענט צום קלויסטער.

אין דער פרי האָבן די פאָלאַקן אונז אַריינגעלאָזט אין אַ שטאַל. דאָרט אַהין זיינען אויך אַריינגעקומען נאָנעס פון קלויסטער און אונז אַרומגעוואַשן, באַנדאַזשירט און געגעבן אונז עסן; מיר זיינען דאָרט געווען ביז ביינאַכט.

מיט אַמאָל, ביינאַכט, פאַלן אַריין צו אונז 2 סאָלדאַטן מיט עלעקטרישע לעמפּלעך און גיבן אַ געשריי אויף רוסיש „רוקי ווּיערך (הענט הויך)!" די סאָלדאַטן האָבן אונז אַרויסגעפירט פון שטאַל און אַריינגעפירט אין קלויסטער. דאָרט איז שוין געווען פאַר־קוואַרטירט אַ רוסישער גענעראַל; מיר האָבן נישט געוווּסט, אַז איבער נאַכט זיינען די רוסן אַריין אין שטאָט!

די סאָלדאַטן האָבן אונז אָנגענומען פאַר שפּיאָנען און געבראַנגט אין שטאַב אַריין, אין קלויסטער. ביי דער וואַנט, אין קלויסטער, זיינען געשטאַנען צוואַנציק אוקראַינישע באַנדיטן, וועלכע מ'האָט געכאַפּט שיסן אויף די רוסן. באַלד איז צו צו אונז דער גענעראַל און ווענדנדיק זיך צום גלח געפרעגט: „ווער זיינען די מענטשן?" מיר האָבן אויסגעזען ווי ווילדע חיות. די קליידער צעריסן און די קעפּ באַוואַקסן, באַנדאַזשירטע הענט און פיס... דער גלח האָט געענטפערט דעם גענעראַל: „דאָס זיינען יידן, וואָס האָבן זיך אויסבאַהאַלטן פאַר די דייטשע און אוקראַינישע מערדער". דער גענעראַל האָט אונז גלייך געזאָגט: „יעצט נעמט זיך יעדעס הויז אין שטאָט, וואָס איר ווילט, און לעבן ווי מענטשן!"

מיר זיינען געווען פאַרשמוציקט און פאַרלייזיקט; מער ווי אַ יאָר זיך נישט אַרומגעוואַשן. און טראָץ דעם האָט אונז דער גלח אַריינגענומען אין

זיין ווינונג און אונז געשפייזט 2 וואכן. אין דערפרי זיינען צוגעקומען צו אונז יאסי קליינער מיט זיין פרוי און זון, נוסי אשכנזי, די צוויי ברידער בוכהאלץ, וועלכע זיינען אויך געווען באהאלטן נעבן קלויסטער ביינע פישבאך, פייוויש איינליגער, הענעך און לייזער זעפטעל און מענדל־ריוועלעס זון.

דעם זעלבן טאג האט מענדל־ריוועלעס זון דערזען אויף דער גאס אן אוקראינער, מיטן נאמען פאליוועטשאק, וועלכער איז געווען איינער פון די באנדיטן, וועלכע האבן געמארדעט יידן. ביי א יידיש־רוסישן זעלנער האט ער גענומען א ביקס און דערשאסן דעם מערדער. ער האט, אבער, געמוזט אנטלויפן פון שטאט, ווייל די רוסן האבן אים געזוכט צו ארעסטירן. מ׳האט אויך גלייך געכאפט געפאנגענע דייטשן און מיר, יידן, האבן זיך געוואלט אפרעכענען מיט זיי, נאר די רוסן האבן דערצו נישט דערלאזט.

אזוי האבן מיר איבערגעלעבט דעם ערשטן טאג נאך דער באפרייאונג.

עמוד, ההלך

הנותרים לחיות! בבוא אורכם לב תנו
לרשת את דמעת כלים כנר עומם.
אל תשכחו. נשמו נא פנימה את מותנו.
זכרו לחיות מדעת על קידוש השם.

(אברהם סוצקובר; מתוך
ספר מלחמות הגיטאות).

ברוניה לוינזון-פליישהקר
פתח־תקוה

נערה בסער

(יומן מימי השואה)

ההלם הראשון

1 בספטמבר 1939 היה יום בהיר; מזג האוויר היה יפה ולפתע פתאום הגיעתנו הידיעה, כי הגרמנים עברו את גבולה של פולין; עוד באותו יום הוכרז על גיוס כללי.

תנועה בלתי רגילה השתררה בעיירתנו השקטה. אמהות, בצער ובדמעות, ליוו את בניהם לחזית; הנשים ביכו בעליהן והילדים — את אבותיהם. הרדיו הפולני דיווח כל שעה על מצב החזית: הגרמנים מתקדמים ללא הרף. כעבור ימים מספר בלבד הוברר, שהצבא הפולני הובס ושאין מנוס מפלישה גרמנית גם לעיירתנו.

הרוסים הגיעו

ביום 17 בספטמבר, אף הוא יום בהיר, סתווי, נשמעו פתאום יריות תותחים, המתקרבים לעבר העיירה. כל אחד מאתנו היה בטוח כי הנה־הנה נכנסים אלינו הזחלים הגרמנים. אולם הפעם טעינו: תחת הגייסות הברבריים הגרמניים נכנס הצבא האדום. תושבי העיירה הקבילו את הצבא הגואל בהתלהבות גדולה. כל חייל וחייל מצא צורך לפנות לכל עבר בהבטחות, כי הצבא האדום נושא אתו שיוויון וחופש. האוכלוסייה היהודית קיבלה את ההבטחות האלה בשמחה גלויה. ליד בית וינפלד נערכה עצרת גדולה ובה הופיעה הגב' גניה לזרוס ואחריה מרדכי וולף גרינברג ובמקום לגנות את הפלישה הגרמנית עשו חשבון עם הבורגנות הפולנית, דבר שהסעיר לא מעט את האוכלוסייה הפולנית כולה.

✶

לאחר שבועיים נבחרו מוסדות הנהלה שונים ובהם השתתפו יהודים אחדים, בעיקר מהשכבות העמלות. חיי העיירה חזרו לאט לתיקנם. בודזאנוב

היתה למרכז מחוזי. נוסד בית חולים, נפתח קולנוע, נפתח מרכז רפואי מחוזי, בית ספר בעל 10 כיתות וכן מוסדות אחרים.

מציאת עבודה בשביל הנוער שוב לא היוותה בעייה. אני מצאתי עבודה במרכז הבריאות, לאחר שסיימתי קורס של שישה חודשים בטרנופול על־חשבון המדינה. במקום זה עבדתי עד מלחמת רוסיה־גרמניה.

מלחמת גרמניה־רוסיה

בשנת 1941, באחד הבקרים של חודש יוני. ברחובות העיירה נראו פתאום יותר אנשים מהרגיל, ואיש לרעהו לחש באוזניים ידיעות וסודות. אני כשלעצמי לא שמתי לב לדברים והמשכתי בדרכי לעבודה. אולם, כשרק הגעתי למקום, כבר שמענו הודעת רדיו מוסקבה, כי הגרמנים התנפלו על ברית המועצות. עלינו היהודים, נפלה הידיעה כרעם ביום בהיר. העבודה הנורמלית בכל מוסדות הממשלה ומקומות עבודה אחרים נפסקה, וכל אחד חיכה להודעות נוספות של הרדיו.

★

בהלה גדולה אחזה בעיירה. התורים ליד חנויות המכולת התארכו. אוקראינים מקומיים רבים הספיקו כבר לחזור מן החזית, בחמקם מן הצבא הרוסי, ובשורה בפיהם — הגרמנים מתקדמים !.

5 ביוני. הצבא האדום מוכן לנסיגה. נשי הפקידים הסובייטיים וילדיהם עוזבים את המקום מזרחה, והכול בקצב מזורז ביותר. 6 ביוני. הלכתי לעבודה, אם כי איני עושה שם כלום; יושבת ומחכה להוראות. ברחובות בהלה. האוקר־אינים ממשיכים לערוק מן הצבא הרוסי ומגיעים הביתה ומתכוננים לקבל בשמחה את הגרמנים. ב־16 ביוני עזבו אחרוני הסובייטים את העיירה בבהלה גדולה.

יהודים בודדים רבים עזבו את העיירה לעבר הגבול הרוסי וקיוו להגיע לשם בטרם בוא הגרמנים. ואילו היהודים שנשארו בעיירה — עצבות גדולה השתררה עליהם. הבתים נסגרו, החלונות כוסו בשמיכות. ברחובות הסתובבו רק האוקראינים המקומיים, כשרובים בידיהם, ומתכננים את תכניותיהם השפלות. הוראתם הראשונה היתה, כי אסור ליהודי להיראות ברחוב. אכן, היהודים

ישבו בבתיהם באימת מוות. כל אותו זמן ישבתי בבית ובכיתי — למה לא נמלטתי ביחד עם הצבא האדום? לא מחלתי לעצמי את המחדל הזה.

הגרמנים נכנסו

ב־23 ביוני 1941 נכנסו גיסות הצבא הגרמני לעיירה. רעד ופחד מוות אחזו ביהודים. הצבא לא נשאר בעיירה, כי אם המשיך בדרכו אחרי שעות אחדות; בצהריים שוב לא היו גרמנים בעיירה. באותו יום פרצו האוקראינים המקומיים לביתו של החייט מרדכי־וולף גרינברג, הוציאו אותו ואת אשתו ובצורה ברברית רצחום נפש; כך נרצח שלמה שקולניק. רוצחו היה האוקראיני דרביק דיביאן; בעצמו התפאר בזאת לאחר־מכן. חיינו בפחד גדול. עד סוף חודש יוני הספיקו האוקראינים לרצוח את כל היהודים מכפרי הסביבה.

היודנראט

במחצית יולי הגיעו שני גרמנים למועצה האוקראינית שבעיירה וביחד עם ראש העיר האוקראיני האַראַסימצ׳וק ויהודים מכובדים של העיירה, שנקראו לשם כך, ייסדו את ה„יודנראט". ראש המועצה הזאת היה פייביש איינלייגר. לאחר מכן נוסדה גם המיליציה היהודית. תפקידו של היודנראט היה לקחת מהיהודים כל מה שדרשו הגרמנים מהם ואילו תפקידיה של המילציה — לתפוס יהודים למחנות עבודה, לשמור עליהם, שיעבדו היטב. כלי זינם היו מקלות גומי. הם היו אקטיביים מאוד בעזרתם לגרמנים בשעת האקציות הרצחניות; באכזריות מיוחדת הצטיין בעיקר השוטר היהודי מאנס־הרש, תפר ממקצועו; שם משפחתו אינני זוכרת. הוא אשר חיפש יהודים בכל פינה, למען מסור לגרמנים קונטיגנט גדול יותר.

✶

בראשית אוגוסט של שנת 1941 שלח היודנראט 60 בחורות יהודיות לעבוד בחווה חקלאית במליניסקי; ביניהם הייתי גם אנוכי. עבדנו שם בשדה מזריחת החמה עד חשכת הלילה בתנאי רעב וללא כל תשלום — אך היינו שבעי רצון: לא שלחונו למקום אחר. אך, לדאבוננו, לא נתנו לנו שם מנוח. בסוף החודש הגיעו אלינו השוטרים היהודים, ובעזרתם של שוטרים אוקראינים הוציאונו ממיטותינו והובילונו למחנה עבודה לנשים בלשקובצי, ליד יגלניצה, מחוז צ׳ורטקוב.

במחנה עבדו כאלף בחורות מכל פלך טרנופול. העבודה היתה כאן קשה ביותר. גם כאן עבדנו בשדות מזריחת השמש עד לילה. אכלנו פעם אחת ביום.

יהודי בודזאנוב שלחו לנו לחם מדי שבוע בשבוע. בחורות רבות אחרות, שהובאו לכאן מגיטאות שונים, לא קיבלו תוספות לחם כפי שקיבלנו אנו — התחלקנו על־כן אתן בכל פרוסת לחם. עבדנו שם עד מחצית ספטמבר וכמעט כל הבחורות מבודזאנוב הצליחו לאחר מכן לחמוק מהמחנה ולשוב הביתה.

הורינו היו מתגוררים עדיין בבתיהם. השמחה היתה רבה, כאשר חזרתי הביתה בריאה ושלמה. הם עבדו בשדות אצל חקלאי הסביבה וכתמורה קיבלו תפוחי אדמה וצורכי אוכל אחרים, ככה שהעיירה עדיין לא רעבה ללחם. אבל עיקר העיקרים היה לישון בלילה בשקט.

ג י ט ו

הגיע ספטמבר 1942. נפוצו שמועות בדבר קביעת גיטו בבודזאנוב. השודדים האוקראינים החלו להתנפל על בתינו לילה־לילה. היו מצווים על כל בני הבית לשכב על הארץ עם הפנים כלפי מטה, והם היו מאספים כל מה שנראה להם בבית לתוך שקיהם; כך בזזו את הרכוש היהודי במשך כל החודש.

נובמבר 1942. היודנראט הביא מטרנופול בשורת איוב — על יהודי בודזאנוב לעזוב את העיירה במשך שבוע ימים ולעבור לגיטו בטרמבובלה הסמוכה. אפשר היה לקחת רק מעט בגדים וכלי־מיטה, ואילו כל השאר היה הכרח להשאיר במקום. בכאב־לב היה מוכרח כל יהודי להשלים עם גורלו בידעו, כי זוהי דרכו האחרונה להשמדה. בדמעות שליש עזבנו ב־4 בנובמבר את בתינו כשאנו ענודים, למקטון ועד גדול, במגן דוד.

והגענו לטרמבובלה; כאן התקיימו הטרגדיות הקשות ביותר של ימינו. הגיטו שוכן בשני רחובות בעיר העתיקה. המשטרה היהודית בטרמבובלה הובילה את משפחתנו לחדר מסוים, שגודלו ד׳ על ד׳ מטרים, שבו גרו כבר 20 נפש; ונוספנו אנחנו הארבעה. אולם, גם על־כך היינו שבעי רצון; העיקר, שלא יהרגו אותנו. הדוחק היה כללי: בשני הרחובות הנ״ל דחסו את היהודים מבודזאנוב, מיאנוב, מסטרוסוב, ממיקולינצה ומחורוסטקוב.

הימים הראשונים בגיטו היו עצובים מאוד. עסוקים היינו, קודם־כל, בעשיית מיטות־הקומות, שהגיעו לתקרה. החדר היה חם, חסר אוויר, מעופש

ומלוכלך. ישנים היינו בבגדינו, כי לילה־לילה חששנו לאקציות. לילה־לילה עמדו שניים מן הדיירים בחוץ על המשמר, כדי לדעת, אם הגרמנים באים. האקציות החלו, לרוב, בשעה 3 לפנות בוקר. ואם־כי ידע כל יהודי, שהמוות בגיטו הוא בלתי נמנע, חיפש לו כל אחד קש הצלה כלשהו. גם בביתנו החלו הגברים, וביניהם אחי משה, גדליה־הפחח, ושלום לייזנר, להכין מסתור לכל דרי הבית, שישים במספרם. הכניסה לבונקר זה נעשתה מלכתחילה דרך בית שימוש מלוכלך — אולי ירתיע זה את הגרמנים מלחפש? העבודה נעשתה רק בלילות, לבל ייוודע הדבר למשטרה היהודית, אשר היתה מגלה, בדרך־כלל, את הבונקרים האלה לגרמנים. בסוף נובמבר, לאחר 20 ימי עבודה קשה, עמד המסתור מוכן. הגברים שהו בבונקר גם ברוב שעות היום, כי־על־כן היו הגרמנים תופסים יום־יום גברים שונים למחנות העבודה; שם גם חוסלו בדרך כלל. הנשים הסתובבו בגיטו ביתר חופש; כל אחת חיפשה תמיד מה למכור. הנשים הפולניות, לפעמים אף אוקראיניות, היו באות לקנות את הדברים תמורת דברי אוכל כלשהם.

מגפת טיפוס

בראשית דצמבר 1942 פרצה בגיטו מגיפת טיפוס קשה, שהתפשטה במהירות והפילה חללים בכל בית. הגרמנים מיהרו לתלות מודעות על גדרות הגיטו, כי הטיפוס שורר בו — והפולניות שוב לא הביאו כל מצרכי מזון.

בגיטו נוסד בית־חולים קטן, ואם כי התייראו האנשים להיזקק לו, כי ידוע ידעו, שהגרמנים עשויים להיכנס בכל רגע ולחסל את כל החולים — הגיעו לשם רבים מחוסר ברירה.

החורף היה קשה מאוד. אולם למרות הכפור הגדול — 25 מעלות מתחת לאפס — עברנו אנו, הנערות הצעירות, דרך גדרות התייל של הגיטו ליער הקרוב, לאחר שנפוצה השמועה, כי עומדת להיערך אקציה. בבוקר נודע לנו מפי איכרים, שבאו לחטוב עצים ביער, כי האקציה לא התקיימה. קיפלנו את סרטי המגן־דוד, שלא יכירונו כיהודיות, וקפואות מקור חזרנו איכשהו לגיטו.

מצב זה נמשך ימים ולילות רבים. בערבים היינו יוצאות היערה בכפור הגדול ובשלג העמוק ו„לננר" שם, ובבוקר היינו חוזרות הביתה, סועדות

משהו, ומתחילות להסתובב סביב בניין היודנראט, כדי לנסות לברר את הסיכויים ללילה הבא.

אקציה

16 בדצמבר. הייתי כבר כל־כך קפואה ועייפה, עד שהחלטתי להישאר וללון בבית. אותו לילה היה אחי בשמירה ואתו אחד הבחורים מטרמבובלה, שגר בחצרנו. בשעה 3 לפנות בוקר נשמעו יריות חזקות בגיטו. התעוררתי משנתי העמוקה, לאחר לילות נדודים ואי־שינה רבים, וביחד עם שאר בני הבית עמדנו על רגלינו אחוזי פחד־מוות. באותו רגע הגיע אחי והודיע, כי החלה אקציה בגיטו; הגיטו מוקף מכל עבריו ואין מוצא; אנו אבודים.

בבית חושך. איש לא העז להעלות אור, פן יבחינו בנו מן החוץ. אזרתי עוז ופתחתי קמעא את הדלת החיצונית — וחשכו עיני: הרחוב הומה ז'נדרמריה, שוטרים אוקראינים ויהודים. רוביהם מופנים כלפי ביתנו והם מחכים רק לאות לבצע את פעולתם הרצחנית.

היריות גברו. הגרמנים עשו זאת, כנראה, כדי לעורר בהלה באוכלוסייה, שפסקה לשלוט על עצביה וחיכתה לבוא הגרמנים. כולנו בבית ידענו, כי אין מנוס. בשעה 4 ירדנו למחבואנו אשר בבית. אחרון היורדים היה גדליה, ששם ככיסוי־הסוואה על פתח המחבוא כן ועליו קערת רחיצה עם מים מלוכלכים.

כעבור 10 דקות כבר נשמעו דפיקות חזקות בדלת, שנפרצה מיד. כבר שמענו דפיקותיהם על הרצפה: „יודען הערַאוס!" (יהודים החוצה). איש מאתנו לא זז; חשנו, כי קיצנו מתקרב. וקרה נס: הגרמנים, כנראה, לא שיערו, כי במקום מלוכלך כזה נמצא מחבוא — ויצאו. את קרבנם היחיד מצאו באסתר צימט, שעזבה את המחבוא בשל המחנק הגדול ששרר בו. ובמצב כזה המשכנו לשכב באדמה, כחפרפרות, במשך 24 שעות תמימות. על טיפת מים לא יכול היה איש אף לחלום. לאחר מכן, בבוקר, הגיע עד למחבואנו שלום לייזנר, והודיענו, כי האקציה נסתיימה ואפשר לצאת מן המחבוא. הוא הפיץ בנו רוח חיים ממש. אכן, הצלחנו למלט נפשותינו באקציה הראשונה; 25 איש יצאו מן הבור חיים ושלמים — מקרה נדיר ביותר.

והגיטו שינה מראהו מן הקצה אל הקצה: הבתים התרוקנו ומלאו עצבות. 60 אחוזים של האוכלוסייה היהודית נרצחו באותה אקציה. הגיטו

היה מגואל בדם. ברחובות נראו אנשים בודדים, ששיכלו את יקיריהם; אחדים מהם אף את כל משפחותיהם. איש את רעהו שאל: „כיצד עברו היום והלילות וכמה זמן עוד נותר לנו לחיות?.."

ההמשך

במשך ימים ספורים התרגלו הכול למצב החדש והסתגלו לטרגדיה הכללית. ושוב החלו השוטרים לתפוס אנשים לעבודה, ואנו שוב התחלנו לברוח לילה־לילה ליער, כדי להימנע מן האקציה הבאה, שחיכינו לה שוב. לתמהוננו הרב עברו שבועות אחדים שקטים יחסית. האנשים שוב החלו לקוות, כי יד הרוצחים לא תשיג אותם. אף החלו התקשרויות נישואין. מדי פעם הגיעו הגרמנים מטרנופול ודרשו מהיודנראט דרישות חדשות בהבטיחם, כי עוד זמן רב ישרור בגיטו טרמבובלה שקט. כמובן, היודנראט מילא את כל דרישותיהם מתוך הנחה, כי זה יסייע לשקט.

ניצלנו את השקט היחסי והתחלנו לבנות מחבוא חדש, מאחר והראשון — מקומו התפרסם כבר. הכניסה למחבוא החדש נעשתה בתוך דיר ישן לעיזים, שהיה בחצר. יום־יום חפרו הגברים, ביניהם גם אחי, באדמה בפחד רב ולא פעם ברעב מוחלט.

לאחר האקציה הראשונה הקטינו הגרמנים בהרבה את שטח הגיטו ומסרו חלק של הבתים לתושבים האריים; וכך נכנסו לביתנו חמישה־עשר איש נוספים ובמקרה אקציה מן ההכרח היה להציל את כל יושבי הבית — אחרת היה כל העניין מתגלה. ואכן, החלו מתפשטות שמועות על האקציה השנייה המתקרבת. הפניקה גברה, הידיים רעדו ונרפו בשעת החפירה והמצב נראה ללא תקווה. יום־יום הגיעו ידיעות על חיסול גיטאות וגילוי מסתורים טובים ביותר.

מרץ 1943. הרוסים החלו בהתקפת האביב והגרמנים נסוגים באבידות גדולות. אולם, ככל שמצבם קשה יותר הם מתנקמים באכזריות גדולה יותר באוכלוסייה היהודית. הקץ המר מתקרב. אנשים חדלים לברוח ליערות, כי גם שם שורצים גרמנים ואוקראינים.

אפריל 1943. השמש זורחת. הסביבה מוריקה והיקום מתעורר לחיים חדשים, ובגיטו מסתובבים בערבים צעירים וצעירות ושאלה מנקרת במוחם: „למה הורגים אותנו?" איש לרעהו: „אולי בכל־זאת, יישאר מישהו בחיים?"

חג הפסח מתקרב, אך איש אינו נותן דעתו על כך. גבולות הגיטו נשמרים על־ידי האוקראינים, ואילו המשטרה היהודית מסתובבת בראשים מורדים, ללא עבודה כמעט — סוף־סוף מבינים הם, כי גם סופם מתקרב, אם כי רבים רבים מהם שיתפו פעולה עם הגרמנים בנאמנות רבה.

האקציה השניה

1 באפריל 1943, בערב. פניקה גדולה — מחכים לאקציה. מקום להסתתר אין. המקום הצר שישנו, גם הוא אינו בטוח. סביב הגיטו ג'נדרמים גרמנים ואוקראינים — והם כה רבים, שאף חתול אינו יכול לחמוק החוצה. אנו מרגישים, כי אבודים אנו; עלה המוות על הגיטו. איש לא התפשט באותו ערב, אף לא הילדים. בשעה 3 בלילה נכנסו הגרמנים לגיטו. החלו יריות מרובות; אנחות וצעקות מכל העברים. המוות מתקרב. הכול איבדו עשתונותיהם וצעקה בפיהם: „הקץ מתקרב!"

בתוך המהומה הזאת ניגשתי לאמי וביקשתיה להיכנס, בכל זאת למסתור. אמי ענתה, כי עלי להיכנס קודם והיא תבוא אחרי. קפצתי בעד החלון לחצר ונפגשתי עין בעין בגרמני, אשר כיוון רובהו ישר אלי וצעק: „לחזור הביתה!" נסוגותי לפרוזדור וברגע שהגרמני הפנה ראשו נכנסתי כהרף עין לבית השימוש ומשם למסתור הישן והעזוב, שאיש לא נתן אימון בו; סגרתי מאחורי את המיכסה. ישבתי שם באימת־מוות ושמעתי, כי מטיחים על הדלתות וצועקים: „יודען הערַאוס!" לעולם לא אשכח את זעקותיה של מלצ'י לייזנר, בת העשר כלפי הגרמנים: „רוצחים, אני רוצה לחיות!" הבינותי, כי אמי לא הספיקה להימלט.

במסתור ישבתי 30 שעות רצופות; חשבתי, כי רק אני, מכלל אנשי הבית נשארתי בחיים. עבר יום האקציה האיום של 1 באפריל. עבר הליל. דממה בגיטו, לא נשמע כל סימן חיים, מה לעשות? — הלצאת החוצה ולחפש את מישהו, שנשאר בחיים, אם להמשיך ולשבת ולמות מרעב? החלטתי להמשיך ולשבת. פתאום נדלק גפרור ובעד הלהבה נראו במסתור כמה דמויות אנוש; הבינותי, כי אינני לבדי והוקל לי. התחלתי גם לשמוע קול שקט האומר: „מישהו צריך לצאת" — היה זה קולו של אחי!... אכן, לאושרי לא היה גבול — אחי נשאר בחיים!

לאחר מחצית השעה, לערך, חזר אחי והודיעני, כי האקציה נסתיימה. בבית היודנראט כבר מסתובבים אנשים. יצאנו החוצה, כדי להסתכל איש בפני

רעהו, ולראות מי ניצל. נשארנו מכל הבית 8 נפשות: אני ואחי, רחל צימט וגדליה הפחח וכן 4 טרמבובלאים; 52 איש מהבית הושמדו! נכנסנו לדירה. ריק ועצוב. ביכינו את קרובינו. לאחר מכן הסתובבנו בגיטו: הבתים היו ריקים. סימני דם בכל מקום. פה ופה הסתובבו שרידי האורדנונגס־דינסט (המשטרה היהודית) — הם נשארו ללא משפחותיהם. מראה הגיטו היה כבית קברות, והאנשים, שעדיין הסתובבו — כמתים למחצה.

חיסול

במצב זה עבר חג הפסח. עבר אפריל 1943. הגיע מאי. החלו להגיע אלינו פליטים מגיטו וארשה: עירומים, יחפים ורעבים. היו אלה בעיקר נערות צעירות. הן יכלו לחמוק מן הגיטו ולעבור מזרחה בשל מראהן הארי; פניהן היו לעבר קווי החזית. והן סיפרו: „גיטו וארשה התקומם; כולו בוער באש; הגרמנים מחסלים אותו לחלוטין. וזהו אות וסימן לחיסול כל גיטאות פולין ובתוכם גיטו טרמבובלה. כך עבר עלינו, בצער ובכאב, חודש מאי כמה איווה כל אחד לראות במפלתו של הצורר ולהישאר בחיים! אולם, ב־1 ביוני הוסרו חוטי התייל מהגיטו — סימן שהוא מתחסל. אפשר לברוח — אבל לאן? מן החזית מגיעות ידיעות, כי הגרמנים מחזיקים עד־ין מעמד; כך יעמדו לפחות עוד שנה.

4 ביוני 1943. פתאום מגיעות משאיות עם אנשי ס.ס. קמה בהלה בגיטו. מתקרבת אקצית החיסול; מתי? 5 ביוני, שעה 9 בערב: רחובות הגיטו הומים ז׳נדרמריה ושוטרים אוקראינים. אנו יושבים בבתים, מדוכאים ומופחדים וחושבים — איך לעבור הליל הזה. שעה 11: להיכנס למיסתור, המוכר למשטרה, אם לחכות בבית ולהיירות במקום? היינו אך — הסוף יבוא. 11 בלילה. החלטנו, בכל־זאת, להיכנס למיסתור. היינו 7 אנשים, חיוורים כמתים. 3 אחרי־חצות. אנו שומעים יריות חזקות בגיטו וכן שומעים, כי הגרמנים נכנסים לדירתנו, מחפשים בכל מקום, צורחים. איפה הם, ה„פארפלוכטע יודען״? הלבבות הולמים כפטישים; עוד מעט יגלו אותנו. אולם, כל היום הסתובבו הגרמנים בביתנו ולא גילונו.

לאחר 2 ימים ושני לילות עלינו לדירתנו. הבית ריק. בחוץ אין רואים איש. היינו צמאים מאוד וגברת מלצר ז״ל הדליקה גפרור להכין כוס תה. וכבר באותו רגע נשמעו דפיקות חזקות בדלת. לברוח שוב אי־אפשר היה וכל אחד תפש פינה כלשהי בדירה. אני קפצתי לתוך כוך, שבו החזקנו

מזוודות אחדות וכן קערת הרחצה. איכשהו הצלחתי להתכווץ. גברת מלצר לא הספיקה להתחבא ופתחה את הדלת; היא נורתה במקום. בזה אחר זה מצאו הגרמנים את כל האנשים ש„הסתתרו" בבית, לבד מאחי, שעלה על התנור — הם נורו בו במקום. גם רחל צימט עלתה אחרי אחי על התנור, אך היא נמשכה למטה על־ידי הגרמנים והובלה לדלת. רחל, בראותה כי היא אבודה, חיפשה דרך כלשהי למלט את נפשה ואמרה לגרמני, כי על התנור נמצא איש נוסף; היא נמסרה לשוטר האוקראיני, שהכיר אותה והוא איפשר לה להימלט — ואילו הגרמני מצא את אחי,הורידו והרגו במקום.

ובכוך הזה ישבתי יומיים, וכאשר אפסו כל הכוחות הצלחתי לצאת ממנו. בדירה מצאתי את כל הגוויות ואת שלוליות הדם. מצאתי פרוסת לחם יבש ובזחילה הגעתי למסתור הישן. שמעתי שם לחישות והתברר לי כי אינני לבדי; היתה שם אותה רחל צימט והשכן גדליהו. ושוב ישבנו יום ולילה ולא העזנו לצאת. בבוקר בא אלינו אברהם בוכהולץ — הוא היחיד ידע על מסתורנו — כדי לברר, אם נשאר מישהו בחיים. הוא עבד כנגר ב'ונדרמריה ולא הומת באקציה זו. הוא סיפר לנו, כי הגיטו חוסל ואין בו עוד יהודים. הוא ואחיו פיני צריכים עוד לעבוד ימים מספר אצל הגרמנים.

יצאנו החוצה. על גבי קירות הגיטו מצאנו כתובות גדולות המכריזות, כי כל אשר ימצא יהודי ויסגיר אותו לז'נדרמריה או יהרגנו בעצמו — יבוא על פרס... שכני עזבוני ויצאו מהגיטו ואני נשארתי לבדי בספינה הטובעת. ב־12 ביוני 1943 עזבתי גם אני את הגיטו, שהיה מלא עדיין שלוליות דם, ופניתי לכיוון בודזאנוב בלי תקוות יתרות ומבלי לדעת למי לפנות. הייתי לבושה שמלות אחדות, מטפחת על ראשי, כמנהג ה„שקצות" ומעיל בידי; בתוך בטנת המעיל תפורים היו קצת זהב, תכשיטים וקצת מזומנים — כל הוני. בדרך לא נטפל אלי איש, משום שאיש לא הכירני. לפנות ערב הגעתי לשערי העיירה — אבל לאן להיכנס? התחבאתי בקמה ונשארתי שם כל הלילה; עייפה הייתי ונרדמתי. נשארתי בקמה עוד יום ולילה, ובבוקר היום השלישי, בגבור הרעב, החלתי לחשוב לאן להיכנס, כדי לבקש פרוסת לחם. נזכרתי באוקראיני אחד, סטפן דריפקא, שאמר לי פעם, שעה שיצאתי את בודזאנוב, כי ברגעים הקשים אוכל לפנות אליו. באותה עת לא קיבלתי את הדבר בכל הרצינות, אבל כעת, ברעבוני, החלטתי לפנות אליו. אולם לא ידעתי מקום מגוריו.

ושוב לפנות ערב. למרות הסכנה יצאתי מהקמה ופניתי לאיש הראשון שמצאתי — „איפה מתגורר דריפקא״? והכרתי את האיש הנשאל; גם הוא הכירני והתפלא, שאני חיה לאחר החיסול... הוא אמר לי להמתין עד שיחשך ויבוא לקחתני. הוא הבטיח לא לספר לאיש, אף לא לאשתו. לאחר שעה בא והובילני לדריפקא, ובצעדים מהירים חזר על עקבותיו, למען לא ידע דריפקא, כי עוד איש מעורב בסודו. בבית דריפקא כבר היה חושך, סימן, כי בני הבית כבר ישנים. היקשתי לאט בחלון; דריפקא יצא מיד, הסתכל בתימהון והכניסני לביתו. גם אשתו קיבלה אותי באדיבות והגישה לי ארוחת ערב. אכן, תמהו מאוד על שהצלחתי להימלט מתופת האקציה. לאחר מכן הוציאו מאחת המיטות ילד, השכיבוהו יחד עם אחיו — ומסרו לי את מיטתו. למחרת בבוקר העבירוני לעליית גגם. אולם, כאשר הגעתי למדרגה האחרונה והצצתי פנימה, נתגלה לעיני מחזה לא־יאומן: ישבו שם שמונה יהודים. היו שם שני האחים גלברד, דעם בעקערס, מייטק קולר ואשתו — מבודזאנוב; ארבעה אחרים מטרמבובלה. ישבתי שם 14 ימים. 3 פעמים ביום הביאו אוכל טוב. אשתו של דריפקא היתה מתנשקת אתנו כל בוקר...

ובאחד הלילות, בראשית יולי, בשעה 2 אחרי חצות, שמענו פתאום נביחת כלבים חזקה בחצר. קמנו מהר על רגלינו כאיש אחד. 3 דפיקות קשות על הדלת והמוות כבר לנגד עינינו. הדלת בעליית הגג נפתחה ונכנסו כתריסר גויים גבוהים, מסכות על פניהם, שקים על גביהם ובידו של אחד מהם רובה. גם דריפקא היה אתם, וכאילו גם הוא נפחד... האנשים ציוו, בפולנית, להתפשט ערומים ולסדר את כל הדברים במקום אחד; גם את הכבסים התחתונים — ידעו הם, כי נשים שונות מחזיקות שם את תכשיטיהן. כשאספו את כל הבגדים ושמו אותם בשקים, הסתלקו בכיוון בלתי ידוע. למחרת נמלטנו כולנו, איש איש לכיוונו. דריפקא נתן לכל אחד בגד ישן כלשהו ושמח אתנו על שיוצאים אנו מביתו חיים. לי נתן נעלי גברים קרועים ושמלונת קרועה, ואילו את חפצי, ביניהם גם מעילי וכל אוצרי אשר בו — אותם, אמר, נטלו השודדים. הודיתי לו על האירוח... ומאוחר בלילה יצאתי מביתו בכיוון כפר זנישיניה. הלילה היה חשוך והכלבים נבחו — פחדתי, על־כן, להמשיך והסתתרתי בקמה.

ושוב שני לילות ויום. הרעב גובר והחלטתי לצאת ולבקש פרוסת לחם אצל אנשים, אחרת אגווע. בהשכמה יצאתי מהקמה ועמדתי על אם הדרך — לאן לפנות? והנה אני רואה, כי מתקרבת אלי אשה; היתה זאת רוזה גלברד

מבודזאנוב. היא היתה לנה אצל מכר אוקראיני, שהיה פעם עובדם. נכנסנו לקמה וישבנו שם כל היום. רוזה הביאה לי למחרת לחם וכן גם מחרתיים; לאחר־מכן הפסיקה לבוא.

*

הפולנייה יוזפה ינדרוביץ.

פניתי היערה בכיוון בית קטן, שראיתיו בחשכת הליל בשל להבת מנורת הנפט, שהיבהבה בעד החלון. לא נכנסתי פנימה וחיפשתי לי מקום לינה בשיחים הגבוהים שבריחוק־מה ממנו. לאחר שלושה ימים ולילות של שהות ביער, ברעב, בצמא ובצינת לילה הופיעה לפני אישה פולניה אחת, יוזפה ינדרוביץ, בעלת הבית הקטן ההוא; היא איספה תות־יער ונתקלה בי. והנה — לאחר תחנונים רבים והתיעצויות משפחתיות, עם בתה ובן־זוגה בויאר־קוב — נאותה לקחתני לביתם ולהלינני בעליית הגג במשך זמן קצר, שהוארך אט־אט עד הסוף הגואל. נכנסתי אליהם בחודש יולי 1943 ושהיתי אצלם עד סוף מרץ 1944, עת נכנסו גיסות הצבא האדום לבודזאנוב. היו אלה ימים וחד־דשים של חרדה ושל תפילות, שלי ושל בעלי הבית, שלא יאונה לי כל רעה מצד המשטרה האוקראינית, שהגיעה גם לבית לשם חיפושים.

יום אחד חזרה הגברת ינדרוביץ וסיפרה, שהרוסים נכנסו כבר העירה. רצתי שמה, אולם קשה היה להתמצא — הכול היה בית קברות ענקי. בעיר מצאתי בודזנובאים מספר והחיילים הרוסים־יהודים מסרו לנו, כי לא מצאו בכל אוקראינה כל יהודים.

במשך שנה עבדנו בבודזאנוב ומשם, דרך זמושץ׳ וורוצלב, הגעתי בשנת 1958 עם בעלי לישראל, תחנתנו האחרונה.

אריה צ׳רט (גוטפריד)
תל־אביב

ילדות בתקופת החורבן

(עדות שנגבתה ביד־ושם, תל־אביב)

בפרוץ מלחמת העולם השנייה הייתי בן 12; גרתי עם הורי, שהיתה להם חנות לדברי נפט וכימיקאלים. ב־1938 נסע אבי לצרפת ועמד להעביר גם את המשפחה לשם, אך פרצה המלחמה ונשארנו בבודזאנוב; הוא נשאר בפאריז. עם כניסת הסובייטים המשכתי ללמוד בבית הספר האוקראיני. חנותנו הוחרמה ואמי התחילה לעבוד במשרד.

ב־5 ביולי 1941, בשבת, בשעה 4.00 אחה״צ נכנסו הגרמנים לעיירה מכיוון טרמבובלה. עד 15 באוקטובר 1942, המועד בו עברו שארית היהודים מבודזאנוב לגיטו טרמבובלה, לאמור במשך שנה ורבע, חיו יהודי בודזאנוב תחת שילטון הגרמנים ועוזריהם האוקראינים בפחד מוות, ברעב, בעינויים קשים, בטרור ובהתנפלויות לילה. המשטרה היהודית, שהתארגנה ליד היודנראט, ביחד עם המשטרה האוקראינית תפשו יהודים, צעירים וזקנים, נשים ובנותיהם לעבודות שונות ובזויות שבתחום העיר, ולעבודות קשות אחרות במקומות שונים בסביבה, וכן למחנות רחוקים.

*

ב־5 באוקטובר 1942 הגיע אלינו מפקד הגיסטפו בשם הרמן והביא הוראה ליודנראט, שעד 15 בחודש חייבים כל היהודים לעזוב את בודזאנוב. כל יהודי שיימצא בעיירה אחרי התאריך הזה — ייהרג בו במקום. היינו צריכים לעבור לטרמבובלה כ־20 קילומטר מעיירתנו. כל משפחה יהודית לקחה את מטלטליה, העמיסה אותם על עגלות ועברה לטרמבובלה. לנו היה דוד בטרמ־בובלה, אחי אמי, ועברנו לגור אצלו. שמו היה גוטפריד.

אחרי יומיים יצאה הוראה, שכל היהודים חייבים להתרכז ברחובות אחדים. זאת היתה ההתחלה של הגיטו. סביב הרחובות האלה הקימו גדר תייל ושער כניסה, וב־17 לאוקטובר, יומיים אחרי שהגענו לטרמבובלה, הגיטו היה מוכן. כל היהודים, בלי יוצא מן הכלל, היו חייבים לעבור אליו.

הפחד היה גדול, כי שמענו ממקומות אחרים, כי מזמן לזמן מגיעות יחידות מיוחדות של גרמנים ומכניסים את היהודים לקרונות, ומעבירים אותם לבלז׳ץ.

ובאמת, ב־5 לנובמבר 1942 היתה האקציה הראשונה. אספו את מי שיכלו לתפוס ברחובות. קודם העבירו אותם לנקודת ריכוז בגיטו, אחר־כך הכניסו אותם לרכבת ושלחום לבלז׳ץ.

דודי הכין בביתו בונקר. הוא בנה קיר כפול במרתף, ושם, בין שני הקירות, היינו יורדים בלילות לישון. ובאמת, בלילה שישבנו בבונקר, היתה אקציה. בהרבה בתים היו בונקרים כאלה. באקציה הראשונה נתפסו 1200 יהודים. בבוקר, אחרי האקציה, מצאנו הרבה יהודים ברחובות.

ב־6 לנובמבר יצאה הוראה להקטין את הגיטו, ולפנות חלק מהבתים. זאת היתה פעולה של 24 שעות. מי שלא הצליח בזמן זה להוציא את הדברים, היה חייב להשאיר אותם ולעבור למקום החדש בלעדיהם. בגיטו היה רעב גדול, ואני, כילד, הצלחתי להתגנב אל מחוץ לגיטו דרך פרצות בגדר, הייתי מוכר כל מיני דברים מהבית וקונה קצת מזון בשביל הבית.

מיד לאחר האקציה הראשונה, ב־5 בנובמבר, ברחתי בחזרה לבודזאנוב. הלכתי לאותו גוי, שפעם עבדתי אצלו. נשארתי אצלו זמן מה, אבל אחר־כך לא רצה להחזיק אותי עוד. הלכתי לגוי אחר. לאחר זמן־מה של שקט יחסי — לא שמעו על אקציות נוספות — חזרתי לגיטו טרמבובלה, לאמא ולסבתא; הגעתי לגיטו ב־10 לנובמבר.

ב־4 במרץ 1943 תפסה אותי המשטרה היהודית בטענה, שבבית, שבו אני גר, מסתתרים אנשים, הדרושים לעבודה במחנה ריכוז, ודרשו ממני, שאני אגלה, איפה האנשים מסתתרים. למרות המכות הקשות שספגתי במשטרה, לא סיפרתי כלום. בתגובה לכך עמדו לשלחני למחנה ריכוז. ישבתי 4—5 ימים בבית הסוהר עד שרוכז מספר אנשים מספיק כדי משלוח. כשהגיע לשם מילר, מנהל מחנה קמיונקה־סטרומילובה, וראה אותי שם, נער צעיר, התחיל צועק על ראש המשטרה היהודית: „אילו פועלים אתה מספק לי?!" ראש המשטרה ניסה לשכנע את מילר, כי הנני עובד טוב. אך מנהל התחנה התחיל להרביץ בי והתחמקתי איכשהו מהמקום.

ב־7 באפריל 1943 היתה אקציה נוספת, ואנחנו הסתתרנו בבונקר מתחת לבית, אותו בנינו בעצמנו. באקציה זו שוב לא שלחו לבלז׳ץ, אלא למרחק 3 ק״מ

אחרי טרמבובלה, ליד הכפר פלבנובקה; שם ירו בהם במקום. כ־1000 יהודים נהרגו אז.

אבא של ילדה אחת, שלמדתי אתה יחד בבית הספר, שמואל־הרש שקולניק, התנפל על אחד מאנשי הס.ס. שביצעו את ההריגה, וביקש, שהוא ישחרר את הבת שלו. מפקד הס.ס. פרץ אז בצחוק ואמר: „אם יש לך עוד בנות ובנים — תביא אותם הנה!" היהודי הזה, שהיה חזק, גדול וגבוה, עם זקן, התנפל על הגרמני, נשך אותו באף; ממש הוריד לו את האף עם השיניים. אז קמה מהומה גדולה והגרמנים לא ידעו מה קרה פתאום. בינתיים התחילו היהודים, שעוד לא הספיקו להרוג אותם, לברוח. חלק מהם נשארו עוד לחיות, עד האקציה הבאה.

וכך חיינו בגיטו בפחד, וידענו, כי הרבה זמן הדבר לא יימשך עוד. היו בחורים, שהחליטו להתארגן ולצאת ליערות, מפני שהרגישו שהרוסים מתקרבים.

ב־5 ליוני 1943 היתה עוד אקציה, האחרונה, בה הוציאו להורג כ־1000 יהודים, באותו מקום, בפלבנובקה. באותו זמן הגיעה הוראה שהגיטו מתחסל. הרבה יהודים כבר לא נשארו שם. אני נשארתי עם אמא שלי ועם דוד. הסבתא מתה יומיים לפני האקציה השלישית. לא קיבלנו הוראות לאן היהודים צריכים ללכת, לכן התחיל כל אחד בעצמו לתכנן לאן ללכת. חלק אמרו, שכדאי לעבור לטארנופול וחלק חשבו לעבור לקופיצ׳ינצה, כי שם יש עדיין גיטו. אבל איך יוצאים מהגיטו? אסור היה לצאת ללא רישיון, ורישיונות לא קבלו. עמדנו ותיכננו — ופתאום שמעתי יריות וראיתי גרמנים ואוקראינים פורצים לבתים, ויורים על האנשים במקום. אני הצלחתי לקפוץ דרך החלון. ליד הבית שלנו היה בור פסולת, מלא נוצות; קפצתי לתוך הנוצות. שמעתי מסביבי רק יריות ויללות של אנשים.

בלילה יצאתי מהבור, הצלחתי לצאת מתוך הגיטו והתחלתי ללכת לכיוון בודזאנוב דרך השדות. נשארתי בשדה שלושה ימים. הייתי מאוד חלש והרגשתי, שלא אוכל להמשיך ככה. לפנות ערב נכנסתי לגויה פולניה, שפעם עבדה אצל הדודה שלי. היא היתה לבדה עם שלושה ילדים, נשארתי אצלה שבוע או שבוע וחצי. היא פחדה מאוד ואמרה לי, שאני מוכרח לעזוב. עזבתיה והתחלתי שוב ללכת לכיוון בודזאנוב. ליד תחנת הרכבת תפסו אותי שלושה שוטרים אוקראינים. ראו שאני יהודי. שאלו, אם יש לי כסף. כאשר אמרתי,

שאין לי, שמעתי ויכוח ביניהם, הלמסור אותי לגרמנים אם לא. כאשר הסתובבו אלי עם הגב, התחלתי לברוח. הם ניסו לירות אחרי. אבל אני לא רצתי ישר, אלא בזיג־זגים, ולכן לא הצליחו לפגוע בי. באותו לילה הגעתי לבודזאנוב.

בבודזאנוב הלכתי לאותו גוי, אשר אצלו כבר הייתי פעם. הייתי אצלו מ־7 ביוני 1943 עד סוף החודש. כל הזמן שכבתי על עליית הגג של הרפת, והוא היה מספק לי אוכל. ביקשתי ממנו שיתן לי ספר תפילות אוקראיני. בתקופה שישבתי אצלו למדתי את כל התפילות, כי ידעתי, שהרבה זמן לא אוכל להישאר אצלו. אצל אותו גוי היה גם בחור אוקראיני מאיזור הקארפאטים, בערך בגילי. אני ביקשתי ממנו שיתן לי את התעודה שלו, והוא נתן לי. תמורת זאת נתתי לו זוג מכנסיים טובים וגם מגפיים. החלטתי ששמו, איבן מוצ׳ולאבא, יהיה עכשיו שמי, ושמחתי, שיש לי תעודה. שאלתי אותו גם איך נראה הכפר שלו, מי הם ההורים שלו שאדע מה לספר, אם במקרה יתפסו אותי.

בסוף החודש שמעתי בלילה, שגיסו של הגוי שהחזיק אותי — הם גרו ביחד — אמר, שלא יחזיק עוד יהודי והוא הולך למסור אותי למשטרה. כאשר שמעתי דברים אלה, לא חיכיתי עוד, שהגוי יבוא לגרש אותי; באותו לילה עזבתי את המקום וברחתי. החלטתי לחפש עבודה בכפרים אחרים, רחוקים יותר מבודזאנוב. וכך הגעתי לכפר זביניאץ׳. פגשתי רועים ושאלתי אותם איפה אפשר למצוא עבודה. שלחו אותי לאישה אחת, שבעלה מת, לעבוד אצלה במשק. עבדתי אצלה ברפת ובשדה והייתי מרוצה. באחד הימים, כאשר יצאתי עם הפרות למרעה, שמעתי רועים אומרים, שמחפשים יהודים אצל אותה אשה שאצלה עבדתי; הבנתי, שמתכוונים אלי. תיארתי לעצמי שמישהו הכיר אותי. תיכף ומיד עזבתי את הפרות בשדה וברחתי ליער. התחלתי ללכת למקום יותר רחוק, בכיוון אחר. הגעתי לכפר מוגילניצה.

זה היה ב־4 ביולי 1943. כמו בכפר הקודם, שאלתי רועים איפה אפשר למצוא עבודה. שלחו אותי למשפחה אחת, מאוד עשירה. האב היה הכומר של הכפר. היו לו שני בנים, שהיו מנהיגים של הסיץ׳ — התנועה הלאומית האוק־ראינית; הם קיבלו אותי לעבודה. הלכתי אתם לכנסיה והתנהגתי בדיוק כמו אוקראיני. לא חשדו בי, שאני יהודי. אמרתי להם, שאני לא רוצה לישון בבית, אלא ברפת, יחד עם הפרות והסוסים. הנימוק שלי היה, שאני רוצה לשמור על היונים, שהיו שם, שלא יגנבו אותם. הם הבטיחו לי, שאם אני אעבוד טוב, יתנו לי את היונים במתנה.

נשארתי במוגילניצה עד שהרוסים הגיעו. איש לא חשד בי, שאני יהודי. כאשר שאלו אותי איפה משפחתי, סיפרתי להם סיפור, שאת אבי הרוסים לקחו ואמי מתה, ואני נשארתי לבדי. הם היו מספרים לי סיפורים על יהודים שהרגו, על יהודים שנתפסו. היו בכפר הזה כמה משפחות פולניות, והאוקראינים שחטו אותם. מיהודים כבר מזמן לא נשאר שם זכר.

אף פעם לא פגשתי יהודים. אמנם, שמעתי, שתפסו יהודים ביערות ובכל מיני מקומות, והרגו אותם או שמסרו אותם לגרמנים. הם סיפרו לי, שמי שהביא יהודים לקומנדטורה הגרמנית, היה מקבל חצי קילו קמח בעד כל ראש יהודי. זה היה הפרס וזה היה כדאי להם. הם היו מתרברבים: „הרווחתי הרבה מלח השבוע".

*

הרוסים הגיעו ב־23 במרץ 1944. קודם ראינו איך הגרמנים בורחים, שבורים, עם איברים קפואים, בלי אצבעות מהכפור. כמובן, שמחתי מאוד בלבי, אבל ידעתי, שאני מוכרח להחזיק מעמד ולא לגלות את עצמי לפני הזמן. בבריחתם לקחו הגרמנים אחד הסוסים הטובים ביותר של בעל־הבית שלי. נשארתי וחיכיתי עד שהרוסים יבואו.

כעבור כמה שעות כבר שמענו יריות, והצבא הרוסי הגיע. היה אז חורף קשה מאוד. במשך כשבועיים היתה החזית לא הרחק מהכפר שלנו. במקרה שמעתי אחד החיילים הרוסיים אומר, שהקצין שלהם הוא יהודי, ובהזדמנות הראשונה הוא יכניס לו כדור לראש. לא ידעתי למה הוא רצה לעשות כך, אם בגלל שנאת יהודים, או שהיה לו איזה כעס אישי אליו. זה נתן לי עוז לגשת לקצין. אמרתי לו, שגם אני יהודי, וסיפרתי לו את כל הסיפור שלי. הוא נתן לי בגדים חמים ואמר לי, שמאוד מסוכן בשבילי להישאר כאן. הוא הורה לנהגו שיקח אותי למקום אחר, לאן שאני רוצה. לפני שעזבתי, ניגשתי לבעל־הבית שלי ואמרתי לו: „לידיעתך, כל הזמן החזקת יהודי." זה היה כמו הלם בשבילו, הוא לא ידע מה לעשות. עליתי על הג'יפ והנהג של הקצין הביא אותי לבודזאנוב.

בבודזאנוב פגשתי ברחוב בחור פולני, שלמדנו יחד בבית הספר, ושאלתי אותו, אם יש יהודים בעיירה. הוא הראה לי את הבית, בו התרכזו

כל היהודים שנשארו. פגשתי שם כמה יהודים, ביניהם משפחת יוסף קליינר שבנו היה חברי מבית הספר. זו היתה המשפחה היחידה; היתר היו בודדים.

*

כל אחד מצא לו עבודה; אני התחלתי לעבוד במשרד. היות וכל הגברים היו בצבא, לקחו ילדים לעבודה. עבדתי בתור מנהל חשבונות במשרד „פלודואובושטש", שעסק באספקת תוצרת חקלאית מהכפרים. למעשה, ניהלתי אני את כל המשרד, כי המנהל היה נכה מלחמה ורוב הזמן היה שיכור. המשרד שלנו היה מספק אוכל לחזית האוקראינית הרביעית. לאט־לאט למדתי את העבודה וניהלתי את העסקים מצוין. כל עשרה ימים הייתי נוסע לצ'ורטקוב, עיר המחוז, למסור דו"ח לממונים.

יהודים לא נוספו בעיירה; להיפך, עם התקדמות הרוסים מערבה, גם אלה שהיו — עזבו. גם אני תיכננתי לעבור לכיוון פולין.

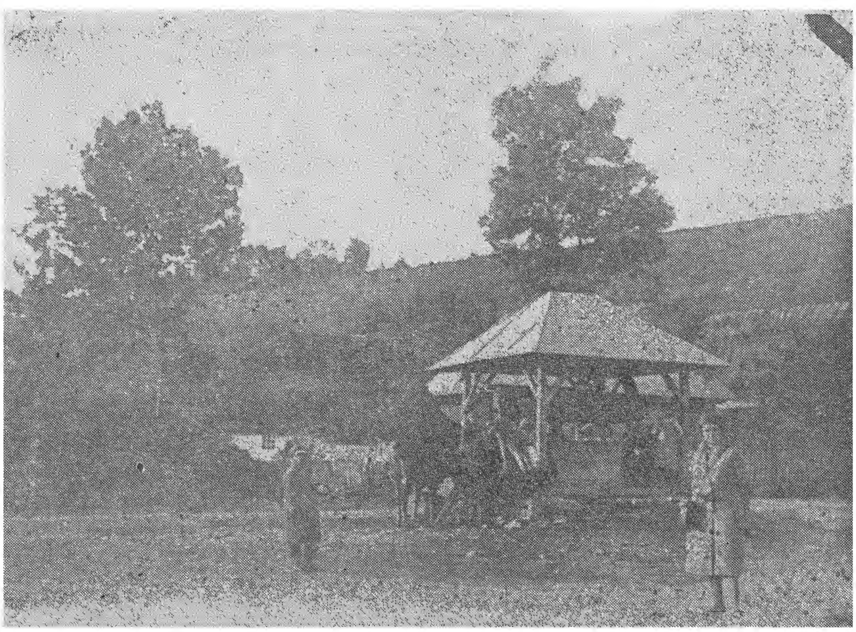
בתקופה ההיא המשיכו הבאנדרובצים את פעולותיהם ביערות, ומדי פעם היו מתנפלים והורגים אנשים, יהודים כרוסים. לכן, מתוך פחד, לא ישנתי בבית, אלא במיליציה. זכור לי, שפעם נסעתי לצ'ורטקוב למסור את הדו"ח, והבאנדרובצים התנפלו ביער על השיירה שלנו. התפתח קרב. אחרי שהגיעה תגבורת מבודזאנוב, הם ברחו, ואנחנו המשכנו בדרך.

עזבתי את בודזאנוב יחד עם משפחת קליינר. הגענו ללובלין; נשארתי שם כשבועיים. נפגשתי שם עם עוד צעירים כמוני; הסתובבתי בפולין במשך כמה חודשים. בתקופה ההיא התחילו פוגרומים על יהודים בערי פולין. החלטנו, אני וחברי, שאין טעם להישאר בפולין. נסעתי לקראקוב ונכנסתי לקיבוץ שהתארגן שם. מאחר שלא ידעו בדיוק מתי נעלה לארץ־ישראל לא רציתי להישאר שם זמן רב ונסעתי לקטוביץ; שם עשיתי לי ניירות מזוייפים בתור אזרח אוסטרי, שחוזר הביתה ממחנות ריכוז, עם חותמות של הצלב האדום ועם ויזת טראנזיט דרך צ'כוסלובקיה. בצורה כזו, יחד עם עוד שני חברים, נסעתי לכיוון גרמניה. הגענו לעיר ביירויט בבאווריה, אחר־כך נסענו למינכן; נסענו בטרמפים. בדרך למינכן, באינגלשטאדט, הורידו אותנו מהמשאית והביאו אותנו למשטרה האמריקאית. אמרנו להם, שאנחנו יהודים, אבל זה לא עזר. העמיסו אותנו על ג'יפ, היינו 4 בחורים, והביאו אותנו לבית הסוהר של אינגולשטאדט.

היה זה בית סוהר גדול; היו שם אנשים ש„ישבו" שם כבר 20 שנה. לא ידענו מה יקרה אתנו. הניהול של בית הסוהר היה בידי גרמנים. החלטנו לעשות משהו בכדי להשתחרר מכאן. בהתחלה שבתנו שביתת רעב, אבל זה לא עזר. אחר־כך, אחד הבחורים שלנו אמר: „יש לי רעיון. אני אתחיל לנדנד שן, שיצא קצת דם, אגיד, שיש לי מחלת ריאות ויורק דם..." הוא עשה כך, ומנהל בית הסוהר פחד לקחת על עצמו את האחריות ולקח את הבחור הזה לרופא. למזלנו, היה זה רופא גרמני מתנגד למשטר הנאצי, והוא לא הירשה לחברנו לחזור לבית הסוהר; חברנו זה פעל גם לטובתנו, ולבסוף הוציאו גם אותנו משם. המשכנו למינכן.

במינכן נכנסנו לקומיטט היהודי. שם אמרו לנו, שמוכנים לטפל בנו רק בתנאי שניכנס לבית ילדים. נכנסנו והיינו שם כמה שבועות, עד שדרך אונר"א הביאו אותנו לאנגליה. שם למדתי בבית־ספר טכני של „אורט".

אחרי שגמרתי את בית־הספר, בתחילת שנת 1949, התנדבתי ובאתי ארצה. התגייסתי ליחידת מח"ל (מתנדבי חוץ לארץ) בחטיבת גולני. עוד הצלחנו להגיע עד אילת. אלה היו כבר הקרבות האחרונים. בסוף 1949 השתחררתי מהצבא. התחלתי לעבוד בתור טכנאי רדיו בדואר ישראל.

בדרך מבודזאנוב ליאנוב.

יעקב בלבן
חיפה

חורבן יאנוב

העיירה יאנוב, בנפת טרמבובלה, פלך טרנופול, נודעה בנופה היפה להפליא; מסביבה הרים ויערות ולמרגלותיה הנהר סרט, שמימיו זורמים לדניסטר. העיירה דומה לעיירות השכנות הקטנות האחרות ומאוכלסת היתה ב־80 משפחות יהודיות, שהצטופפו יחד והכירו אישה את רעותה. היו בה שלושה בתי מדרש וכן בית כנסת הנודע לתהילה, שנבנה לפני כ־600 שנה ושימש נקודת משיכה לתיירים מפולין כולה. בנוי היה עץ והתנשא לגובה של 50—60 מטר. ארון הקודש בפנים מגולף היה מעץ בפיתוחים יפים ביותר.

התושבים היהודים התפרנסו ממסחר זעיר, אולם מרביתם היו עניים מרודים, שחסרו בדרך־כלל לצורכי שבת. אולם למרות זאת לא עזב איש את מקומו, גם משום שלא רצו הצעירים לעזוב את משפחותיהם וקרוביהם.

עם פרוץ מלחמת העולם השניה הקפה בהלה את יהודי יאנוב מפחד פלישת גרמניה ההיטלרית שיתנכלו לאוכלוסיה היהודית.

בשנת 1940 נכנסו הרוסים ותחת שלטונם הקומוניסטי השתנו סדרי החיים מיסודם, אבל לפחות נמנעה סכנת מוות. כעבור זמן קצר נוכחו לדאבונם ששר ההיסטוריה רצה אחרת.

שילטון הרשע

ב־22 ביוני 1941 פרצה מלחמת גרמניה־רוסיה. כל שדות התעופה בערו באש. הרוסים כינסו עצרת ובה הודיעו על ההתנפלות הבוגדנית והכריזו מיד על גיוס כללי. כל הנוער, על הנוער היהודי בקרבו, נשלח בקרונות משא לקרב.

ב־30 ביוני, בבוקר, ברחו הסובייטים בכל דרך אפשרית, כי הלאומנים האוקראינים ירו עליהם מכל עבר, בהיותם בטוחים בבואם המהיר של קלגסי הנאצים. ואכן, ב־1 ביולי 1941 נכנסו הגרמנים, ובו ביום התחיל שלטון הרשע:

נהרג אברהם לוסטהאוז, בן 26; נורה יוזף אילוב, פולני, נשוי ליהודיה, ויטיה רייך; נאסר לייב מנהיים, אשר חזר, לאחר ימים מספר הביתה — אלה היו הקרבנות הראשונים.

כבר לאחר ימים מספר החלה פעולת השמדה שיטתית של חיי היהודים: נתפסו והובלו לבודזאנוב, ולאחר מכן נהרגו ביערותיה — שמואל ורטינר, בן 33 וכן בוניה ויינשטיין בן 26. לאחר מכן נורא למוות, בשעת ניסיון בריחה מפני הרוצחים האוקראינים, משה יוסף פוהורילס. בערך ב־10 ביולי 1941 נהרג אינז׳ינר יהודי אחד עם אשתו; היו אלה יהודים מקראקוב, אשר הגיעו בקושי רב ליאנוב.

הקבוצה הבאה, כעשרה יהודים, וכותב הטורים האלה בתוכם — נאשמה בהריגת שוטרים אוקראינים, ונאסרו: יאשצ׳ובר, קורנשטיין, עק, ערדה, ש. מנהיים, פרייברג, אברהם מנהיים, ל. גרוס, מרמור, וכאמור, גם אני. במשך 3 ימים הוכינו ועונינו ללא רחמים. הוכרחנו לשכב כשפנינו כלפי מטה והעריצים דרסו אותנו ברגליהם והיכונו במקלותיהם. במשך שלושת הימים לא בא אוכל לפינו — מוכרח היה להספיק לנו כד המים, שניתן לנו. לאחר ימים אחדים, כשאנו מוכים ופצועים, שיחררו אותנו לאחר תשלום כופר נפש גדול, שניתן על־ידי קרובי משפחות אחדות; בקושי הגענו ליאנוב ממקום עינויינו, שהיה בריחוק 7 קילומטר.

מעתה — כל יום הביא את חדשותיו וזוועותיו. הנה קבוצת יהודים מהונגריה, שהובלה דרך עיירתנו — בדרך הומתו כל הגברים שהיו בה; והנה התנפלויות על בתים ואנשים. בימים ההם הומת הצעיר לוסה גרוס. אז התארגן גם היודנראט, ובראשו נחן־מאיר וייסברוד. התחילו ה„אקציות". הרעב החל להציק קשות, האיכרים שוב לא מכרו צורכי אוכל תמורת כסף; מוכנים היו עדיין למכור רק תמורת תכשיטים, מלבושים ופרוות. היציאה אל מחוץ לעיר היתה כרוכה בסכנת נפשות.

לגיטו טרמבובלה

מצב זה נמשך עד סתיו 1942, עת הגיע הצוו להעביר את כל יהודי העיירה לגיטו טרמבובלה. הדבר בא עלינו כחטף, ולא ידעו האנשים בבהלתם מה לקחת אתם. למעשה הכול נשאר; אבד עמל של דורות. כעדר הובלו היהודים על־ידי האוקראינים לטרמבובלה.

אולם הגיהינום האמיתי החל רק בגיטו: משפחות אחדות בחדר אחד; הנשים עמדו ליד קדרותיהן. לבתי־השימוש תור; התנאים הסאניטריים בשפל המדרגה; הכול אכולים היו כינים, פישפשים ופרעושים; מיתות תכופות ממחלות מתדבקות: מטיפוס הבטן ומדלקת הריאות. הערך המוסרי של האנשים ירד. לעיתים קרובות מדי התעברו נערות צעירות, אם כי אנשים לא נתנו דעתם על כך, בידעם מה רבה הזמניות ואי־היציבות של חיינו. ועל כולם — אקציות ההכחדה.

✶

לאחר חיסול הגיטו נשארו עדיין בחיים: יוסף זומרשטיין, אשתו פסיה, בתם הודס והגיסה שפרינצה; נתן מאיר וייסברוד ואשתו, שוע גריה, רובין עם בנו, ב. כהנא ואשתו, ושני ילדיהם, קלרה ודויד כאראפ, אייזיק בינשטוק, אברהם נמרובר, האניה וולפשטיין, אברהם גרינברג, לאה וייסברוד, שלמה קורנשטיין, אטקה ופייגה מנהיים, מינדלה שפיצר עם בנם, מונדזיר שרגל, אוניו פרידמן, מנדל מרקור עם בנו, לונק גרוס, איצ׳ מנהיים, פוהורילס עם אשתו רחל, וכן אנו: מינה ויעקב בלבן.

אולם כבר למחרת החיסול הרגו הגויים את כל משפחת זומרשטיין; את משפחת וייסברוד הרג הגוי, אשר אצלו מצאו מחסה ואת רכושם שדד. דוד כאראפ, אייזיק בינשטוק ואברהם נמרובר — הסתתרו אצל ולאדק קריבורוק. הם החליטו, בכל זאת, להכין להם מסתור נוסף ביער. הם הלכו להכינו, אך לא חזרו עוד. את אברהם גרינברג תפסו האוקראינים בחורף 1943, הובילוהו כשהוא יחף ורעב דרך עיירות וכפרים, להיות ללעג ולקלס וכדי בסופו להיהרג בכדור. את לאה וייסברוד הרגו בבית הקברות, מקום שם הסתתרה. מונדזיר שרגל הסתתר אצל פודהייצ׳יק ונתפס בקיץ 1943 על־ידי גרמני ואוקראיני. כשדרש הגרמני כסף, תקע פודהייצ׳יק סכין בגרונו של הגרמני וברח. האוקראיני ירה לעברו אך פצעו קלות בלבד. לאחר מכן מצא פודהייצ׳יק מקלט אצל רופא פולני בקראקוב, ועזר לו בעבודתו בחבישת תחבושות. פרידמן אוניה נהרג בקופיצינץ. גיסי, מרקור מנדל, עם בנו הסתתרו בקולוניה בדולהה. ביולי 1943 נתפסו על־ידי אוקראינים, וביום ראשון בשבוע, ביום יפה ומלא אור, בבשול הקמה, כשהשיבולים התכופפו מכובד גרעיניהם, כשהזמיר השמיע את סילסוליו — הובילו אותם דרך הכנסייה הפרבוסלבית של דולהה, כדי לשימם קודם לשמצה. וממול הכנסייה היה תל תלול. מנדל וילדו בן החמש צוּוּ לטפס ולעלות על התל ולכרות שם קבר לעצמם; לאחר מכן ירו באב.

מנדל משך לקברו גם את בנו החי, שהגרמנים חסכו בו גם כדור; רגמו אותו באבנים לעיני האנשים המתפללים בכנסייה.

הקרבנות הבאים היו: לונק גרוס, שהוציאוהו מבור, שנמצא תחת זבל בהמות. למרות היותו איש צעיר למדי היה מראהו כזקן, מכוסה בזקן שגדל לו בינתיים; האוקראינים הרגוהו בו במקום. גורל דומה מצא את איצ׳ו מנהיים; הרגוהו על שדותיו של שצ׳פניק, לא הרחק מהגשר הדולהני.

ניצלו: מינדל שפרינצר ובנה — הסתתרו אצל איכר קובילובלוקי. כעת הם בארצות הברית; הבן — פרופסור. גם הניה וולפשטיין נמצאת כעת בארצות הברית. וכן: קלארה חאראפ, אחותה רחל עם בעלה נאמוס; ברל כהנא עם אשתו סבינה ובניהם דזיוניו וארוס; שוע גריה; קורנשטיין שלמה, רובין יואל עם בנו איציה, וכן אשתי ואני, כותב טורים אלה; התחבאנו אצל האיכר ולאדק קריבורוק. אכן, היינו ארבע־עשר איש, שניצלו על־ידי איכר רגיל ועני, אך אציל.

במחסה אצל האיכר קריבורוק, הרחק ביער

ביתו הקטן של קריבורוק זה כלל 3 חדרים ומטבח, עליית־גג ומרתף. במרתף חפרו בור, שהוביל החוצה; בור זה היה מיסתורנו. להלן אתאר את דרך ההצלה של כל האנשים שהגיעו לכאן; האיש — המלאך הגואל —ביחד עם אמו ואחיו בן התשע, הציל שלושה־עשר איש; האיש הארבעה־עשר, יואל רובין, לא החזיק מעמד, לצערנו, ומת מאפיסת כוחות ערב בוא הגאולה.

הראשונים שהסתתרו אצל קריבורוק, היו דויד חאראפ, אייזיק בינשטוק וב. נמרובר. הם מסרו הכול, שהיה ברשותם: מלבושים וכסף, וכן קבעו — אם יישארו בחיים, יעזרו לאחר המלחמה למצילם. אולם הגורל רצה אחרת — כל אלה הומתו על־ידי איכרים אוקראינים בשעת הכנה של מיסתור חדש. אחותו של דוד חאראפ, אשר ידעה את הסדריו של אחיה, נמלטה אף היא לקריבורוק. רובין יואל עם בנו וכן כהנא ברל עם אשתו שיינדל ושני בניהם, כשנודע להם על האפשרות להסתתר יחד עם קלארה חאראפ, הגיעו איכשהו גם הם לקריבורוק. לאחר־מכן באנו אנו, אני ואשתי.

✶

אני נלקחתי קודם למחנה עבודה בזבורוב ליד זלוצ׳וב, לאחר חיסול מחנה זה נמלטתי משם, ודרך יערות וערים, נהרות וביצות הגעתי למקום

מחבואה של אשתי מינה. היא נמצאה אז אצל איכר פולני בדולהה ליד יאנוב. הגעתי אליה אחרי מחלת טיפוס, רעב ובאפיסת כוחות, ושהינו שם עוד זמן קצר מאוד; האיכר פחד להחזיקנו.

ובליל קיץ, באור ירח מלא, נדדנו בשדות ובגאיות; האור היה לנו לטורח רב, מחמת הסכנה הגדולה שבו, אך לא היתה לנו כל ברירה — יש להימלט! לפנות בוקר דפקנו בדלתה של גויה אחת בשם באקון; היא הרשתה לנו להישאר עד הערב. היה לנו יסוד לחשוב, כי מחפשים אחרינו ובכן, בבוא הערב המשכנו במנוסתנו. הלכנו בדרכים עקיפות: נמנענו מלהיכנס לכפרים, חצינו יערות ועברנו נהרות וביצות. בדרך ירד גשם שוטף. החלה סערה, רעמים, ברקים. חזירי בר הלכו בעקבותינו. אך מי יתן דעתו לסכנה זו? מוטב היה לנו להיטרף על־ידי פראי חיות אלה מאשר על־ידי הגרמנים או האוקראינים. ובסוף הדרך המסוכנת הזאת הגענו לבית אחד ליד היער, לביתו של ולאדק קריבורוק. דפקנו בשקט פעם ופעמיים — ואין קול ואין עונה.

לא חששנו מפני כל סכנה; הרגשנו עצמנו נטושים על־ידי אלוהים ואדם — דפקנו, על־כן, בצורה חזקה יותר. פתאום עלה אור מנורה ובמיפתן הופיע ולאדק. אך ראה אותנו, סגר מהר את הדלת במפתח; אז חשבנו על איבוד לדעת. רציתי להיכנס ליער לתלות את אשתי ואחר־כך את עצמי. אך הגורל שוב רצה אחרת. חזרנו ודפקנו יותר חזק — אז נפתחה הדלת, ונכנסנו למטבח חם. המים זרמו מבגדינו והרטיבו את כל הרצפה. התחלנו לבכות ולהתחנן, לנשק את ידיו ורגליו -- בכסף ובנכסים לא יכולנו לכבוש את לבו, כי לא היו לנו; היו לנו כינים ופרעושים. בשעת המשא־ומתן יצאו ממחבואם הכהנאים ורובין וגם הם התחננו למעננו — ונשארנו אצלו; היינו כבר אז תשעה יהודים אצל גוי אחד. אולם מה לאכול? בבית אין כלום; היו רק תפוחי אדמה בשדות. היינו חייבים, על־כן, לצאת מדי פעם לשדות ולהביאם.

לאחר ימים מספר הופיע שלמה קורנשטיין מאחורי החלונות ומירר בבכי; אחריו שוע גריה וכן נער מבודזאנוב, לייב מורגנשטרן — הגענו לשנים־עשר במספר. לאחר חודשיים, כאחרונים, הופיעו הפוהורילסים — והיינו ל־14. המיסתור נמצא מתחת למרתף ומוסווה בכעין מגירה, אשר בשעת הצורך מולאה על־ידי אחד הבעלי־בתים בתפוחי־אדמה, שנמצאו במרתף. ללא הרף עמדנו בתורנות בעליית הגג של ולאדק, אחת לשעתיים, והשקפנו, דרך אשנב מלמעלה, לכל ארבע רוחות העולם. והיה וראינו בסביבה תנועה חשודה כלשהי

או ראינו איש זר מתקרב בכיוון הבית — מיד נכנסנו כולנו למיסתור והחור נסתם בתפוחי אדמה; בחזור בעלת־הבית מהמרתף נשאה אתה תמיד בסינורה תפוחי־אדמה...

וכך עברו הימים והשבועות. חלמנו על לחם ועל אוכל. מזמן לזמן היה הכרח, שמישהו מאתנו יצא בלילות לדפוק על דלתי איכרים מוכרים ולבקש פרוסת לחם או קצת קמח.

✡

לא חסרו גם צרות. פעם בא חבר לאלק, בנו של ולאדק, להכין שיעורים. איצ׳ו רובין, בשל אי־זהירות, נכנס הביתה ונפגש עם הנער... ובכל העיירה נפוצה מיד השמועה, כי בביתו של ולאדק נראו יהודים... המשטרה לא איחרה לבוא. בניסים הספיקו הכול להיכנס למיסתור. המשטרה הכתה באכזריות את כל בני הבית, אך הם בשלהם: אין כאן יהודים. את המיסתור לא מצאו. במחבואנו שמענו את כל אשר התרחש בבית ונמס לבנו.

החיים נעשו קשים מנשוא. לא היה מה לאכול. גנבנו מה שיכולנו מהשדות ואף אצל ולאדק עצמו. אך קשה היה לעמוד ברעב. לעינינו מת ברעב יואל רובין. ביחד עם נמוס פוהורילס הוצאנו בקושי את גופתו מהמיסתור והשלכנוהו לנהר סרט. החלו להגיע חדשות משדה הקרב: הרוסים ניצחו בסטלינגרד, בסווסטופול, בקיוב ובז׳טומיר; הם מתקרבים יותר ויותר — מה חבל למות כעת!

✡

מרץ 1944. המשטרה האוקראינית ברחה; ברחו כל אנשי השלטון. הצבא האדום רודף אותם ופדה גם אותנו. נשארנו 13 נפשות מ־80 משפחות, אשר התגוררו ביאנוב.

צעדינו הראשונים היו בכיוון העיירה, אשר היתה הרוסה ברובה. עדיין עמד שלדו של בית הכנסת וכן בתי גרוס, קורנשטיין, מרקור, איידלסברג, ואדרה. זמן קצר התגוררנו ביחד בביתו של זקרצקי ואחר־כך יצאנו לעיירה זבארז.

מצילנר־גואלנו, ולאדק קריבורוק חי ומתגורר כעת בעיר ניס, בפולין.

אסתר דצקר (אברמוביץ)

בדרך יסורים

זמן־מה לפני מלחמת העולם השנייה עברנו, אני ובעלי, מבודזאנוב להתגורר בלבוב, ובשנת 1939 עברנו לעיר רובנה שבווהלין. כבר בראשית המלחמה נלקח בעלי למקום בלתי ידוע, שמשם לא חזר עוד. ילדנו נספה יחד עם אמי דבורה ואחותנו רחל; הם נתלו בדירתם בבודזאנוב על־ידי הנאצים.

הגרמנים התקיפו את רובנה בהפצצה כבדה, והחלק המופצץ ביותר היה העמק שבעיר, מקום מגוריהם של מרבית היהודים. על־כן קראו לעמק זה — עמק המוות. אני עבדתי אז בבית־חולים „טוטקביצ׳ה" כמנהלת המשק, וכשהת־פרצו לשם הגרמנים התראיתי כנוצרייה — וכך ניצלתי. אחותי פרידה באה אלי מלבוב ועבדה איתי; מאז לא נפרדנו.

בשנת 1941 הועברו כל יהודי רובנה לגיטו, וגם אני בתוכם. אולם אנו עבדנו מחוץ לעיר, כעובדים בשביל הגרמנים עצמם. פעם בא אלינו קצין הווערמאכט וסיפר לנו כי הם, אנשי הצבא, התנגדו למסור את העובדים היהודים לידי הס.ס., אך היטלר בעצמו, ימח־שמו, התערב בדבר, ואז התחילו לגרש את העובדים היהודים חזרה לגיטו; בדרך נהרגו רבים. מעניין הדבר, שאנשי הוועראמאכט סייעו בידי יהודים רבים להסתתר ולא לחזור, מאחר שמצאו את עבודת היהודים כמועילה מאוד בשבילם.

הצחוק הציל...

פעם התקרבו אלינו שני אנשי ס. ס., כשהם מובילים שני יהודים; לבנו נפל בקרבנו. אולם אני, בהתראותי כפולנייה, פרצתי בצחוק רם, כדי שהגרמנים ישמעו: חא־חא, הנה תפסו יהודונים! צחוק זה שיכנע אותם, שאנו איננו יהודיות...

תחתוני משי בעוכרי ילדה

סוף־סוף הלשינו עלינו, כי אנו יהודיות. על־כן הובילו אותנו לעבודת ניקיון בקסרקטינים. היה זה בחורף. מטליות לעבודה לא נתנו לנו — דלי עם מיים בלבד — וכל אחת השתמשה בתחתוניה כבמטלית. והיתה שם בתו של רופא אחד, בת 15, ותחתוניה משי... וכשאיש ס.ס. מצא, שהקטע אשר ניקתה הילדה מלא עדיין מיים, התחיל להכותה — ואז צעקתי מכאב: „במה

אשמה הילדה? הנח לה!" כמובן, קיבלתי בעד זה מכות שנזקקתי לבית־חולים, ואילו הילדה — דעתה נטרפה עליה מאז.

משחק היריות...

קבוצת נשים הועמדו בפנים לקיר ואיש ס. ס. התחיל לירות באוויר... ורק אחר רבע שעה של משחק זה הניח אותן לנפשן.

ב ר ב ר י ו ת !

פעם באו אנשי ס. ס. לביקורת התעודות אצל אלה, שעבדו מחוץ לגיטו ומצאו אצל משפחה אחת ילד נוסף, בן ארבע. הסבירו להם, שאבי הילד הוא בעל תעודה כשרה והוא עובד כרגע מחוץ לגיטו. הדבר לא עזר. אנשי המשפחה נצטוו לחפור בור מאחורי הבית, לשם השליכו את הילד וכיסוהו... את הדבר ראיתי במו עיני מאשנב החדר הסמוך.

מסתור בתוך קבר נוצרי

כשנודע לנו, כי עומדים לחסל את הגיטו באופן סופי, חמקנו החוצה והגענו בלילה לבית קברות נוצרי. בחשכת הלילה מצאנו פתח לקבר משפחתי, נכנסנו שמה וישבנו על ארונות המתים. בבוקר המשכנו להתקדם בתוך שדה תבואה. מטרתנו היתה להגיע לגבול ווהלין־גליציה ולהגיע לבודזאנוב או לגיטו טרמבובלה.

ה ד י י ג

הגענו לשפת נחל ולא יכולנו לעבור. ראינו שם דייג פולני בסירתו. צעקנו אליו. אבל כאשר ראה לדעת מי אנחנו החל לברוח. הוספנו לצעוק, כי הכומר בעצמו שלח אותנו אליו וביקש, שיעזור לנו (אז התחילו האוקראינים להתנכל גם לפולנים) — נתפתה והעביר אותנו אל שפת הנהר השני.

ב ח ל ו מ י

בלילה ישננו בשדה קמה. בחלומי בא אלי אבי ז"ל ואמר לי: „אל תלכו היום, יום תשעה באב, כי יום מר הוא למשפחתנו..." ואכן, התברר לנו אחר־כך, כי ביום זה נהרגה בבודזאנוב כל משפחתנו.

אם יתפשוה...

בדרך השאירתני אחותי והלכה לתור אחרי קצת מים, כדי להציל את נפשי, כי נפלתי מתעלפת מצמא ומחוסר אונים. והיא הבטיחה: אם יתפשוה בדרך, היא תחזור אלי עם הגרמנים, כד שנמות ביחד...

פגישה עם פרטיזניות

בלכתנו יומם ולילה בשדות פגשנו פעם בחורה, שנראתה לנו טובה. היא שאלה: „הפולניות אתן?" „כן, ברחנו מהרכבת, שהובילה אותנו לעבודה

בגרמניה, ואנו הולכות בכיוון טרמבובלה, לדודה", ענינו. „השייכות אתן לקבוצת פרטיזנים?" „ודאי; לארגון הפולני א. ק." „גם אנו פרטיזניות" — אמרו והמשיכו: „על־כן היכנסנה לבית הסמוך ותגידו „דרישת־שלום ממרוסיה" (זאת היתה הסיסמה) ואז יקבלו אתכן." וכך היה באמת: שם האכילונו ושלחונו גם, במקרה, לכיוון הגבול הווהליני, לאיכר אחד, אשר פעל בסביבה ההיא.

ויהי בבואנו לאיכר הזה, התחילו צועקים מכל העברים, שהגרמנים באים לבית. ואמנם, הם באו ונטלו אתם שתי פרות. פרטיזנים אחרים העבירו אותנו מעבר לגבול. בדרך שמענו שיחתם: „דבר טוב אחד עושים הגרמנים, המטהרים את פולין מיהודים, ושלא אנחנו צריכים להרוג אותם"...

בבודזאנוב

וכך הגענו לטרמבובלה. הדבר היה לפני היות הגיטו בעיר. משם המשכנו לבודזאנוב ובאנו לאחותי רחל. המצב בעיר היה קשה ביותר. הנוער עבד במחנות העבודה. כבר חסרו אז בעיר הרבה מאוד יהודים.

זמן קצר לאחר מכן הובלו כל יהודי בודזאנוב, ואנו בתוכם, לגיטו טרמבובלה. חליתי אז בטיפוס, אולם אחותי לא רצתה למסור אותי לבית־החולים. פעם באו גרמנים לחפש אחרי חולים, אבל במקרה לא עברו ליד הפינה, שם שכבתי מכוסה — וניצלתי. הרופא, ד"ר קולין, אמר לי: „כשיכולת לגיטו רובנה, תוכלי גם לגיטו זה. כן תאריכי ימים אחרי היטלר".

„איש, תפוס את הכלב!.."

בגיטו היה שוטר אחד, „פולקס דויטש" משלזיה בשם שקלרק; והיה האיש הזה סדיסט ורוצח יהודים ללא רחמים. פעם ראיתי את שקלארק אומר לכלבו: „איש, תפוש את הכלב!" ותוך כדי כך הצביע על יהודי אחד, שעבר על־ידו. הכלב התנפל על היהודי ונשכו עד שנשאר בלי רוח חיים.

שוב ראיתיו הולך בעקבות בחורה צעירה; חשבנו שהיא מובילה אותו להראות לו איזה בונקר נסתר או דבר אחר. פתאום נשמעה יריה והיא נהרגה במקום. אחר־כך נכנס ליודנראט וצעק: „נקו שם את הרחוב מהזוהמה!" כן התפאר שקרבן זה הוא אצלו מספר האלפיים...

באקציה האחרונה

הייתי בגיטו עד „הפיתרון הסופי". האקציה הראשונה היתה בנובמבר 1942 והשנייה — ב־2 באפריל 1943. ביולי אותה שנה היתה האקציה הסופית. היינו אז כחמישים איש בבית אחד. הבונקר היה מתחת לאדמה, מסודר היטב, אבל כשהצטרכנו, אני ואחותי, להיכנס אליו, צעקו פתאום, כי הגרמנים באים — וסגרו לפנינו את הדלת... התחלנו לרוץ בכיוון לרחוב. אוקראיני אחד התחיל לירות אחרינו, אך רצנו בזיגזג ולא נפגענו. הגענו לחצר אחת ושם, בלול

עופות, מצאנו כסת עזובה. קרעתי את הכסת ואת הנוצות פיזרנו על עצמנו, שלא ניראה... הגרמנים, שרדפו אחרינו אמנם צעקו: „בואו, בואו, אנו רואים אתכן" — אבל ניצלנו. אני ואחותי נשאנו על לבנו נרתיקים עם גלולות רעל; במקרה שיתפסונו, נבלע את הגלולה. ברגע הקריטי דלעיל ניסתה אחותי להוציא את הגלולה ולבלעה, אך אני תפסתי בידה ולא נתתי לה... הגרמנים עברו שלוש פעמים על ידינו וצעקו: „ודאי יש כאן איזה בונקר!" — אך לא מצאונו.

אקציה זו ארכה משעה 2 בלילה עד שעה 3 אחרי הצהרים למחרת. נהרגו אז 1400 יהודים. לאחר מכן השתרר שקט, והחלטנו לחזור לבודזאנוב. הלכנו ליד שפת הנהר סרט לכיוון העיר.

הכרתי איכרה אחת במבואות בודזאנוב, מוסטובייץ. הגענו אליה והיא הלינה אותנו 2 לילות. אף יהודי אחד לא נשאר בעיר. בנדודינו בשדות נתקלנו בפרטיזנים רוסים ונשארנו אתם, אולם לאחר התבוסה הגדולה, שנחלה קבוצת פרטיזנים זו ליד מיילניק (בסביבת זאלישצ יק), בה נהרגו כאלפיים איש — ברחנו שוב לכיוון בודזאנוב. נמלטנו אז לאיכרה אחרת, בשם קורצינסקה, ונשארנו אצלה זמן רב — עד השיחרור במרץ 1944. איכרה זו הכירה יהודים רבים ונדרה להחביא אותנו — ויהי מה. גם כשכבר נכנסו הרוסים יעצה לנו לא לצאת עדיין מפחד השכנים.

לנשק את הרוסי הראשון...

החלטנו לנשק את הרוסי הראשון שנפגוש בדרך. נחבקהו וננשקהו... וכשראינו במציאות חייל רוסי אחד התחלנו לצעוק אליו: „אנו יהודיות, אנו יהודיות!" אך הוא ענה לנו: „אז מה? הנחנה לי"...

✶

בבודזאנוב מצאנו הכול הרוס. נשארו עומדים על תילם ארבעת בתיהם של וינפלד, מנדל הלר, אינלגר וד"ר לנדסברג. כל היהודים שהסתתרו יצאו ממסתוריהם — והיינו בסך־הכול 17 יהודים! החלטנו ללכת לקלאשטור, שם נתנו לנו הנזירות מים והאיכרים הביאו לנו קצת תפוחי־אדמה ולאחר מכן כמה בגדים לכסות את מערומינו. שהינו שם שבועיים. אז באה הנ.ק.וו.ד. הרוסית ואני התחלתי לשתף אתם פעולה בתפיסת הרוצחים. כ־180 מהם, אוקראינים לאומניים, הוגלו לסיביר, ביניהם הכומר מלסקוביץ. היתה לי תעודת אחות ויכולתי לחפש את הרוצחים אף מעבר לקו החזית. לאחר כמה שבועות הוציאו הבנדרובצים פסק־דין מוות עלינו, על־כן החלטנו לעקור מכאן ועברנו ללבוב; גם כאן חיפשו אחרינו האוקראינים.

כשבועיים לפני השיחרור היו עדיין חבויים כמאתיים יהודים בבודזאנוב

ובסביבתה; הם נהרגו ממש ברגע האחרון, כי המטיבים חששו, כנראה, שמא יגלו היהודים מי שדד ומי רצח... את רוזה גלברד, למשל, הרגו בצורה בסטיאלית בקשרם אותה לזנב סוס משתולל! את רחל צימט אנסו כ־20 איכרים ואחר־כך המיתוה. את משה רייס הרג איכר מוסקליק, שאצלו הסתתר קודם, ובנו של משה נהרג דווקא על־ידי פרטיזנים.

✡

בשנת 1945 עברנו לקראקוב ומשם לפראג, לאיטליה ועם העלייה הבלתי ליגלית לקפריסין. בשנת 1947 הגענו לארץ ישראל.

מכתב מאחי מז׳יטומיר, בשנת 1944:

...עברו שלושה חדשים מזמן שראיתי שנית את אור העולם. כבר כתבתי לכם, אבל מפני שאיני בטוח שהמכתב הגיע לידכם, הריני כותב לכם שנית. אהובי, אני יכול בפה מלא לחזור על דברי ירמיהו „אני הגבר ראה עני". לצערי נשארתי אני האחד והיחיד מכל משפחתנו הגדולה. אוי למי שרואה את עיירותינו, הכל חורבן ושממה. לא עוד נראה את העיירות היהודיות העליזות, המלאות חיים. תארו לכם את מצב רוחי, אם בלאסקוביץ כולה נשארנו אני ואסתר עם פריידה דצקר ולא יותר; בבודזאנוב נשארו 17 נפש, ואף הם בעלי־מום, כי אותם שנשארו חיו 10 חודשים מתחת לאדמה ולא ראו את אור היום. אני הסתתרתי בלאסקוביץ ולא פעם ראיתי את המוות בעיניים ממש. אך לא אוכל לספר לכם את כל הפרטים, אילו באתי לספר הייתי צריך לכתוב ספר שלם. עיקר מטרתי במכתב זה, שתדעו כי אני נשארתי מכל המשפחה, ומתי ואיפה מתו הקדושים שלנו. ההורים נלכדו ב־5 בנובמבר 1942 בטראמבובלה, משם הובלו לבלזיץ להריגה בחשמל. במשלוח זה נלקחו 1400 יהודים. אף אני הייתי בין הנלקחים, אך הצלחתי לברוח יחד עם אחרים מועטים. אחינו היקר נפל ב־3 בספטמבר 1942 במחנה־הריכוז ליהודים שליד טארנופול. מן המשפחה בצ׳ורטקוב לא נשאר איש.

משנכנס הצבא האדום חזרתי לעבוד בבית־ספר, ולפני כמה ימים גייסו את כולם וגם אותי. אני נמצא עכשיו בז׳יטומיר בצבא הפולני שברוסיה, ואני מקווה שאלוהים לא יעזבני גם עכשיו. אני הולך לנקום את נקמת קרובינו ועמנו, אך כל תקותי, אחותי היקרה, היא לחיות ולזכות עוד לראות אותך ואת בני־ביתך. זו תקותי ונחמתי היחידה, ואף על פי שהדרך ארוכה וזרועה מכשולים קווה אקווה להתגבר על הכל. אני הולך בדרך המסומנת ביד האלוהים.

אחיך **מוניה דצקר**

מוני אפשטיין
חיפה

בנדודי בימי עברה

22 ביוני 1941 — מלחמת רוסיה גרמניה. הרוסים נסוגים בבהלה מאותו חלק של פולין, שהיה כבוש בידיהם ובתוכו גם גאליציה המזרחית. בבודזאנוב האמינו הכול, כי כל זה הוא דבר עראי והחיה הנאצית תנוצח ותגורש בחזרה. נלוינו על־כן, צעירים מספר, אל הצבא הרוסי הנסוג, בתקווה שבמהרה נחזור למשפחותינו. אבל „מהרה" זו נמשכה כארבע שנים. וכשחזרנו סוף־סוף מצאנו מוות וחורבן ואף לא נפש אחת מיקירינו.

ברוסיה התפזרנו לכל עבר. אני נלקחתי עם המוני בני־אדם אחרים לחפור תעלות מגן ליד הדניפר, אשר שם עצר הצבא האדום את הגרמנים. נדדתי בערבות אוקראינה, ומשם דרך אלפי קילומטרים עד הגבול הפרסי ועד לסיביר.

הרבה מאתנו הצטרפו לצבא האדום, כדי לנקום בגרמנים. רבים נפלו בקרבות, ביניהם: אשר ליזנר, לייבלה ישראל סופר'ס, ברל פרלמוטר, בומי גלבטוך ועוד. אז נזכרתי בזעקת רייזל אחותי בטרם נפחה נשמתה מכדור גרמני: „מוני אחי ינקום דמי!". הלכתי לקול זעקתה לקיים רצונה.

הגיעה גם לאוזנינו הידיעה מבודזאנוב על־אודות נקמתו של שמואל הירש שקולניק. בעמוד האיש על עברי בור המוות הסתער על גרמני, ובתוך הבהלה וההמולה ברחו בינתיים כמאתיים יהודים מהמקום.

*

סוף 1944. החיה הנאצית נוצחה. התחלנו להתקרב בחזרה לגליציה ובחודש מאי 1945 הגעתי לטרנופול ולטרמבובלה; לבודזאנוב פחדתי לנסוע, כי ידעתי את השבר הגדול שהושברנו — אין שם אף נפש יהודית אחת. ידעתי, כי לבי לא יעמוד לי למראה החורבן וברחתי מעמק הבכא — מערבה לפולין; גם כאן שררה אווירה אנטישמית. התמסרתי לעבודת הצלת נפשות יהודיות מידי נוצרים יחד עם החבר מרדכי גרינשפן ז"ל. טיפלנו בהרבה מקרים של העברת ילדים לישראל. בשנת 1946 הגעתי לישראל ובניתי כאן ביתי.

ש. גלאזער

נאך דער באפרייאונג

ווען די רוסן זענען אריין און באפרייט בודזאנאוו פון די דייטשן זענען מיר געווען ביים פוילישן גלח. מיר זענען נאך דארט פארבליבן א צוויי וואכן און דערנאך אריבער אין איינלעגערס הויז.

די רוסן האבן באלד ארגאניזירט א געמיינדע, א שטייער־אמט, א פאסט און א סטאראסטווע; בודזאנאוו איז געווארן איצט א פאוויאט, ד. ה. א. ראיאן שטאט. מיך האבן זיי באשטימט אלס אויבער־אינספעקטאר פון שטייער אמט און געמאכט מיך אויך פאראנטווארטלעך אויף צונויפצונעמען פון די אוקראי־נער און אנדערע, וועלכע האבן מיטגעארבעט מיט די דייטשן, אלע גערויבטע זאכן פון די יידן און דאס איבערגעבן דער רעגירונג.

דורכגענומען מיט געפיל פון נקמה, האב איך, מיט דער הילף פון רוסישע סאלדאטן, קאנפעסקירט פון הויז צו הויז אלץ וואס עס איז געווען פארדעכטיקט אלס יידיש פארמעגן. די אוקראינער האבן אויסגעגעבן איינער דעם אנדערן — ווו זיי האבן באגראבן יידיש פארמעגן; אזוי האבן מיר אנגעלאדן א פאר וואגאנען. מיין לעצטע נקמה איז געווען אין א וואלד ביי א פראביזניק, וואס האט באהאלטן ציפע געלבטוך מיט אירע קינדער און דערנאך זיי דערמארדעט; אהין זענען מיר ארויס מיט נאך 10 נ.ק.וו.ד. סאלדאטן, פארשיקט זיי קיין סיביר און געמאכט א חורבן פון אלעם.

✶

אנהויב 1945 האט די פוילישע רעגירונג אפגעמאכט מיט די רוסן, אז די לעצטע זאלן ארויסלאזן די פאלאקן און יידן פון די פארנומענע געביטן, אבער מ׳האט געדארפן זיך רעגיסטרירן אין טשארטקאוו. די וועגן זענען דאמאלס שוין געווען געפערלעך, ווייל ס׳האבן אנגעהויבן בושעווען די באנדעראווצעס — פאר מורא פאר זיי בין איך שוין נישט געפארן אפילו אין די ארומיקע דערפער. צווישן די באנדעראווצעס איז אויך געווען וולאדימיר מעדוויק.

איינמאל האבן די רוסן איינגעטיילט געווער אלע בעאמטע און גענומען זיי אין דארף מאהילניצע צו קעמפן מיט די באנדעראווצעס; זיי האבן אויך אנגעהויבן כאפן עלטערן פון די באנדעראווצעס און פארשיקן זיי קיין סיביר.

דער רוסישער נאטשאלניק האט מיך איינמאל געוואלט מיטנעמען קיין טשארטקאוו, כדי דארט זיך פארעגעסטרירן; צום גליק האב איך פארשפעטיקט — מ׳האט דעם נאטשאלניק און זיינע באגלייטערס דערהרגעט אויפן וועג. ענדלעך בין איך דערפארן קיין טשארטקאוו מיטן אנשליסן זיך אלס באגלייטער אין איינעם פון די אויבנדערמאנטע טראנספארטן קיין סיביר. נאכדעם בין איך מיט מיין פרוי און נוסי אשכנזי אוועק קיין טרעמבאוולע, און פון דארט, דעם 30 טן יאנואר 1945, בין איך, צוזאמען מיט ווערבאוויצער פאלאקן, אוועק קיין קראקע.

אויפן וועג האבן מיר געהערט פון א נייע באנדע, דאס מאל א פוילישע, „ארמיא קראיאווא" (א. ק.), וואס האט זיך אויך געשטעלט די אויפגאבע אויסצומארדן די יידישע שארית הפליטה. אויך האבן מיר געהערט, ווי אזוי די מאטערנא — וואס האט אמאל אפילו אירע בעסטע פריינט, די משומדים ראזנשטאק, אויעקגעשיקט אין געטא און דארט זענען זיי מיטן צלם געגאנגען צום טויט — אט די מאטערנא האבן די רוסן אין סאמבאר אויפגעהאנגען אין מיטן מארק.

☆

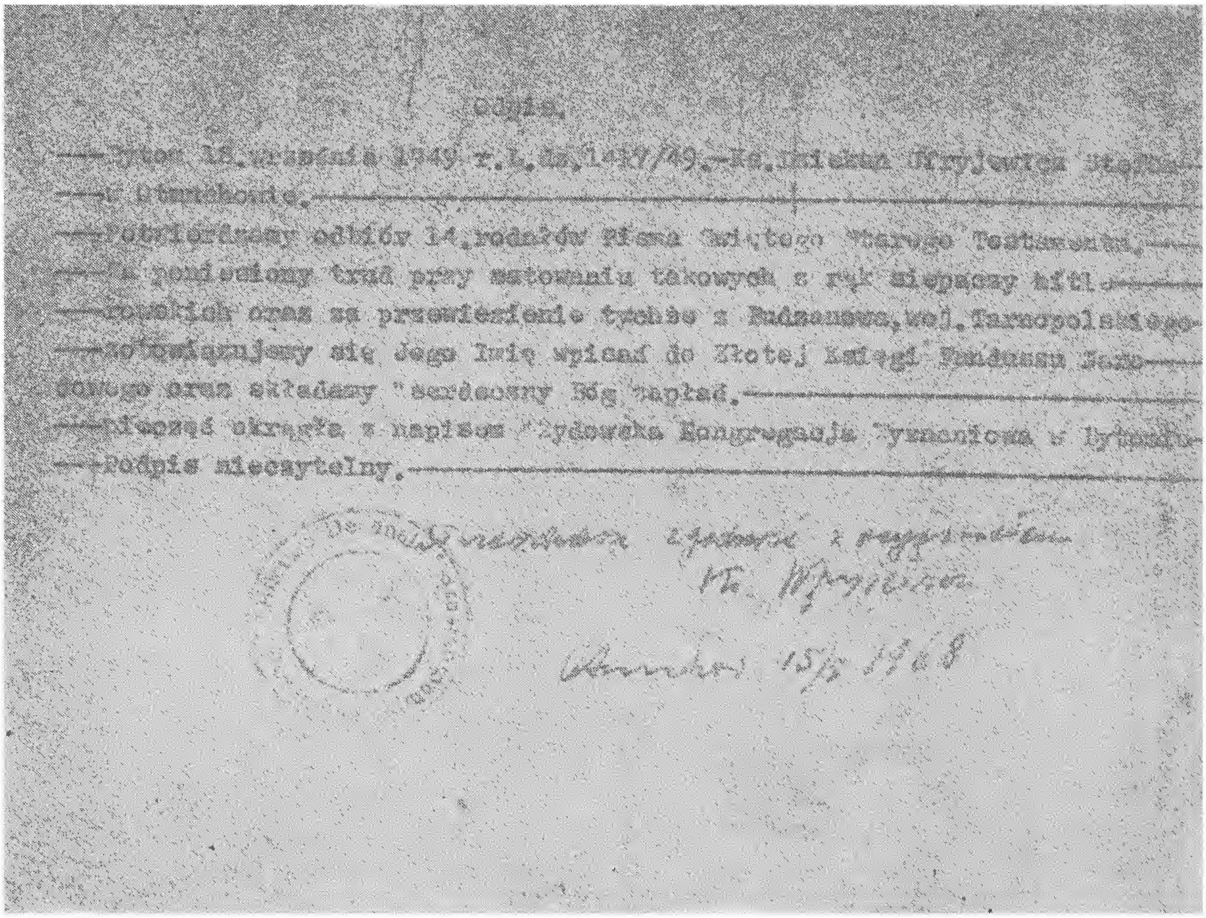
דעם אוקראינער, ד"ר באזאר, האט מען געזען אין שטוטגארט, אבער ס׳איז אים געלונגען, מיט נאך אנדערע אוקראינער, צווישן זיי אויך וולאדימיר מעדוויק, אוועק קיין קאנאדע און אמעריקע, ווו זיי דרייען זיך ארום פריי, ווי אנדערע דייטשע מלחמה־פארברעכער.

אין קראקע האבן מיר געטראפן אהרן וויינפעלד, וועלכער האט אונז געגעבן אפאר שיך, וואס דב הענדעל האט געשיקט פון ישראל. אויך שפעטער, זייענדיק אין זאבזשע, האבן מיר אפגענומען גרוסן פון הענדלען דורך א ישראל דעלעגאט. סוף יוני זענען מיר אוועק קיין אמעריקע.

★

שלמה עפשטיינס ברודער איז צוריקגעקומען פון א טוריסטן רייזע פון רוסלאנד און האט געהערט, אז די רוסן האבן דעם קלויסטער פון בודזאנאוו פארוואנדלט אין א משוגעים־הויז און להבדיל די שול אין א מאגאזין פון תבואה.

נאך זייענדיק אין בודזאנאוו האבן מיר איבערגעגעבן דעם פוילישן גלח 14 ספר־תורות זיי איבערצופירן קיין פוילן; דער גלח האט זיי טאקע איבערגעגעבן דער קהילה אין ביטאם.

Odpis.

Bytom 18 września 1949 r. L.dz. 1417/49.–Ks. [illegible] Wryjewicz [illegible] w [illegible].

Potwierdzamy odbiór 14 rodałów Pisma Świętego Starego Testamentu, a poniesiony trud przy ratowaniu takowych z rąk niemieckich [illegible] oraz za przewiezienie tychże z Budzanowa, woj. Tarnopolskiego zobowiązujemy się Jego Imię wpisać do Złotej Księgi Funduszu Narodowego oraz składamy serdeczny Bóg zapłać.

Pieczęć okrągła z napisem Żydowska Kongregacja Wyznaniowa w Bytomiu.

Podpis nieczytelny.

תעודת קבלה של 14 ספרי תורה, שנמסרו ע״י הכומר הפולני מבודזאנוב לקהילת ביטום שבפולין אחרי השואה

ראויים לציון חסידי אומות העולם, שהחביאו יהודים בבודזאנוב וסיכנו את נפשם.

1. הכומר הפולני עם הנזירות;
2. קערשקע סטאשעק (גיסו של יוזי קאטשאר);
3. זאראנעק סטאשעק;
4. טאמקע מיכלאק;
5. הטוחן מזניסניע מאלינובסקי;
6. הסרג׳נט פוליבצ׳וק, ועוד.

תאריכי השואה:

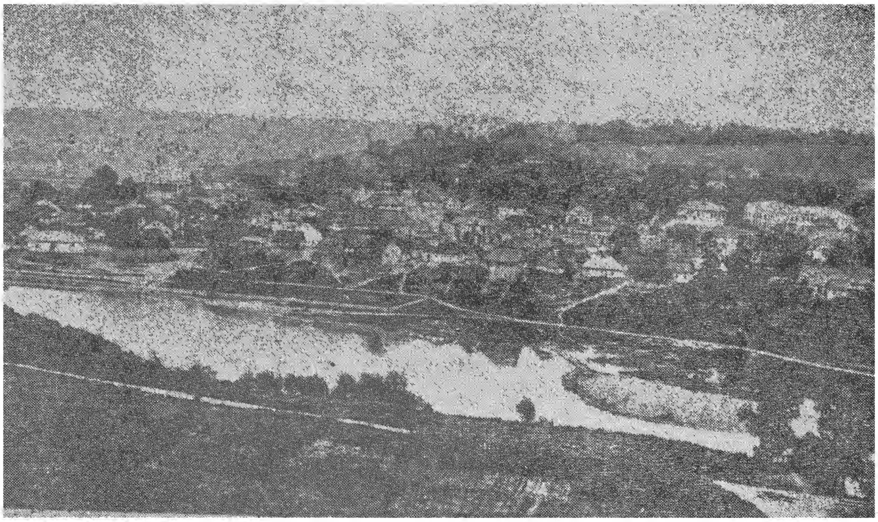
1 ספטמבר 1939	התקפת גרמניה הנאצית על פולין והתנפלויות על האוכלוסייה היהודית.
17 " "	כניסת הצבא הסוביטי לפולין המזרחית והכ־רזה על "זפדניא אוקראינה".
1 יוני 1940	התקפת הנאצים על רוסיה.
15 " "	הרוסים עוזבים את בודזאנוב והגרמנים נכנסים (שבת אחה"צ).
28 " "	התייעצות האוקראינים עם הגרמנים: מה לעשות ביהודים?
15 יולי "	הסטרוסטה בזר מטיל קנס על היהודים.
1 אוקטובר 1941	בחירת "יודנראט" בבודזאנוב וגזירת נשיאת טלאי על הזרוע הימנית.
2 דצמבר "	דורשים גברים למחנות עבודה.
4 " "	הנאצים הקיפו את בית ד"ר טייפר ותפסו 40 יהודים והעבירום להלובוטשק ליד טרנופול.
25 אוקטובר 1942	גירוש היהודים מבודזאנוב לגיטו טרמבובלה.

1	נובמבר 1942	צמצום הגיטו בטרמבובלה מה"קאסערן" עד לגשר.
5	" "	התנפלות ה"גסטפו" על הגיטו והריגת 1,300 יהודים, בהובילם אותם לבלז'ץ לתאי הגזים.
6	" "	צימצום נוסף של הגיטו בשליש והתחלת בניית ה"בונקרים".
15	" "	פרצה מחלת טיפוס בגיטו.
7	אפריל 1943	התנפלות שנייה על הגיטו וגירוש 1000 יהודים ערומים דרך חוצות טרמבובלה לפליבנובקה, 3 ק"מ מטרמבובלה; שם נקברו חיים.
1	יוני 1943	הכחדה אחרונה וסופית של כל יהודי הגיטו, וחיסול הגיטו.
	אוקטובר "	תפיסת הרבה יהודים מוחבאים אצל נוצרים בבודזאנוב והריגתם.

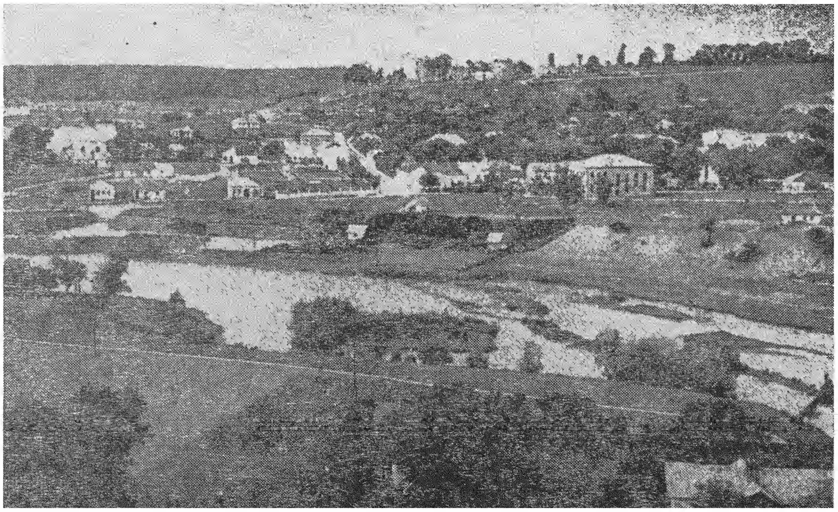
א ר ץ, א ל ת כ ס י ד מ ם !

ל ד י ר א ו ן ירשמו התליינים וחיות אדם אלה בני המקום שסייעו לרוצחים הנאציים:

1. האחים קינאש,
2. טאמבאר,
3. דערעוויאנקע,
4. בני הארעסמצוק,
5. כל הצוויהונים,
6. כל הסולטיסים,
7. מעדעצקי,
8. מארענצ'וק,
9. מאטערנע,
10. אולאן,
11. בן דמיטרי באבריק,
12. טשעפיל,
13. איוואן פאסיעצניק
14. דימיטר קאוואליק

בודזאנוב לפני השואה, מצד נהר סרט.

וכיום — ריקה מבתים ומיהודים.

היה זה בימי שלטונו של היטלר י"ש. צילן של קסדות הפלדה הגרמניות הסתיר את פנאי החמה. למצעדו של המגף הגרמני ענתה כהד החרדה בליבותיהן של נשים ואמהות יהודיות.

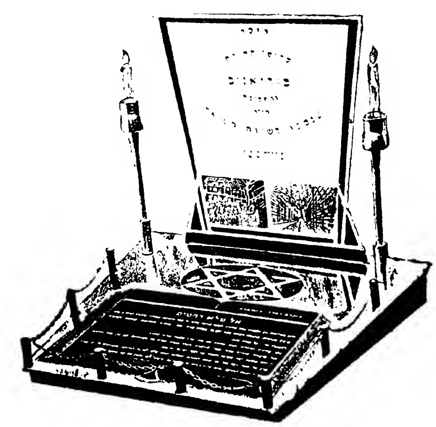
לגבי העמים האחרים היה פירושו של משטר זה — שיעבוד לאומי ומדיני, ניצול כלכלי, מחנות ריכוז לרבבות אנשים; לגבי היהודים פירושו היה — מחנות־מוות, השמדה!

...לא היה בנמצא כוח כזה, שעה שחורה כל־כך, שיהא ביכולתם לשבור את הכוח החיוני רב־העצמה של ההמון היהודי, עד שבא יום האלה והתוכחה; יום שכולו לילה...

...לא אמנה שמות, כולם קרובי־נפשי הם, כל אלה שניספו. אלה שהכרתים ואהבתים ממלאים את זיכרוני, הדומה לבית־עלמין בכך, שברוב המקרים הוא המקום היחיד בו נשארו עדיין עקבות כלשהם לזכר קיומם. יום־יום מעלה אני בזיכרוני חבורה אחרת מבין אלה שאינם עוד. כואבת אני את הכאב של כל אחד ואחד מהם, החיים בקרבי, כדרך שאדם חש בכאב איבריו שנקטעו.

והייתי רוצה להיאנח בקול ולמרר בבכי לא ארבע פעמים בשנה, ארבע פעמים ביום הייתי רוצה לומר יזכור — יזכור אלהים את נשמת אבי מורי ונשמת אמי הורתי; יזכור אלהים נשמות כל אהובי, שהלכו לעולמם במיתה איומה ומשונה... טרם זמנם...

(מתוך „בחוצות ורשה" לרחל אויערבך)

יזכור

ואלה שמות קדושי בודזאנוב והסביבה, שניספו בשואה האיומה, שפקדה את בית ישראל על־ידי הקלגסים הגרמנים ועוזריהם במלחמת העולם השנייה. זכרם לא ימוש מקרבנו לעד!

ת. נ. צ. ב. ה.

און דאס זענען נעמען פון די קדושים פון בודזאנוב אין אומגעבונג, וועלכע זענען אזוי טראגיש אומגעקומען פון די דייטשע רוצחים מיט זייערע מיטהעלפער, אין דער צווייטער וועלט מלחמה. זייער אנדענק וועט אין אונזערע הערצער בלייבן אויף אייביק.

ת. נ. צ. ב. ה.

אהרנקרנץ שמואל ואשתו יוטה (שטוק).

אוירבך משה, אשתו (בתו של מאיר הענדעל) ובתם מאלווינה.

אונגר נחום ואשתו ליבה־רויזה וילדיהם.

אטי־ריבה בת אייזיק.

אימבר ישראל (סופר), אשתו ליבצ׳ה וילדיהם: לייב, משה, פייגה, שרה.

איינלעגער חנה, בעלה הורביץ, (מטרמבובלי) וילדיהם.

איידלסברג דבורה (הילדים יהודית ולייב חיים בישראל).

איידלסברג משה (בוצ׳אץ׳) ומשפחתו.

איידלסברג פייגה ומשפחתה.

אנטלר שלום־לייב, אשתו יוטה־רחל והילדים.

אנטלר יוטה (האם).

אנדרמן ישראל ואשתו זיסל.

אנדרמן מרדכי ומשפחתו.

אנדרמן בעריש (האילם), אשתו יענטי והילדים: מרדכי ועוד.

אנדרמן שלום, אשתו רחל והילדים.

אנדרמן מענדל, אשתו רחל והילדים: נוניע, רויזה (יודל חי באמריקה).

אנדרמן לנה (בעלה ניצל) וילדתה רויזע.

אנדרמן שאול, ד״ר, אשתו סימה וילדתם מאניה (לוסיה חיה באמריקה).

אנדרמן נתן (בוצ'אץ'), אשתו סימה (פעלנער) וילדיהם:
שאול, שמואל וחוה.

אפשטיין שלמה ואשתו בריינה.

אפשטיין ישראל-אברהם, אשתו מינדעל והילדים: רחל, חיה,
רייזל (מוני חי בישראל).

אפשטיין שמואל.

אקסלרד אברהם ואשתו דבורה. (צאַפּ)

אקסלרד שוע ואשתו טשארנה.

אריך הירש ואשתו רבקה (מורגנשטרן) (הילדים יוסף ומשה
חיים בישראל).

אשכנזי שמחה ואשתו לובה.

אשכנזי (אפשטיין) מאיר-ליבוש ואשתו קריינצי.

אשכנזי בונם, אשתו והילדים: לייצי ומארקוס

באבאד שרגא-פייבל, הרב; ואשתו קיילה.

באלטוך וולף ואשתו חייקה.

בודי די קאלעכניצע.

בוכהולץ פישל (הנגר) ואשתו רבקה ובנם מאנעס.
(הבנות דורה וחנה נפטרו אחרי המלחמה).

בוכהולץ חוה, בעלה מארקוס מטרמבובלה וילדיהם.

בוכהולץ ישראל, אשתו הינדע וילדיהם.

בוכהולץ גצל, אשתו והילדים.

בוכהולץ חזקאל, אשתו שפרה (געצלס) ובתם פייגה.

בוכהולץ דוד (דודקע), אשתו לאה וחמשת הילדים.

בוכהולץ שמואל, אשתו רייזי (מענדלס) ושני ילדים.

בוכהולץ פייגה וילדיה: אטל, רייזל, זיסעל וחוה.

בוכבינדער וולף, אשתו חנה והמשפחה.

בוכבינדער אלטער, אשתו פייגה (רודולף) וילדיהם.

בומזה נחמן, אשתו לנה והילדים.

ביק חיים וולף (סטרוסוב), אשתו מלכה (שטוך) וילדיהם: גדליה,
אסתר ואחרים.

בערגהופר יהושע ואשתו חנצי.

בערגמאן בן־ציון, אשתו רבקה וילדיהם: בערל, פראדל ושלמה.

בערגמאן זלמן־לייב (השמש), אשתו גולדה וילדיהם:
חנה, שרה, ביילע ואלי.

בערגמאן לייזער (בערקעס), אשתו רבקה וילדיהם.

בלומנטל מישה (וין) (אשתו ושני ילדים חיים באמריקה).
יהודית, דוד ומשפחותיהם.

בלומנטל מישה (וין) (אשתו ושני ילדים חיים באמריקה).

בלומנטל פראדל ובעלה משה אורדובר־מייזלס.
(בנם שמואל חי בישראל)

בלייך לייביש, אשתו הינדה (ליניאל) וילדיהם: רייזיע ושיינדל.

בראַנד מלכה והמשפחה. (בת חיה בישראל).

ברינשטיין יונה, אשתו והילדים.

ברינשטיין דוד (נגר), אשתו ושלושה ילדים.

ברינשטיין משה ואשתו.

ברינשטיין שלמה, אשתו דבורה וילדיהם: מרים, קריינצי וישראל

ברינשטיין גוציע (די קאַלעכנצע).

ברעכער משה, אשתו חייצי (לינדענבוים־שיצער) וילדם זאב.

בראנדעס העניע, בנה מיכל והמשפחה.

ברון הירש (חייט), אשתו רבקה והילדים.

ברון משה והמשפחה.

ברון רבקה והמשפחה.

ברון טויבע (פאליקס) והילדים.

גוטספלד פערל.

גוטספלד גרשון, אשתו סוניה ובתם פלה.

גוטפריד הענצי והמשפחה

גוטפריד אלי, אשתו רחל הילדים: מנחם־מענדל, יהודית והמשפחות.

גוטפריד עדזיע (טרמבובלה), אשתו והילדים.

גוטפריד מלכה (העלער), בעלה לייב מטארנופול והבת הלה.

גוטפריד אסתר.

גוטוולד יעקב והמשפחה.

גולדיג ליבע עם בעלה משה
גולד מרדכי ואשתו
גולד יהושע (שען) ואשתו גיציע עם הילדים רויזע ומוניע.
גולד יעקב, אשתו רחל (דעצקער) והילדים: מוניה, אברהם וחנה.
גולדמאן ישראל (אוליקע), אשתו והילדים: אברהם, לאה, ביילה (ובן גיבן) והמשפחות.
גולדמאן פרל.
גולדמאן הירש, אשתו הענציע והילדים: ליבה ושלמה.
גינסברג מאיר, אשתו גיטל והילדים: שאול וחנה (זניעסיניע).
גינסבערג רגינה, בעלה אמיל גולדהאבער ובת.
גינסברג שרה, בעלה וואסערמאן ושני ילדים.
גינסבערג שיינדל, בעלה משה מרמרק ובת.
גלס הירש, אשתו יוטע והילדים אריה ומשה והמשפחה.
גליק פערל — אלמנה; ובנה יענקל.
גליק שלום־לייב, אשתו גולדה (לינדענבוים) ושני ילדים.
גליק הירש, אשתו סימה בתם רחל.
גליק יוסף (הירשס') אשתו רבקה (טלומץ) ושני ילדים.
גליק חייצי.
גלעזער אברהם, אשתו מלכה (נספו בקופיצינצה).
גלעזער שלום, אשתו מלצי והילדים (נרצחו ע״י אוקראיני בקוביוואליק).
גלעזער שלמה, אשתו חנה ושלושה ילדים (מיקילינץ).
גלעזער יהודית, בעלה והילדים.
גלעזער הינדע, בעלה והילדים.
גלעזער הערש־לייב אשתו דאבריש.
גלעזער מעלה ואשתו ריבה.
גלעזער איצי, אשתו והילדים.
גלעזער גיציע, בעלה והילדים.
גלעזער וולף, אשתו פרידה וחמשת ילדיהם: אידל, ראובן, יצחק ועוד.
גלעזער יעקב ואשתו שרה (קופיצינצע).
גלעזער יודל ואשתו גיטל.
געלבארד נתן, אשתו מינדזי והילדים: מאיר, פערל, בערל, פריידע ומשפחותיהם.

געלבארד הירש, אשתו שיינדעל והמשפחה.

געלבארד אסתר (אלמנה) והילדים: פאנצי, רוחצי וחנצי והמשפחות. (מלכה חיה בישראל).

געלבארד רבקה, בעלה והילדים.

געלבארד אייזיק, אשתו מאניה והילדים.

געלבארד אברהם והענצי.

געלבארד חנצי, (האופה) ילדיה: גוסטה, רויזע, מיכל, גדליה, אסתר ומשפחותיהם.

געלבטוך משה, אשתו יוהאנא והילדים: אברהם, אמה, סאבינה והמשפחה.

געלבטוך מאיר, אשתו ציפע (העלער) ובן לייביש ועוד ילדה.

געלבטוך יונה, אשתו יענטע (העלער) והילדים: לייביש ואחרים.

גרויברד איזידור, אשתו רחל והילדים: יוסף, פעפי, הניה ואברהם.

גרינשפאן פרומציע — אלמנה.

גרינבערג מענדל, אשתו רוחצי והילדים: העני, בלומה ואליעזר.

גרינבערג קלמן (חייט), אשתו לאה והמשפחה.

גרנובסקי משה, אשתו יהודית והילדים: שמעון, אהרן, שושנה ומשפחותיהם.

גרינברג רחל (אלמנה) עם הילדים: רוניה, אטיה, אסתר, גולדה, העניה, אלעזר ומשפחותיהם (הבן ישראל נפטר בישראל).

גרינברג מרדכי וולף (חייט) אשתו מוסיה וילדיהם אטיל, פייגה ומשפחו׳.

דנקר יוסף (אלמן, סנדלר) והמשפחה.

דעצקער שעיה, אשתו באבצי (ליניאל) וילדיהם מילה ומיכל.

דעצקער לייב־נטע (חנצי מלכה), אשתו חנה (שיצער) וילדיהם: יוסף וחוה.

דעצקער וולף (זאב) (מלסקוביץ) ואשתו חנה עם ילדיהם: יוסף, חיים ומטל.

דרוקער עובדיה (חייט), אשתוביילע וילדיהם: סימה, דוד, חיה ומשפחותיהם.

דרוקער ישראל (חייט), אשתו לאה וארבעת ילדיהם: אלי, יצחק ואחרים.

דרומער חיה (אלמה) והילדים: ריבה, לאה, רייזי, סלובע והמשפחות.

דרימער וולף, אשתו קריינצי (יאזלוביץ) והילדים: סלובע, בינציע והמשפחה.

דרימער בוני והמשפחה.

דרעסלער זלמן, אשתו רחל והמשפחה.

דרעסלער ישראל, אשתו פרידה והמשפחה.

דרעסלער שעפסעל, אשתו פערל ושלושה ילדים.

האמער אברהם, אשתו פריידע והילדים: טינציע וקלמן ומשפחותיהם.

האמער שלמה, ד״ר, אשתו הנריטה (צורטקוב).

האמערלינג גבריאל, אשתו דוניה והמשפחה.

האמערלינג דוד, אשתו (זאלעשציקי) והילדים. (האח יומציע חי באמריקה.

הייטנער ריבה.

הייטנער שמעון.

הייטנער גולדה וילד.

הייטנער הודי (קיילעכניצע).

הייטנער אשר, אשתו פעפי (לינדענבוים) ושני ילדים.

הייטנער שמואל, אשתו הינדע (גלעזער), והילדים: רויזע ודוד.

הייטנער אברהם. אשתו לאה ובן יעקב.

הייטנער גיסיע (בתה של הענע).

הייטנער יעקב, אשתו קלארע ובן אברהם (לעמבערג).

הייטנער מרדכי־שלמה, אשתו מלכה וארבעה ילדים.

הייטנער רייזע (שוואָם) ובן בעריש.

הייטנר שאול (טאמבער), אשתו ביילצי וילד.

הענדעל גדליה, אשתו צביה (סוכוסטאב) והמשפחה.

הענדעל ישראל, אשתו סימה (סוכוסטאב) והמשפחה.

הענדעל פעסי (אלמנה) (בן חי בישראל).

הענדעל דוד, אשתו פייגה (מעלצער־טלוסטע) וילדם יצחק. (שלמה ומרדכי חיים בישראל).

הענדעל ישראל, אשתו לאה (יאַגאַלניצע) והילדים: דבורה וחיים.
הענדעל פעפי (פעלנער באַבצי) בעלה הקודם ויינגאסט פודוולודיסק.
הענדעל משה, אשתו פעסי והילדים דבורה ויצחק.
הענדעל שמעון, אשתו גיסיע (רימאלוב) והילדים דבורה ולוסי.
הענדעל שאול (מאירס), אשתו לאה (יואלס) והילדים.
הענדעל ניחא (אלמנה), הילדים בתיה וגולדה והמשפחה.
העלער הירש ואשתו גולדה.
העלער גיצי ובעלה (לעמבערג).
העלער קלמן, אשתו סאסי והילדים שרה ורבקה והמשפחות.
העלער מרדכי ואשתו אלקה (איינלעגער).
העלער אהרן, אשתו חיה (גליק) וילדיהם אשר ולוסיה ועוד בן.
העלער חיים ואשתו פערל.
העלער בלומה עם בעלה וילדם.
העלער מנדל, אשתו שיינצי (שפיגל) והילדים לוסיה וטוניה.
העלער גולדה (של הרב).
היימאן לייב (פחח) אשתו רוניה והילדים: סוסי, דבורה ומשפחותיהם.
היילברון ישראל (סופר), אשתו ליבציע והילדים: שהה, פייגה, לייב, משה והמשפחות

— ______________________________

— ______________________________

— ______________________________

וארהאפטיג גדליה (פחח), אשתו רבקה (זלצר) ושני ילדים.
וולפנזון אברהם (סנדלר) ואשתו סובל.
וולפנזון דובריש, בעלה מנס־הירש ובת חייצי.
וולפנזון שוע, אשתו בריינה (קארפ) והילדים.
וילנר צבי, אשתו הינדע (ליגיאל) ובתו צוועטל (סטרוסוב) ובן.
וינטר קנה, אשתו יהודית והילדים: בומי ואחרים (אילם).
וינטר מיכל, אשתו פריידה והילדים: מלכה, יצחק ומרדכי.
וינטר יודל.
וינטר משה.
וינטרפלד אהרן, אשתו הגיה, בנו שמעון ומשפחתו.
ויינרוב מנדל ואשתו רחל.
ויינפלד משה ואשתו בריינה (בן ובת חיים בארה"ב).

ויינשטיין ביילה (אלמנת הירש) והילדים:
ישראל ומשפחתו, משה ומשפחתו, לוסיה ומענדי.
וייסגלאס ישראל (קופיצינצה) ואשתו ליבה־הודיה (שטיינבוק).
וייסמן ברוך, אשתו וילדם.
וייסברוד יונה, אשתו איידל והילדים: חנה, שלום, מלכה, פעסי (דאראכאוו).
וקסלבלט ישראל, אשתו שרה (לבית פעלנער) וילדיהם: יצחק עם משפחתו, שמואל ופעפי.
וויינרויב רחל (לינדנבוים), בעלה מנדעל (טרמבובלה) והילדים: שמואל ופעפי.
וועבער אלישע, אשתו חנה (זעפטל); חורוסטקוב) והילדים.

זוננקלאר פייביש־דוד, אשתו וילדיו משה ואסתר.
זומרשטיין ישראל, אשתו יהודית (שלעזינגער) ושני ילדים.
זילברמן אברהם, אשתו ברטה והבת לורה (בת בישראל ובת באמריקה).
זילברמן זוסיה, אשתו אטי והילדים (הוגארן); הבת אידל ומשפחתה נכחדה בטרמבובלה.
זעפטל ישראל והמשפחה.
זעפטל חיה (שמעונס) והילדים מאיר וסימה.
זעפטל אליהו, אשתו רייזל והילדים.
זעפטל חנה, בעלה והילדים (חורוסטקוב).

טארטער נפתלי, אשתו חנה (גוטפריד) והילדים מינה ומאלצי (שלוש בנות חיות בשראל).
טאפעט בריינה־ינטה (טרמבובלה). בן אחד בישראל.
טייפער ברנרד (דוב) ד״ר (בורשצוב) ואשתו אדלה (בתה חיה בפולין).
טייטלבוים משה והמשפחה.
טענענהויז פישל (שען), אשתו חנה והלדים: אברהם ומשפחתו, מוריץ ואחרים.

טענענהויז מאיר, אשתו זיסל (גלעזער) והילדים.
טענענהויז ריבה והמשפחה.

יבלוצניק לייב (פחח), אשתו לייצי והילדים: יענטי,ביילי, שרה, אברהם ומשפחותהם (משה חי באמריקה).
יונגרמן ברנרד, ד"ר עורך־דין.
יורמן ברוך (בערציס), אשתו פריידה והילדים.
ירחמיאל מלמד והמשפחת.

כץ רחל (די שטריקדרעהערן).
כץ אייזיק, אשתו והילדים פייגה ואחרים.
כץ חנה ואחות פרומה והמשפחה.

לאזארוס שמואל (יאנוב), אשתו גינדל (רוזנצוויג) והילדים בן־ציון, אליהו.
לויפער ליבה (אלמנה; בת הרב) ובנה שמאי
לייזנר שואל, אשתו רחל ובנו משה — מיכל ומשפחתו.
לייזנר ישראל, אשתו לייצי (שוצמאן) והילדים איזי ואהרן.
לייזנער מרדכי נתן (הפיסח) ואשתו.
לייזנר שלום, אשתו סאסי והילדים אשר ומלכה (גרשון חי בישראל ומשה באמריקה).
ליכטנטל ברוך, אשתו הענצי (גלעזער) והילדים ראובן ופיני.
ליניאל שמשון־יהודה, אשתו לאה והילדים בערל ושמואל (בת חיה בישראל)
ליניאל חנה (צרנוביץ) ובנה אשר.
ליניאל חיים (שמש), אשתו ליבה והילדים ירחמיאל, הדס היהש ועוד.

ליניאל רחל (אשת שמעון; **בוצ'אץ) והילדים אסתר (הדסה) וישראל.**
ליניאל יהודה, **אשתו וחמשת ילדיהם.**
ליניאל מוטי (בן מעכל); **טרנופול, אשתו רבקה והילדים.**
ליניאל איידל (אשתו של מיכל) והילדים: בן־ציון לייזר, פנצי ומשפחו'.
לינדנבוים ישראל ואשתו לבית שיצר (בן חי בישראל).
לינדנבוים יעקב, אשתו חנה והבת רייזל (טארנופול).
לינדנבוים אסתר ובעלה.
לינדנבוים אסתר־מלכה (אלמנה) ובנה חיים.
לינדנבוים חייצי ובעלה (למברג).
לינדנבוים בערצי והילדים (למברג).
לינדנבוים לייזר ואשתו (הבת חיה ברוסיה).
לינדנבוים אברהם ואשתו.
לנדמן בתיה ובתה לוסיה והמשפחה.
לנדסברג ד"ר (עורך־דין), אשתו והמשפחה (בת אחת חיה בישראל).

מאגער זלמן, אשתו גיציע (גלעזער) וילד.
מורגנשטרן לייזער (פרוון), אשתו העניע והילדים: יהודית ויוסף
(בן אחד חי בארצות־הברית).
מורגנשטרן שלמה (נגר) עם ילדיו רבקה ומיכל.
מורגנשטרן בערל (מורה) ואשתו אסתר־מלכה.
מורגנשטרן שמעון, אשתו וילדיו (מבוצ'ץ).
מורגנשטרן מנדיל (תם), אשתו וילד.
מורגנשטרן איטע (שתי בנותיה בישראל).
מורגנשטרן חיים, אשתו סימה (פעלנער) וילדתם מירה (למברג).
מורגנשטרן רבקה (תבואת־שור; קופיצינצע) ובתם ברוניה ומשפחתה.
מורגנשטרן גדליה, אשתו ברטה (חורוסטקוב) והילדים רחל ואחרים.
מלצר מיכל, אשתו טעמי והבנות אטי ולאה והבן דוד.
מלצר הודל והבת פנינה.
מיטלמן מיכל, אשתו טעמי והבנות אטי ולאה והבן דוד.

מילגרוים דבורה (ייפלד) ובנה הערץ (צ׳ורטקוב).
מינדעס פייגה־גולדה והילדים חייצי ואסתר (בן חי בארה״ב).
מעהלר גולדה־מינדי (אלמנה) והבת שרה ומשפחתה.
מעהלר אליהו, אשתו אטיה והילדים: חנוך, שלום, בערל (פרטיזן). ועוד בן.

סופר יעקב (רוזנצוויג מאיר) ממוגלנציה.
פוסטמן אהרן, אשתו רבקה ובנם פנחס ומשפחתו.
פוהורילעס רוזה והילדים.
פייארברג יחיאל, אשתו חיה (שוצמן) וילדיהם יצחק ואידה.
פיירשטיין אייזיק, אשתו ושני ילדיו (צ׳ורטקוב).
פינקלמן חנה (די לייכטערמאכערן).
פינקלמן יוסף, אשתו והילדים (מלמברג).
פינקלמן בלה והילדים
פינקלשטיין אברהם ואשתו דבורה (אקסלרד, טרמבובלה).
פיקהולץ משה, אשתו טעמי ובנם מוניה (בוצ׳ץ׳).
פישבך אברהם־הירש, אשתו לאה וילדיהם): משה קלמן, טויבה והמשפחה.
פישבך אהרן, אשתו גולדה, בנם שמשון ועוד שלושה ילדים.
פישבך בריינה והילדים דבורה ומרים.
פישר מאיר (קוטלר), אשתו חיה ובנם יהודה (בנם ישראל נפטר בישראל).
פישר ליבה, בעלה יוסף וילדיהם.
פלשנר לייביש (חזן) ואשתו.
פלשנר ישעיהו, אשתו רחל (ליניאל) וילדיהם.
פלשנר מרדכי (בן מאיר), אשתו וילדים.
פלשנר מוטי, אשתו קלרה ובנם שמואל
פליישהקר אברהם־אהרן, אשתו חיה־ביילה ובנם משה (בת חיה בישראל)
פנצירער דוד (הסבל) אשתו ריבה וילדיהם: לאה, יוסף (בן חי בישראל)
פעדער וילהלם (וולף; בן רודולף).

פעלנער שניאור, אשתו פפי (הנדל) ובתם רחל
בת אחת חיה בישראל.

פעלנער בעריש, אשתו שרה (הונגריה) והמשפחה.

פעלנער שמחה, אשתו הודל ובתם פרידה והמשפחה (מקולינצה).

פעלנער ווענקע (זאב), אשתו וילדים (מיקולינצע).

פעדער ישראל (טרמבובלה) והמשפחה.

פרלמוטר שרה (אשתו של הרשקה) והילדים פנצי ואסתר.

פרלמוטר משה (בן יוסף ודבורה איידלסברג), אשתו והילדים:
נטע לייביש, בריל, ברײנה ועוד.

פרלמוטר משה (נחומס), אשתו ליבה והילדים לייב ושרה.

פרלמוטר פייגה, בעלה והילדים: ברוניה, פייבוש, דבורה ואחרים.

פרידמן ניסן (קלעשע), אשתו מלכה והילדים.

פריזנר פרידה (אשתו של ליפה) והילדים ביילה־עטיל, שמעון ואחרים.

פריינד משה ואשתו גיטל (שור).

פרישלנדר רחל ובנה דוד (בן אחד חי בישראל).

פרישלנדר אטי

פרישלנדר בומי (אברהם), אשתו וילדים (זלוטניק).

פרישלנדר יוסף, אשתו ביילה (ליניאל) ובן דוד.

פרישלנדר זלמן, אשתו וילדיו (זלוצ'וב).

פרישלנדר חיים ואחותו זלאטה והמשפחה (סטרוסוב).

פרייליך משה, אשתו גיטל ובתם.

פרנקל בודי (הבעל, אדולף, חי ברוסיה) והילדים מניה ולייב.

פרנקל חיים־פנחס (שטייניך) והילדים.

פרנקל משה, אשתו פראדיה (די גענענדליכעס) ושלושה ילדים.

פרנקל אליעזר, אשתו חנצי והילדים: שמעון, ברײנה, נוסיה ומשפ'.

פרנקל שמעון, אשתו רבקה וילדיהם: אברהם, קהת־מאיר והמשפחה.

פרעסער רפאל (שמש), אשתו זיסל (גלעזער) והילדים: שרה, בריל,
איידל, ראובן ופייגה.

פרנס מאיר, אשתו אדעלא (פינקלמן) והילדים.

פרנס שעיה, אשתו (פישבאך) וילדים.

צוואנגער פייבוש (פחח), אשתו חיה ובנם איסר (בן חי בישראל).
צוואנגער יצחק, אשתו וילדיו.
צוואנגער יענטי, בעלה והילדים (קוזובה).
צוואנגער שרה, בעלה והילדים.
צוואנגער לייזער והמשפחה.
ציילר אלעזר, אשתו חיה והילדים: שלום, צירל ומנדיל.
ציילר איטה, בעלה והילדים.
ציילר רבקה, בעלה והילדים.
צימעט איצי (נגר), אשתו אלטה והילדים: מינדל, שרה ואחרים.
צימעט אסתר ובנותיה ליזה ורחל.
צימט מנדל, אשתו זלאטה ובנם חיים.
צימט מאיר, אשתו ריבה והילדים.
צ'רט חיה (גוטפריד; הבן חי בישראל).

קארפ יצחק, אשתו ליבציע והילדים ברייינה ואחרים, והמשפחה.
קולין מירציע, פעסי, חיה, יהודה ומשפחותיהם (טרמבובלה)
קולר (הרוקחת) והילדים: דזוני, נוסיה, טורק, מילה.
קולר פנחס והמשפחה.
קורנבליט יונה, אשתו פערל, בתם סופיה ומשפחתה.
קורנבליט יעקב (הקטן; גלעזער).
קורנבליט משה (שני ראשים; גלעזער).
קליין יוסף (קרופניק), אשתו רבקה והילדים סימה, חיה-שרה ויונה (שני בנים חיים באמריקה).
קליינר יוסף (נפטר בפולין).
קניגסברג מרדכי ואשתו פעסי.
קניגסברג משה, אשתו רחל והילדים: קהת-מאיר, אברהם, יוסף ועוד.
קעפל ישראל ואשתו גליקל.
קעפל הענצי, בעלה והילדים (טרמבובלה).
קעפל ברנרד, אשתו והילדים.

רוזנברג בריל, אשתו ליבה (זילברמן; קופיציניץ) וילדים הודיס ועוד.
רוזנצווייג ציפה (אלמנתו של שלום בערצי) ובת אסתר (בן חי בישראל).
רוזנצווייג זלמן־לייב, אשתו פרומה (ויינשטיין) והילדים:
אנזעל, רחל ואחרים.
רוזנצווייג מאיר והילדים שרה וסאסיע (בן אחד חי בישראל).
רוזנצווייג געצל ואשתו פריידה (אקסלראד).
רוזנבלאט געצל (חייט), אשתו חינקה והבת חוה והמשפחה.
רוזן בלומה (אשתו של ישראלקי).
רוזן גיטל עם בן ובת (בן אחד חי בישראל).
רייסברג נתן, אשתו דינה והילדים: עטי, מאַשאַ, מרדכי וגיטל.
(בן אחד חי בישראל).

רייזנברג פייוויש
רייסברג נתן ואחותו.
רייסברג בריינה והמשפחה.
רייס שלום והמשפחה.
רייס משה, אשתו שרה־בתיה (שורץ) והילדים: סימה ועוד.
רייס מוטי, אשתו רייזי (לבית בוכהולץ) וילדיהם.
רייס גולדה־בריינה ובתה רחל.
רייס פייגה, בעלה לייביש והילדים: רויזה ובנימין.
רייס פאיע והילדים.
רייזעלע (חוזרת על הפתחים).

שווארצבאך ליבה והילדים: סאסי והענע.
שוצמן יונה ואשתו מאטל.
שוצמן שראל־מנדיל ואשתו. ילדיהם אייזיק וראובן ומשפחותיהם
שוצמן חנצי (אלמנה).
שוצמן יענקל (האדום), אשתו ביילה והילדים.
שוצמן פנחס, אשתו והילדים.
שוצמן אהרן־יוסף הפיסח, אשתו והילדים: בינה ושרה.
שוצמן בן־ציון (אש), שואב המים, אשתו פריידה והילדים.
שוצמן זיידה, אשתו והילדים.
שומר מקס, אשתו רייזה (פייארשטיין) ושני ילדים (צ׳רוטקוב).

שוואם גיציע.
שוואם ברוך, אשתו שרה והילדים.
שוואם (אשתו של אלתר) והילדים.
שוואם הירש, אשתו פראדל והילדים.
שוואם ליפא, אשתו דבורה והילדים: מינדל ורחל.
שווארץ אברהם, אשתו דבורה (ליניאל) והילדים (סקאלאט).
שווארץ בריל ואשתו חנה־עטל.
שווארץ ישראל־וולף, אשתו ענדל־נעסי והמשפחה.
שווארץ שמעלקי, אשתו מאניה (דרעקסלר) והמשפחה.
שווארץ שמעון, אשתו גולדה והילדים: משה, רבקה ואחרים.
שווארץ מאיר, אשתו והילדים: שאול, מאניה, חיה וגיטל (פיני נפטר בישראל).
שווארץ חיה, בעלה הורביץ ובת.
שווארץ דודיה, אשתו עטל והילדים.
שווארץ רבקה והמשפחה.
שווארץ ישראל (משה'ס) והמשפחה.
שווארץ בריל, אשתו רבקה והילדים שוע ואחרים
שווארץ משה (שמעלקיס) והמשפחה.
שווארץ אברהם, אשתו ציפרה וילדיה דבורה וזיסל. (בת אחת ושני בנים חיים בישראל).
שווארץ בודי (הסיידת).
שווארץ מאיר (זיסיעס) והמשפחה (בוצ'אץ).
שווארץ מינה (אשתו של יעקב) והילדים: משה, דבורה, שאול, זיסיה ופייביש.
שוויפץ מירה, בעלה נחום (מיקילינץ) והמשפחה.
שווייגר שעפסל ובתו פריווה.
שור אליהו (אשר דער גאדליכעס), אשתו רויזה (בוכבינדר) והמשפחה.
שור מאיר אשתו ליזה (פישבאך) והמשפחה.
שור חנה ואחותה זיסל.
שטויב לייב ואשתו.
שטרן בנימין, אשתו והילדים.
שטוקמן חיים־משה, אשתו שרה (שניידר) וארבעת ילדיהם.
שטוק יענטי ובעלה ישראל (בודי הסיידת).
שטרויבר גיטל (יאזלוביץ).

שטרויבער הערצל אשתו והבת רחל (יזלוביץ).
שטרויבר שמעון, אשתו יענטי והילדים: גיטל, לייצי, קריינצי (בוצ׳אץ).
שטרסברג משה (בן פאליק), אשתו וילדיו (ראמישיבקה).
שטרסברג שרה (אשתו של יהודה־מאיר) וילדיה פאליק והינדה.
שטרסברג זלמן (שאפושניק), אשתו חנה והילדים: אייזיק וראובן.
שטיינבוק אברהם ואשתו טעמי (של יונה) ובתם.
שטרנברג שלמה, אשתו פעפי (גלעזער; (בוצאץ) והילדים.
שיפמן מיכל, אשתו רבקה ובן הרמן.
שיפמן ברכה (אשתו של זיסיה) והילדים: חיה, ניחה ובריל.
(בן חי בישראל).
שיפמאן רחל, בעלה דוד (רומאלוב) וילדיהם.
שלעזינגר חנה (מאלציס).
שלעזינגר משה־הירש, אשתו שרה (שטוק) והילדים.
שניטליך אסתר (אלמנה) והילדים מינדי ושיינדל (מבית פרישלנדר).
שכטר דינה־רייזה וילדיה צבי ובעריש.
שכטר חיים (שוחט), אשתו רבקה והמשפחה (בן אחד חי בישראל).
שכטר שלמה (שוחט), אשתו שרה ביק והילדים.
שפילר מטיס, אשתו רבקה והילדים יהודה ושמואל (לאסקוביץ).
שפיגל קונצי, אשתו איידל והילדים רוזה וניחה (נעצי), בעלה והמשפחה.
שפירא לייב (שבתיס), אשתו מלכה והילדים מוסי ויוטה.
שפירא מנדיל, אשתו (בז׳זן) והילדים מוסיה ואחרים.
שפירא בן־ציון, אשתו שיינצי (שיפמן) והילדים, שפרינצה ועוד.
שפירא איצי, אשתו רבקה (פינקלמן, יגולניצה) והילדים.
שפייכר הירש (עושה־חבלים), אשתו וילדיו: חנה, רייזל ואחרים.
שפייכר יוסף, אשתו גיציה והילדים (טרמבובלה).
שפייכר מנדיל, אשתו חנה והילדים.
שפייכר משה ומשפחתו (צ׳ורטקוב).
שקולניק שמואל־הירש, אשתו פרידה והילדים: מאלי, העני, זלמן ויינטה.
(בן אחד חי בישראל).
שקולניק שלמה, אשתו עניע והילדים: דבורה, יפה ויהודית.
שקולניק שלמה ואשתו ניחה.
שקולניק יוסל, אשתו בריינצי והילדים: גוני, יהודית ומלצי ועוד.
שקולניק אברהם, אשתו לייצי, בנם שבתי ושתי בנות.

הקדושים בישובים הקטנים מסביב

בני הכפר ראמישיבקה:

האמער פסח (בן אסתר פעלנער), אשתו והילדים.
האמער שלמה (של אסתר), אשתו והילדים.
דרימר רייזה ולאהקע והמשפחות.

בני הכפר רומאנובקה:

שטויב טויבה (ארנברג) והילדים: שיינדל, דולקה ומשה.
שטויב לאה (של ישראל) והמשפחה.
קרנקל, אשתו גיטה והמשפחה.
בידר דוד ואשתו רחל (סופר) והמשפחה.
גוטבאלד יעקב, אשתו שרה והילדים.

בני הכפר זוויניאץ:

הייטנר חיים והמשפחה.
הייטנר ירחמיאל והמשפחה.
הייטנר יוחנן והמשפחה.

בני הכפר ורבוביץ:

אפשטיין וולף, אשתו יענטע והילדים.
לנדסברג שמשון, אשתו שרה והמשפחה.
רוזנצויג בערצי, אשתו ביילי (המר) וילדים.
רוזנצווייג בריינצי והמשפחה.
רוזנצווייג לייזר־דודי, אשתו וילדיו.

בני הכפר לאסקוביץ:

אברהם יעקב, אשתו פערל והילדים: מנחם ומשה.
אפשטיין דוד, אשתו פייגה והילדים: רחל, חנה, יצחק ויעקב.
אפשטיין אפרים, אשתו פייגה והילדים: בריינה, מירצי ורחל.
אפשטיין שמואל, אשתו לאהקע והמשפחה.
אפשטיין יעקב, אשתו דבורה (שווארץ) והמשפחה.
בוני הערמאן, אשתו ואמו ציפי.
גוטוואלד יעקב, אשתו שרה ושני ילדים.
דעצקער וולף, אשתו דבורה והבת סימה; (גם ילד של אסתר, חניך).
דעצקער אריה, אשתו חנה והילדים: פנחס, קלמן וישראל.
טענענבוים וולוול, אשתו מחלה והילדים: איציק, בת־שבע, סוניה, זיסיה ובריינה.
דרעסלער זלמן, אשתו וילדיו: ישראל וגיטל.
יורמאן בנימין, אשתו רחל ושלושה ילדים.
יורמאן צירל ופסי והמשפחה.
בעקער ישראל, אשתו הניה והילדים: ליבה וגיטל.
בעקער נתן, אשתשו רוחצי ושני ילדים.
בילער רייזל והילדים :אבא ופייגה.
מונדשיין אברהם־יעקב, אשתו פערל ושני ילדים
(בת אחת חיה בישראל)
עלנער נפתלי והמשפחה.
עלנער שמואל־יעקב ומונקי.
פעדער ישראל (שוחט), אשתו והמשפחה.
פלדמן מרדכי, אשתו לייצי והילדים: מוני, משה ואחרים.
פעלדמן דוב, אשתו שרה והילדים: פנצי, מונצי ודולי.
פעלדמן, האב.
פרישלנדר שמשון, אשתו אסתר והמשפחה.
פרישלנדר ירחמיאל, אשתו יעטקה והמשפחה.
שור אפרים, אחותו שרה והמשפחה.
שור ברוך והמשפחה.
שור דוב, אשתו וילדיו.
שווארץ חיים, אשתו זלאטה והילדים דזעני וצבי.
שטראסברג מאיר, אשתו שרה והילדים: פעפי ובני.

הקדושים בישובים הקטנים מסביב

בני הכפר ראמישיבקה:

תאמער פסח (בן אסתר פעלנער), אשתו והילדים.

האמער שלמה (של אסתר), אשתו והילדים.

דרימר רייזה ולאהקע והמשפחות.

בני הכפר רומאנובקה:

שטויב טויבה (ארנברג) והילדים: שיינדל, דולקה ומשה.

שטויב לאה (של ישראל) והמשפחה.

קרנקל, אשתו גיטה והמשפחה.

בידר דוד ואשתו רחל (סופר) והמשפחה.

גוטבאלד יעקב, אשתו שרה והילדים.

בני הכפר זוויניאץ:

הייטנר חיים והמשפחה.

הייטנר ירחמיאל והמשפחה.

הייטנר יוחנן והמשפחה.

בני הכפר ורבוביץ:

אפשטיין וולף, אשתו יענטע והילדים.

לנדסברג שמשון, אשתו שרה והמשפחה.

רוזנצויג בערצי, אשתו בייל׳י (המר) וילדים.

רוזנצוויג בריינצי והמשפחה.

רוזנצוויג לייזר־דודי, אשתו וילדיו.

בני הכפר לאסקוביץ:

אברהם יעקב, אשתו פערל והילדים: מנחם ומשה.
אפשטיין דוד, אשתו פייגה והילדים: רחל, חנה, יצחק ויעקב.
אפשטיין אפרים, אשתו פייגה והילדים: בריינה, מירצי ורחל.
אפשטיין שמואל, אשתו לאהקע והמשפחה.
אפשטיין יעקב, אשתו דבורה (שווארץ) והמשפחה.
בוני הערמאן, אשתו ואמו ציפי.
גוטוואלד יעקב, אשתו שרה ושני ילדים.
דעצקער וולף, אשתו דבורה והבת סימה; (גם ילד של אסתר, הניך).
דעצקער אריה, אשתו חנה והילדים: פנחס, קלמן וישראל.
טענענבוים ולוול, אשתו מחלה והילדים: איציק, בת־שבע, סוניה, זיסיה ובריינה.
דרעסלער זלמן, אשתו וילדיו: ישראל וגיטל.
יורמאן בנימין, אשתו רחל ושלושה ילדים.
יורמאן צירל ופסי והמשפחה.
בעקער ישראל, אשתו הניה והילדים: ליבה וגיטל.
בעקער נתן, אשתשו רוחצי ושני ילדים.
בילער רייזל והילדים :אבא ופייגה.
מונדשיין אברהם־יעקב, אשתו פערל ושני ילדים (בת אחת חיה בישראל)
עלנער נפתלי והמשפחה.
עלנער שמואל־יעקב ומונקי.
פעדער ישראל (שוחט), אשתו והמשפחה.
פלדמן מרדכי, אשתו לייצי והילדים: מוני, משה ואחרים.
פעלדמן דוב, אשתו שרה והילדים: פנצי, מונצי ודולי.
פעלדמן, האב.
פרישלנדר שמשון, אשתו אסתר והמשפחה.
פרישלנדר ירחמיאל, אשתו יעטקה והמשפחה.
שור אפרים, אחותו שרה והמשפחה.
שור ברוך והמשפחה.
שור דוב, אשתו וילדיו.
שווארץ חיים, אשתו זלאטה והילדים דזעני וצבי.
שטראסברג מאיר, אשתו שרה והילדים: פעפי ובני.

פינה פרטית
תאריכים ותמונות

פריוואט ווינקל
פון דער אלטער היים

פינה פרטית
תאריכים ותמונות

פריוואט ווינקל
פון דער אלטער היים

פינה פרטית
תאריכים ותמונות

פריוואט ווינקל
פון דער אלטער היים

דפי הנצחה

לקהילת בודזאנוב

מנציחים:
גיזה ואהרון וויינפלד,
ארה"ב וקנדה.

הורינו
אברהם משה בן צבי - בריינה בת ברדכי מאיר (לבית שוצמן) ז"ל.
ניספו בגיטו טרמבובלה. ת.נ.צ.ב.ה.

הורינו ז"ל
אברהם ברטה

אחותנו ז"ל
לורה

מנציחות:
רבקה זילברמן (שפירא), ישראל.
טינה זילברמן (שרף), ארה"ב.

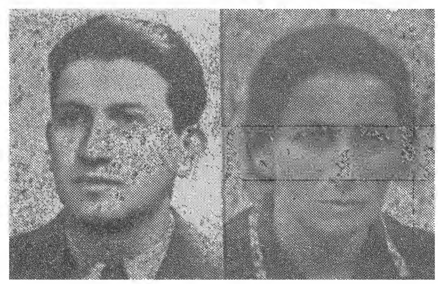

הורינו
בעריש וגולדה המר ז״ל.
נפטרו בבודזאנוב.
ת.נ.צ.ב.ה.

אחינו ד״ר שלמה המר ואשתו הנרייטה.
ניספו בגיטו צ׳ירטקוב.

מנציחים:
רייזל קירשן (המר), ארה״ב. חנה פרישרמן (המר), ישראל.
משה עומר (המר), ישראל.

אמי ז״ל
פרומה גרינשפן.
נספתה בשואה
בטרמבובלה

אחי ז״ל
מרדכי גרינשפן.
מניצולי השואה. נפטר
בישראל בשנת 1956.

ת. נ. צ. ב. ה.

מנציח:
דניאל גורן (גרינשפן), ישראל.

הורינו
משולם בלומנטל — פרל בלומנטל
(לבית פלנר)
אחינו משה ודוד.
אחיותינו: פרדל (אורדובר)
ויהודית ומשפחותיהם ז״ל.

מנציחים:
פני מנדלקרן (בלומנטל), אנגליה.
מכס בלומנטל, שווייץ.
יחזקאל בלומנטל, ארה״ב.

לזכר הורי:
ישראל ושרה וקסלבלט (לבית פלנר).
לזכר אחי יצחק (עם משפחתו) ושמואל.
ואחותי פפי.
ניספו בשואה, בטרמבובלה.
זכרונם לברכה.

מנציחה:
יונה גורן (וקסלבלט), ישראל.

ת.נ.צ.ב.ה.

גל־עד
לאבי שניאור פלנר ז"ל, ניספה בקופיצינצה.
אמי מיזיע ז"ל, לבית שטרובר.
אחותי איידל, בעלה מנחם ובנם נתן,
ניספו בסקלט.
אחותי סימה, בעלה חיים ובתם מירה,
ניספו בלבוב.
אחותי רחל, ניספתה בקופיצינצה.
ת. נ. צ. ב. ה.

מנציחה:
פנינה זנדבנק (פלנר), ישראל.

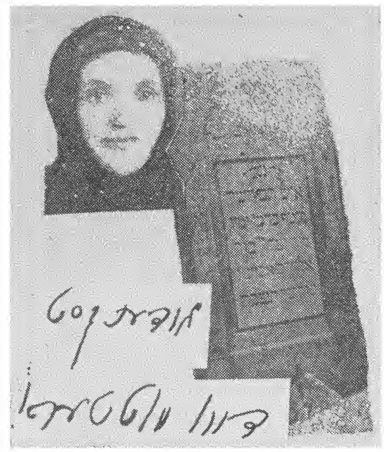
לזכר אבינו
דוד מורגנשטרן
נפטר בבודזאנוב.

אמנו
יוטע מורגנשטרן
נספתה בטרמבובלה.

אחינו חיים ואשתו סימה
וילדתם (לבית פלנר)
ניספו בלבוב.

אחינו גדליה ואשתו
ברטה וילדיהם,
ניספו בחורוסטקוב.

ת. נ. צ. ב. ה.
מנציחות: רחל מורגנשטרן (יסני) ומלכה (צינדר), ישראל.

ליד מצבת אבי איצי הנדל ז"ל.
אמי פעסי בת חוה לבית פלנר ז"ל.

אחי דוד הנדל ז"ל
ואשתו פייגה־רחל
לבית מלצר ז"ל,
וילדם יצחק ז"ל.
ניספו בטלוסטה.

אחי ישראל הנדל ז"ל,
אשתו לאה לבית פישבך ז"ל
וילדיהם דבורה וחיים ז"ל
ניספו ביגלניצה.

אחותי פעפי ובעלה חיים וויינגסט ז"ל
נספתה בשואה בבודזאנוב.

אחי משה הנדל ז"ל
אשתו פעסי ז"ל
וילדיהם דבורה
ויצחק ז"ל.
ניספו בבודזאנוב.

אחי שמעון הנדל ז"ל,
אשתו גיסיע
וילדיהם דבורה ולוסי
ניספו בגזימלוב.

ת. נ. צ. ב. ה.

מנציח:
דב הנדל, ישראל.

לזכרון נצח,

אבינו דוד הנדל ז"ל,

אמנו פייגה־רחל (לבית מלצר) ז"ל,

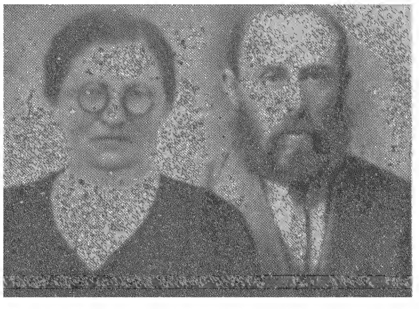
אחינו יצחק ז"ל

שניספו בשואה בטלוסטה.

ת. נ. צ. ב. ה.

מנציחים:
שלמה הנדל, ישראל.
מרדכי הנדל, ישראל.

לזכר הורינו
יוסף פרנקל ופסיה פרנקל (זומרשטיין) ז"ל.
אחיותינו: הדסה, ברטה וסוסיה
ושאר בני המשפחה הי"ד מיאנוב.
ניספו בידי רוצחים אוקראינים בכפר דרניובקה.
ביום ג' סיון, 1943.

מנציחים:
יצחק ואהרן פרנקל, ישראל.

ת. נ. צ. ב. ה.

דודי
לייבוש
בלייך
ז״ל

אמי　　　　　　　　　　אחיותי :
הינדה בלייך (לבית ליניאל) ז״ל　　　רייזל ז״ל　　　　שיינדל ז״ל
ניספו בשואה, בטרמבובלה

דודי :　שמעון ליניאל ואשתו רחל ז״ל.　　בתם　אסתר (אדזיה) ז״ל.　　בנם　ישראל (סאמק) ז״ל.
ניספו בשואה בבוצ׳ץ.
דודי : חיים, יהודה ומשפחותיהם. ניספו בשואה.

לזכר
מיכל
ליניאל
ואשתו
איידל
ז״ל

וילדיהם :
רחל　　　　בן־ציון　　　　אליעזר　　　　פאנצי

וכן : הינדה, מוטי, בבצי ודבורה — ומשפחותיהם. ניספו בשואה.
ת. נ. צ. ב. ה.

מנציחה :
צפורה הנדל (ליניאל), ישראל

המנציחה:
חנה זייף
(ליניאל),
ישראל.

לזכר אבי: שמשון־יהודה ליניאל ז"ל ואמי לאה ז"ל.
אחותי בילה (פרישלנדר) עם משפחתה. אחי ברל ושמואל
שנספו בשואה האיומה בטרמבובלה.
אחי: זאב (וולקי) נפטר בארגנטינה.
ת. נ. צ. ב. ה.

מנציחה:
נחמה גור־אריה
(דצקר), ישראל.
ליאון דצקר, (ארה"ב),
משפחות
אלכסנדר ומשה
שיצר, ישראל.

לזכר לייב־נטע דצקר ואשתו חנה (לבית שיצר)
וילדיהם יוסף וחוה, שניספו בשואה.
ת. נ. צ. ב. ה.

אבי
ישראל־
אברהם
אפשטיין
זכרונו
לברכה

אמי
מינדל אפשטיין
(לבית גליק) ז"ל
ניספתה בבלזץ.

אחיותי
רחל רייזל
ניספו בשואה בטרמבובלה

ת. נ. צ. ב. ה.

הורי אשתי :
שמואל גלר ז"ל (נספה בטלוסטה),.
נסיה גלר ז"ל, (נפטרה בישראל),
גיסתי : פרידזיה (פייגה) הלפרין ז"ל, נפטרה בארה"ב.
ת. נ. צ. ב. ה.

מנציח : מוני אפשטיין, ישראל.

הורי
שמואל-הרש
שקולניק
ואמי
פרידה
זכרונם
לברכה

מנציה :
אלחנן שקולניק,
ישראל.

אחיותי מלי, הניה וינטה
ניספו בשואה בטרמבובלה. ת.נ.צ.ב.ה.

לזכר עולם
האב : רייסברג אליהו מאיר (עצמותיו הועלו ונקברו בישראל),
האם : רייסברג חיה־רצה (לבית אפשטיין),
האחים : רייסברג פתחיה (פייסה) ואלכסנדר (זישע),
נולדו בוורבוביץ הכפר ונפטרו בנכר.
ת. נ. צ. ב. ה.

מנציחים המשפחות :
רייסברג (אפשטיין) חיים־לייזר
(ליאון) ואשתו איטה (מהעיר
ידניץ, בסרביה), ונצואלה.
(הנכדה של איציק־הרש הדיין).
רייסברג יצחק, ישראל.
אפשטיין מוניו, ישראל.

אבינו	אמינו
נפתלי ז״ל	חנה ז״ל
טרטר	טרטר

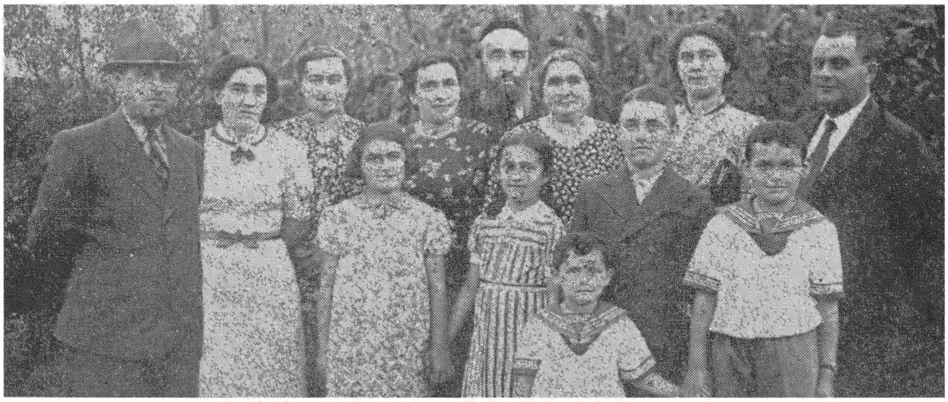

אחיותינו: מינציע ומאלציע ז״ל
ניספו בשואה, בטרמבובלה. ת. נ. צ. ב. ה.
מנציחות: דבורה פלפלי (טרטר), מטל אלבויר (טרטר)
שרה רוזנפלד (טרטר), ישראל.

מנציח:
אריה שיפמן־רוזנשטרוק,
ישראל.

לזכר משפחתי, שנספתה בשואה, בטרמבובלה:
הורי זיסיה שיפמן וברכה ז״ל,
אחיותי: שיינצי עם משפחתה, חיה־שרה, נחה.
אחי: דוב. ת. נ. צ. ב. ה.

הורינו: הירש וסימה גליק ז״ל,
אחינו יוסף, אשתו רבקה והילדים (טלומץ) ז״ל,
אחיותינו חיה ורחל עם משפחותיהם ז״ל,
בלימה לבית הלר ומשפחתה ז״ל,
שניספו בשואה. ת. נ. צ. ב. ה.

מנציחים:
מרים ממנוב (גליק), ישראל.
אהרון גליק, ארה״ב.

מנציחים:
דוד וישראל
שוורץ,
ישראל.

הורינו בערל שוורץ וחנה־עטל ז״ל,
אחותנו בתיה ובעלה משה רייס וילדיהם ז״ל, אחינו שמלקה ואשתו וילדיהם ז״ל. ת. נ. צ. ב. ה.

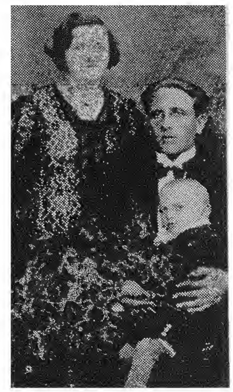
לזכרון נצח,
אבי וולף פינקלמן ז״ל, נפטר לפני השואה,
אמי חנה ז״ל, נספתה בשואה,
אחותי אדלה פרנס וב״ב ז״ל,
ניספו בשואה.
ת. נ. צ. ב. ה.

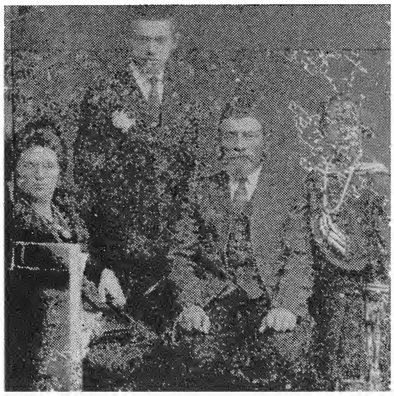
מנציחה:
רבקה פרל (פינקלמן),
ישראל.

מנציח:
בן־ציון לייזנר
(פיירשטיין),
ישראל.

משפחת פיירשטיין ז״ל
אייזיק רייזי ר׳ הערש
ניספו בצ׳ורטקוב.

לזכר משפחת גלזר:

הורי: ראובן גלזר ואשתו ז"ל, אחותי הנצי ובעלה ברוך ליכטנטל ובנם ז"ל.
דודי הרש־לייב ואשתו דובריש ז"ל, דודי מאלי ואשתו ריבה וילדיהם איצי וגוצי
עם משפחותיהם ז"ל. ת. נ. צ. ב. ה.

מנציח: שעיה גלזר, ארה"ב.

גלעד להורי אברהם ומלכה גלזר, שניספו בקופיצינצה,
אחי שלמה ומשפחתו, ניספו במילניצה,
שלום ויהודית ומשפחותיהם, ניספו בקוביביליק,
הינדה, זיסל, פפי ומשפחותיהם, ניספו בבודזאנוב.

ת. נ. צ. ב. ה.

מנציחה: לאה ווייסאדלר (גלזר), ישראל.

לזכר משפחת קוני שפיגל
ואשתו איידל,
ובנותיהם נצה ורוזה ומשפחותיהן
שניספו בשואה.
ת. נ. צ. ב. ה.

מנציחות:
אסתר אברמוביץ' (דצקר), ישראל.
פנינה שטויב (דצקר), ישראל.

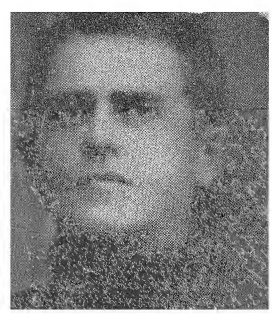
לזכר בני־עירנו שנפטרו בארץ

ת. נ. צ. ב. ה.

הרה"צ ר' אפרים זלמן הלפרין ז"ל.
נפטר בשנת תשכ"א (1961) בירושלים עיה"ק.

מנציחות:
הרבנית פרומה (המר), הבנות בארה"ב,
והמשפחה בישראל.

אריה עומר (המר) ז"ל
נפטר תר"ץ (1930).

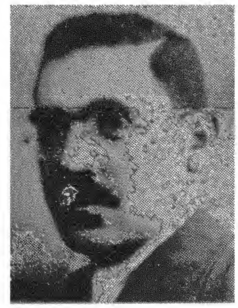
ד"ר ראובן עומר (המר) ז"ל
נפטר תשט"ז (1956).

יאיר בן משה עומר ז"ל
נפל במלחמת סיני תשי"ז.

מנציחות המשפחות:

חנה פרישרמן (המר), ישראל,
רייזל קירשן (המר), ארה"ב,
משה עומר (המר), ישראל.

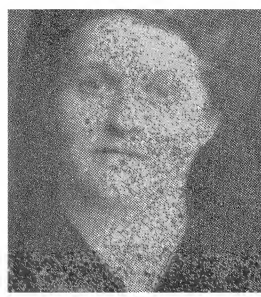
נתן ליניאל ז״ל
נפטר 1939.
מנציחים: אשתו יהודית,
הבנים אהרן וברוך ליניאל.

אהרן ליניאל ז״ל
נפטר בארה״ב.

מנציחים:
משפחות:
ליניאל והנדל
בישראל.
משפ׳ גליקמן,
בארה״ב.

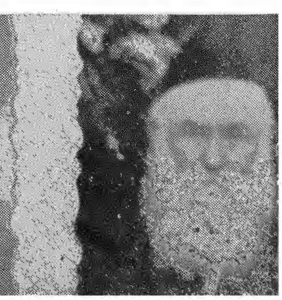

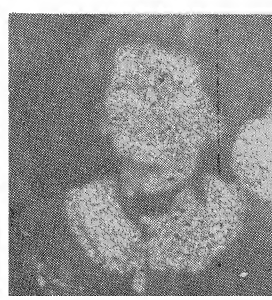

הורינו
מיכאל ליניאל ז״ל
נפטר 1964

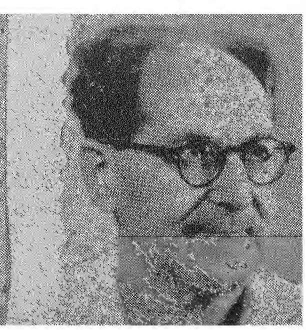
לאה ליניאל (לבית פייליך) ז״ל
נפטרה 1952

מנציחים:
הבנים יהודה ושמעון
ליניאל, ישראל.

הורינו
משה גדליה פייליך ואשתו רייזל ז״ל.

אחינו
שמעון בן־משה ז״ל
(פייליך), נפטר 1956.

יוליוס פייליך ז״ל
נפטר 1953.

מנציחים: אריה פייליך, ישראל. ברטה אורדובר (פייליך), אוסטרליה.

הורינו יצחק ולאה פינקלמן (לבית שטיינבוק) ז״ל.
נפטר 1954 נפטרה 1946

דודותינו: פרל ובלומה (לבית שטיינבוק) ז״ל

מנציחות: שושנה לין (פינקלמן) ושרה לנגר, ישראל.

הורינו

ר׳ דוד שלמה בן ר׳ ישראל
שטרסברג ז״ל
נפטר י״ז מרחשון תשי״ט,
חיפה

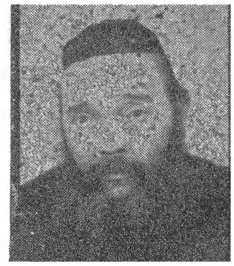
ינטה בת ר׳ שמואל-ברוך
שטרסברג (לבית ברגר), ז״ל
נפטר י״ב ניסן תש״ח
בירושלים

בתם
שרה-לאה מושקוביץ
(שטרסברג) ז״ל
נפטרה ט״ו מנחם-אב
תש״ט, בחיפה

נכדתם
אהובה מושקוביץ,
נפטרה ט׳ אדר א׳
תשי״א

ת. נ. צ. ב. ה.

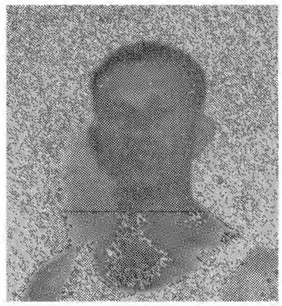
מנציחים: חנה (גוטמכר) רבקה (פיש), ישראל
אברהם שטרסברג, ארה״ב.

גבריאל יוחנן ז״ל
פרלמוטר
נפטר כ״ה אדר ב׳
תשכ״ז

הירש רטהויז ז״ל
(מוטלס)
נפטר 1960
מנציח:
דב עירון, ת״א.

יוסף שטויב ז״ל
נפטר 1938

משה ברגמן ז״ל
נפטר 1963
מנציחים: האלמנה
רייזל והילדים
מלכה ודוב.

רויזה נויפלד ז״ל
נפטרה 1948.
מנציח: בנה ישראל,
בתה זהבה.

ביילה ברדך (הלר) ז״ל
נפטרה 1964.

חדוה נוימן (דצקר) ז״ל
נפטרה 1965.

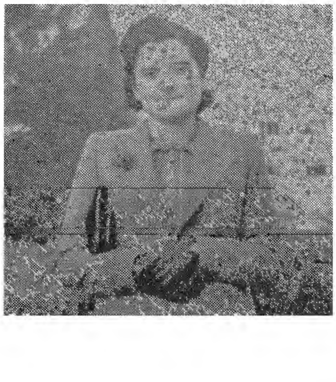

חנה סידרר (מרומנובקה) ז״ל
נפטרה 1956.

מנציחות:
האחיות פנינה ואסתר.

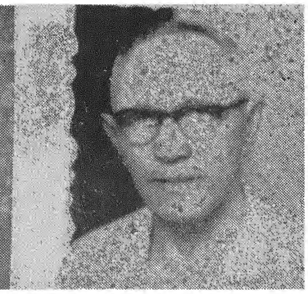

צפורה בייטל (לוסטהויז) ז״ל
מיאנוב
נפטרה 1963.
מנציחים: בעלה אברהם
והבנות מרים וחיה.

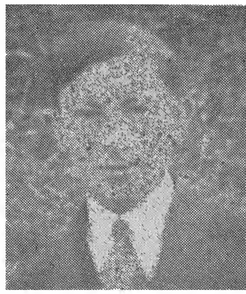

גניה קסטנברג (אקסלרד) ז״ל
נפטרה 1960.
מנציחות: רבקה ודינה.

ניצולי השואה שנפטרו בארץ

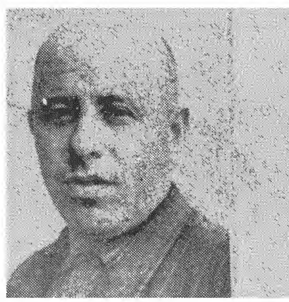
ליפא פריזנר ז״ל
נפטר 1963

פנחס שוורץ ז״ל
נפטר 1956

ישראל פישר ז״ל
נפטר 1962

ישראל שוורצבך ז״ל
נפטר 1956

ישראל גרינברג ז״ל
נפטר 1969

ז׳ניה פלנר — Jeni Fellner ז״ל
נולדה ביאנוב
(לבית אפלבוים)
נפטרה 1968 בארה״ב.
מנציחים: בעלה מוריס
והילדים: הינדה לוין וישראל פלנר.

סם קולין — Sam Colin ז״ל
נולד בטרמבובלה
נפטר בארה״ב 1966.
מנציחים: אשתו אנא, בנו ג׳ורג׳,
בנותיו פרל (Dulman) וג׳עי (Jelin).

ב י ש ר א ל

דב הנדל

בישראל אחרי השואה

בשנת 1943, בהגיע אלינו הידיעות הראשונות על זוועות הגרמנים נגד האוכלוסייה היהודית בפולין, ובתוכה משפחותינו ויקירינו שעזבנום שם — נחרדנו. אמנם, הלב לא האמין קודם, אולם כשהתחילו להגיע המכתבים הראשונים וחיפושי הכתובות של הפליטים, בני עירנו — ידענו פתאום, כי הפכנו לאבלים. הזעקנו מיד את יוצאי עירנו בודזאנוב שבישראל ובארצות־הברית לפעולות עזרה מהירה לאלה, שנשארו בחיים, ונודדים בעולם רעבים ועזובים.

אירגננו קופת עזרה הדדית ושלחנו חבילות לפולין ולרוסיה וגם עשינו הכנות לעזור לפליטינו, כאשר יגיעו לארץ־ישראל.

קטע מדו"ח בשנת 1944 :

ארגון יוצאי בודזאנוב נוסד לפני שנה ומונה 18 חבר בחיפה (כמספר הזה בת"א ובשאר המקומות), ששילמו מס חבר כחמישה חודשים — תרומה חד-פעמית ועשרה גא"י חודשית. זה כחצי שנה נחלשה הפעולה, כי גם חברי המקום אינם בעלי אמצעים מרובים. כתבו לבני-העיר באמריקה, ואולי בעזרתם יוכלו להרחיב את פעולת העזרה. אספו כתבות של 3 פליטים ברוסיה ושנים שנשארו במקום, אך גם הם וגם אלה שברוסיה אינם חושבים להישאר במקומם. בס"ה ידועים 42 שרידים מבני בודזאנוב, שחציים ברוסיה וחציים במקום. שלחו 4 חבילות לראשונים וגם 4 חבילות לנשארים במקום. כשראיתי שהפעולה הולכת ונחלשת, פרסמנו ב"דבר" את רשימת הניצולים (ביום 11.7) ודרשתי מן המכירים, שימציאו להם עזרה. הארגון עזר לעולים שבאו מסביבת עירם, מחורוסטקוב, וביחד עם יוצאי צ'ורטקוב תמכו בהם.

בועד : דב הנדל, אברהם פלפלי וחנה ליניאל.

בישראל הוקם "יד־ושם", רשות הזיכרון לשואה ולגבורה, שהתחיל לאסוף רשימות של קדושי השואה בצורה בודדת, ועל אירגוני הערים והעיירות הוטל לערוך רשימה גם של אלה, אשר לא השאירו זכר אחריהם.

בעזרתו של החבר נתן רוזנצווייג, שהגיע לישראל דרך קפריסין, התחלנו לערוך רשימה כזאת, כולה על־פי הזיכרון בלבד, ובדרך־הטבע, לא יכלה להיות מושלמת.

על־פי מכתבים ועל־פי סיפוריהם של פליטי השואה קבענו יום־זיכרון ואמירת קדיש לקרבנות השואה של עירנו — והוא ח' בסיון. ביום זה אנו מתאספים, לסירוגין, בתל־אביב ובחיפה להתייחד עם נשמות הטהורים שאבדו ואינם עוד.

כנס אזכרה בחיפה בשנת 1948.

ובשנת 1969 בחיפה.

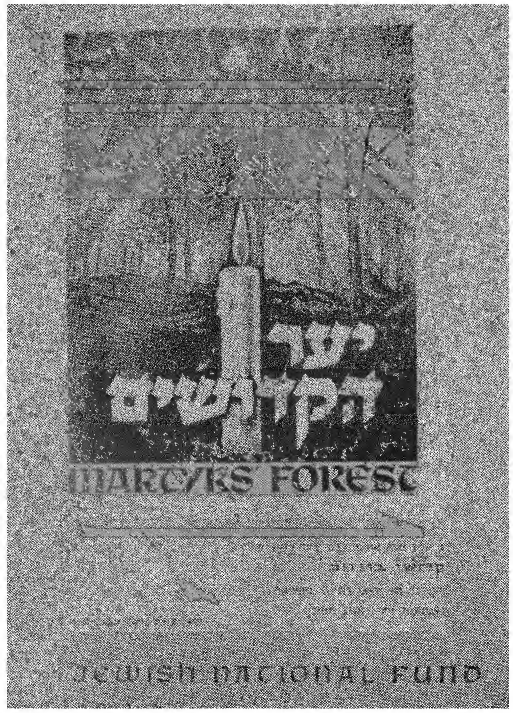

כנס אזכרה בגבעתיים עם א. שטרסברג מארה"ב.

אזכרה בחיפה בשנת 1966.

ביזמתו של בן עירנו, ד״ר ראובן עומר ז״ל, אספנו תרו־מות לשם נטיעת אלף וחמש־מאות עצים, ע״י הקק״ל, ב־יער הקדושים שבהרי ירוש־לים, לשם אנו עולים מדי שנה בשנה ומתייחדים ליד המצבה שבחורש ע״ש קהילת בודזאנוב.

בתמונה למטה:
נטיעה ביער הקדושים.

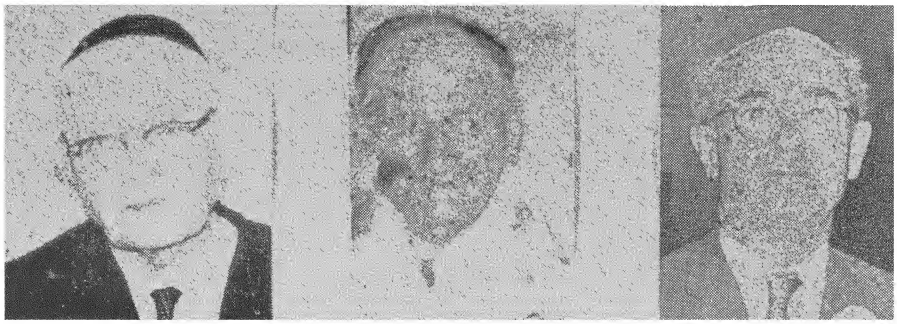

ליד המצבה
ביער הקדושים
(ד. הנדל וי. נויפלד)

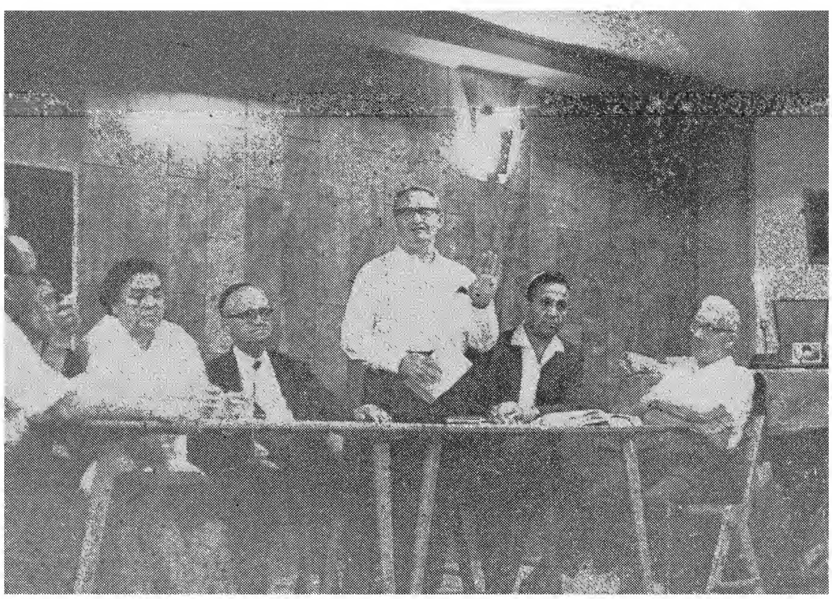
בהר ציון, במרתף השואה, קבענו טבלת שיש בין שאר קהילות ישראל שנכחדו על־ידי הצורר הנאצי י״ש.

קשרינו עם יוצאי־עירנו שבארצות־הברית נעשו הדוקים יותר ויש השפעת גומלין מהכא להתם, ולהיפך.

משה פלנר　　חיים דצקר　　א. שטרסברג
אורחים מה״לנדס־מנשפט״ בארה״ב, שביקרו בישראל.

כנס אזכרה בחיפה בהשתתפות אורח מארה״ב, אהרן ליניאל ז״ל.

כותב בן-עירנו אהרן וויינפלד מקנדה לאחר ביקור בישראל:

„עס איז א פארגעניגן אויסצודריקן א דאנק אלע בודזאנאווער פריינט אין ישראל פאר דער הארציקייט און פריינדליכקייט. אין אייער ווארימער סביבה האבן זיך אנגערופן די זכרונות פון אונזער יוגנט־צייט; צווישן אייך האב איך מיך פסיכיש אויפגעפרישט און גייסטיק געש־טארקט. די איינדריקן וועלן ביי מיר בלייבן אויף אייביק".

ובקשר להוצאת הספר:

„איך מוז קאמפלימענטירן דעם בודזאנאווער פארבאנד אין ישראל פאר דער נאבעלער אונטערנעמונג ארויסצוגעבן א בוך וואס זאל פאר־אייביקן דעם אנדענק פון אונזערע קדושים, אויפפרישן די עראינע־רונגען וועגן זיי און וועגן שטעטל בכלל. דערמיט אויך פארבינדן די לעבנגעבליבענע בודזאנאווער לאנדסלייט".

✶

אחרון, אחרון — הוצאת ספר זיכרון זה. בספר ניסינו למסור מעט מזעיר מן החיים התוססים שהיו ואינם עוד, כדי להשאיר לבנינו ולדורות הבאים עדות מזעזעת זו על מה שעוללו לנו חיות אדם בשואת מלחמת העולם השנייה.

מערכת הספר עם העורך מר יצחק זיגלמן.
מימין: ד. הנדל, צ. הנדל (ליניאל), י. זיגלמן, ג. לייזנר, י. נויפלד ומ. אפשטיין.

בודזאנוב כיום

ממכתבים, שהגיעו אלינו בשנים האחרונות מתושבים נוצרים בבודזאנוב, מתברר, שהרוסים הפכו את העיירה לכפר נידח, את "המרכז" חרשו וזרעו בו תירס, כל הבתים נהרסו מלבד בית־הכנסת, שהפכוהו למחסן תבואה, ולהבדיל הקלשטור (הכנסיה הקתולית) — לבית־מרפא לחולי־רוח.

בשני צידי הדרך ליאנוב בנו בתים, בשדות לכיוון קוביבליק נטעו עצים ובכפר זניסיניע הקימו בית הבראה; כל שאר הבתים הרסו עד היסוד.

מזעזעת הידיעה, שהרוסים חרשו את בתי הקברות היהודיים (בנוצרים לא נגעו לרעה!) ובמצבות השתמשו למדרכות ולגדרות. אכן, כל זה נעשה בשם האחווה והסובלנות ההדדית...

לקח השואה היווה גורם יסודי בהיחלצותם ובלהטם של בנינו במלחמת הקוממיות ובמלחמת ששת הימים. אכן, הלקח האיום הזה יוסיף ללוותנו ולא יתן דומי לנו.

כאן בישראל
בדמע ואון
ייחבשו הפצעים
וייבקע המעיין הנעול
ויפך...

ציון והערכה

להערכה מיוחדת ראויים **ד"ר הנריק אולריך ובנו פליקס** אשר תרמו מכספם לכנון קופת גמילות חסדים ע"י ארגון יוצאי בודזאנוב ולהוצאה לאור ספר-יזכור זה.

לזכר הרעיה והאם בת עירנו

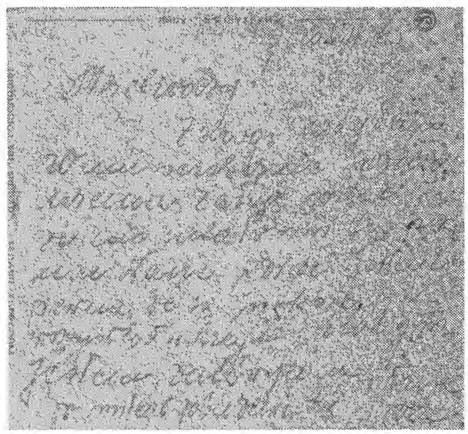
דבורה אולריך (בוכהולץ) ז"ל

בת ירוחם פישל (נפטרה כ"ח שבט תשכ"ז, 8.2.66)

...אחרי השואה האיומה — ממנה ניצלה בנס — נשאה תמיד בליבה ערגה להפגש עם אנשי בודזאנוב, אתם חיה בילדותה ובנעוריה.

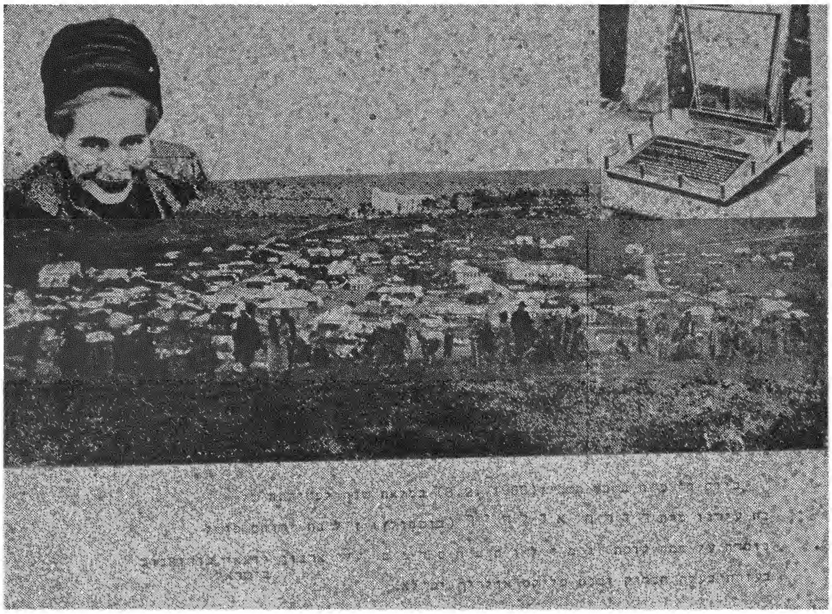
בשנת 1965 ביקרה בישראל והיתה מלאה התפעלות מהארץ ומאנשיה. אולם לא לזמן ארוך, כי מהלה ממארת הכריעתה והיא נקטפה בדמי ימיה.

ת. נ. צ. ב. ה.

עם המשפחה בגרמניה.

על רקע העיירה.

עם משפחתה בבודזאנוב לפני השואה.

דורה (הסטודנטית) עם
רייזי, חנה ומנס.

חוה, ישראל ואשתו הינדה.

תוכן הספר. אינהאלט פון בוך

Dov Hendel : "My Slaughtered Brothers", "My Hometown" and "In Israel".

Israel (Morgenstern) Shifman : "Budzanow as it was", "My Town' 'and "Persons".

Shimshon Melzer : "In the Shadow of the Rose" (poem) and "Doodi Kmils".

Yosef Kleiner : "Budzanow".

Shraga Gutmacher : "Rabbi Shlomo Eibshitz".

Israel Neufeld : "Memories and Episodes".

Simon Feilich (Ben Moshe) : "Types and Events".

Morris Fellner : "A Boy in Town'".

Rabbi itzhak Weisblum : "Rabbis of Budzanow".

Muni Epstein : "My Town", "Verbovitz" and "Wandering in Russia".

Nachman Blumenthal : "A Visit in Budzanow".

Jona Goren : "The Gordonia Youth Movement".

Zipora Hendel : "From Home".

Eliahu Shitzer : "A Family".

Dunio Ashenberg : "My Town Janow".

Gershon Leisner : "Budzanow Scenes".

Shaye Glaser : "Destruction of Budzanow" (in Hebrew and Yiddish), "Escape from Death" and "After the War".

P. Drabik, Ing. Engel, Dr. G. Colin and Dr. I. Weiselberg : "The Ghetto of Trembowla".

Abraham Buchholz : "Destruction".

Bronia Fleishaker (Levinson) : "A Girl in the Storm".

Yaakov Balaban : "The Destruction of Janow".

Leib Tcheret : "I Survived".

Esther Detzker (Abramowitz) : "How I Escaped from Hell".

Abraham Weinfeld : "Taking Jewish Property".

Who showed me mercy when trouble came?
Who rose in protest? Who fixed the blame
When they pinned on my coat the badge of shame...
When my children screamed as the ghetto fell
And Warsaw became a flaming hell?
When the ashes glowed hot at Buchenwald,
Who spoke? Who answered when conscience called?
Did you not hear when I cried to you?
When I died for you? I, the Jew...

from "Song of my People", by T. R. Nathan

We, the members of the Budzanow Organization in Israel have resolved to perpetuate the memory of the town, its people and its institutions.

To honour our dear ones, we have donated money to the National Fund (Keren Kayemeth) for the planting of fifteen hundred trees in the "Forest of the Nazi Victims" (Yaar-Hakdoshim) located on the Judea Heights, near Jerusalem.

We have also placed a memorial tablet on Mount Zion in Jerusalem's cellar of the holocaust (Martef Hashoa).

Every year on the Yuhrzeit (eighth day of the month of Sivan), we come together in Haifa or Tel-Aviv for Yizkor to say Kadish.

We have published this volume in which the history of Budzanow, its life and its tragic end is depicted. Several former Budzanow Jews have participated in this memorial volume, including the following:

Only a handful managed to escape. And many of these Jews were caught in the forests by Ukrainians and murdered. A few managed to return to Budzanow and hid in the homes of their Polish friends, or in the Klashtor (monastery).

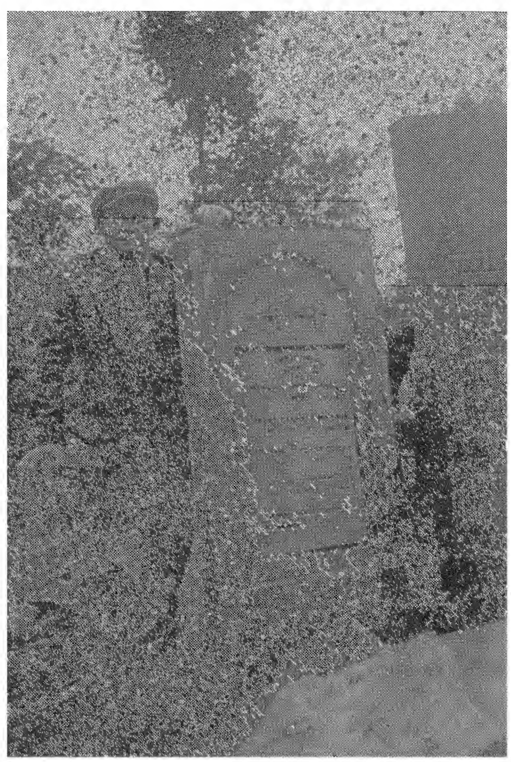
Of a total Jewish population exceeding 1,500 before the war, only 18 survived by the time the town was liberated by the Russians on March 23, 1944.

A few of these remaining Jews fled to the U.S.A. and Canada, and some came to Israel, their last station.

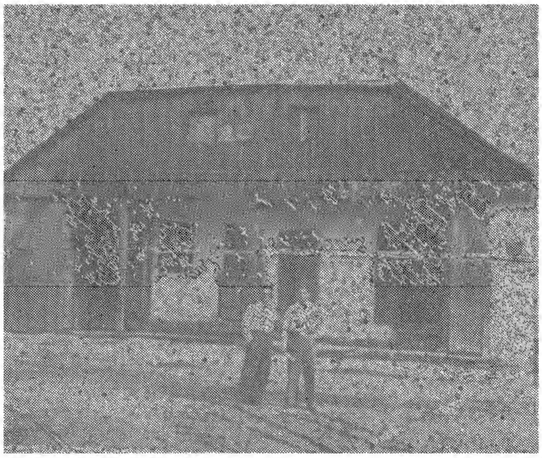
From letters received recently from Budzanow Christians, it was learned that many changes have taken place in the town under the Russian occupation, only a few houses remained, the town church has been converted to a mental hospital and the Synagogue is now a warehouse. Jewish graves have been smashed and the headstones used for building blocks.

All this leads us to accuse the Russian conquerors of attempting to destroy even the memory of our dear departed ones !

On the Budzanow Cemetery in 1937.

So we lived, a typical house in Budzanow

The Jewish citizens of Budzanow had been active in various movements — Haskala, Socialism, Communism, Hasidism and Zionism.

Hebrew was taught in the Jewish schools and, following the Balfour Declaration, came the activities of the Hechalutz Youth Movement. But emigration to Eretz Yisrael was kept at a trickle because the British Mandatory Government refused to issue immigration certificates to Jews. Many of these Jews were trapped in Europe, and consequently met their death during the Nazi holocaust.

With the arrival of the Germans, the cruel and merciless persecution of the Jews of Budzanow grew in intensity. Their freedom of movement was severely curtailed. First there were isolated murders of Jews. These were soon followed by the mass murder of hundreds of Budzanow Jews.

November 1942 was one of the darkest months in the history of the Jews of Galicia. During that month, all the Jews of Budzanow, Janow, Strusow, Mikulinic and other towns were gathered into a ghetto at Trembowla and murdered in cold blood. After being forced to dig giant trenches, the Jews were driven through the streets naked and shot dead. Their common grave is the network of trenches they themselves were forced to dig. This common grave is in the village of Plibanowka, not far from Trembowla.

DOV HENDEL
HAIFA

THE BUDZANOW MEMORIAL VOLUME

The town of Budzanow by Trembovla, near Tarnopol, Lvov region, is situated on the banks of the River Seret. The town itself sits in a valley that is surrounded by mountains which are covered with green in the summer and with ice caps in the winter.

Budzanow is an old town, probably dating back to the 16th Century. In those days, the town was frequently attacked by the Turks and the Tartars.

It was at the 1699 Peace of Carlovitz that the entire Podolia region came under the domination of the Poles. Then, 80 years after the first partition of Poland, Galicia was ceded to Austria. In the beginning of the 18th Century it was annexed to Russia. In 1815 Austria once again took over control of the region, until the outbreak of World War I.

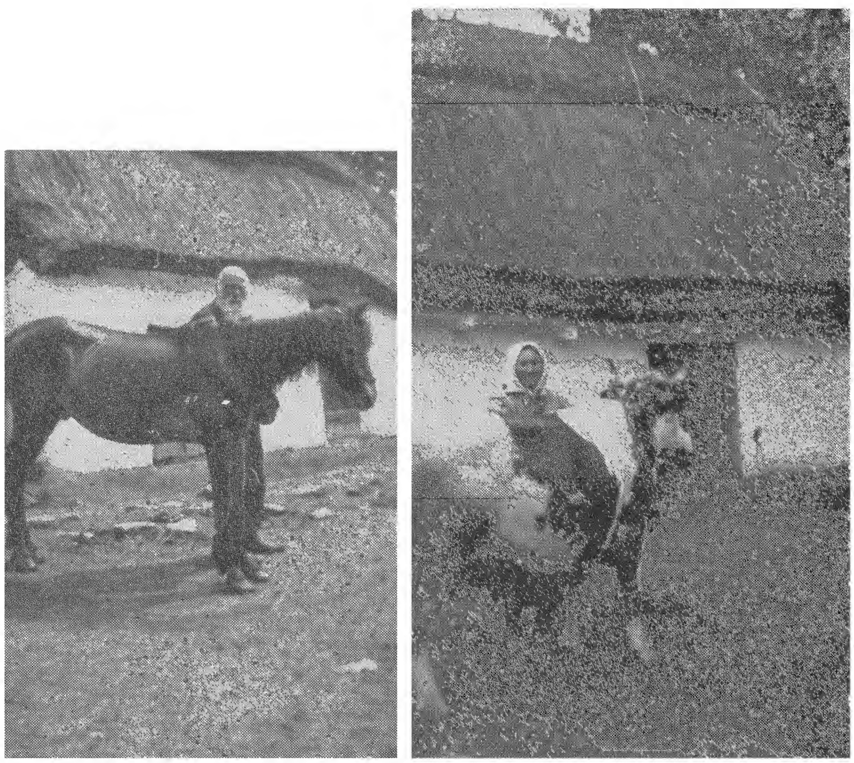
After the war, the Ukrainians ruled for a short period, eventually giving the region up to the Poles, who annexed it to the independent Polish State. The independent Poles ruled for nearly 20 years. By the time of the outbreak of World War II the Russians were the ruling authority, and they were in control until 1941, when hostilities broke out between Nazi Germany and the Soviet Union.

From the time the independent Polish State was established, the "Poland for Poles" campaign meant the systematic oppression of the Jewish population. First, they began to pressure the Jews with heavy taxes. Then, Government employment was closed to them. This drive against the Jews soon extended into private industry as well. Finally, Jews were driven out of the universities.

Soon, emigration of Jews was halted, and the economic situation became extremely serious.

they should go back home at once and leave Jews alone. They turned around and walked back. We never heard from them or any other peasants again.

I felt at that time and I feel now that the organization of this patrol was the result of Zionist ideology which had been spreading among the Jewish youth. Zionism stiffened our backbone. Previous generations of Jews suffered pogroms and did not fight back. We stood up and tried to oppose those who might be our enemies.

Jewish Farmer's from Verbovitz, near Budzanow

TAKING JEWISH PROPERTY

BY

ABRAHAM C. WEINFELD, U.S.A.

It seems to me that in a book commemorating a Jewish community those events should be included which deal with the entire community rather than with individuals' private lives, I shall tell the story of one such event.

The first year of the First World War, that is, the year 1914-1915, I spent in Budzanow, after graduating from a "gymnasium" in Stanislawow in the summer of 1914. Those were turbulent times due to the withdrawal of the Austrian army, the occupation of the town by Russian troops, and the subsequent re-entry of Austrian troops. There was fear that, quite apart from sufferings that may be inflicted by soldiers, the Jews in Budzanow might suffer from attacks or depredations by peasants living in near-by villages. There was quite a number of young Jewish fellows like myself who felt that some organization should be created to protect the Jewish community. Accordingly. about 20 or 25 of us organized a patrol which was to watch the approaches to the town at night. The only arms we had were sticks in our hands.

The patrol proved its usefulness on one occasion that I recall. A group of about 3 or 4 of us, including myself, patrolled a bridge over the Seret River which led into the town. One night, after midnight, we noticed a group of about 10 to 15 peasants, with empty sacks on their shoulders, coming into town over the bridge. We stopped them and asked them what they were doing. Their reply was that they were going into the town to take Jewish property. We asked them how they got that idea. The answer was that they had heard that it was permissible to take Jewish property and therefore they were going to do it. We told them that it was not permissible and that

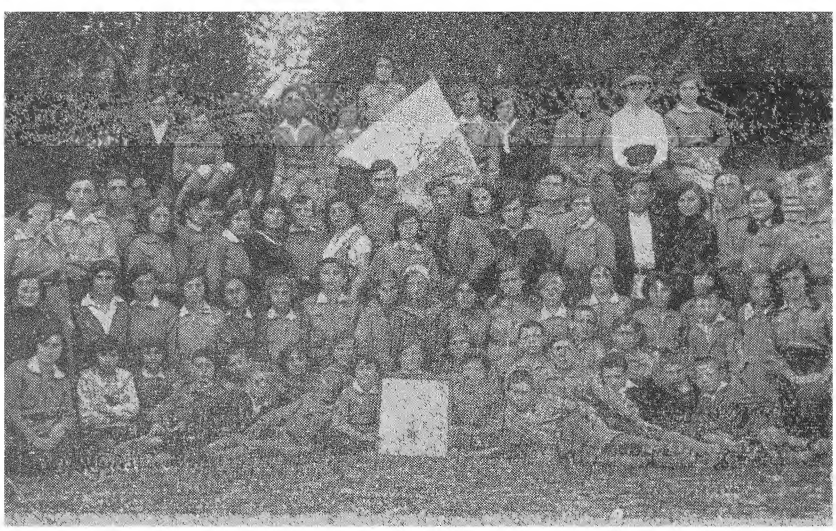
WE WILL NEVER FORGET

We will never forget the savage destruction of our people by the German, Ukrainian, and Polish murderers.

We will never forget the apathy and indifference of the "civilized" Christian nations while our brethren were gassed and slaughtered.

We cry out our ancient prayer : God, pour out thy wrath upon the nations which have shed the blood of our fathers, mothers, sisters and brothers.

"The Holocaust, which engulfed millions of Jews in Europe, proved anew the need to solve the problem of the homelessness and lack of independance of the Jewish people by means of their establishment of the Jewish State, which would open the gates to all Jews and endow the Jewish people with equality or status among the family of nations".

Youth Movement in Budzanow

FOREWORD

In dedicating this volume to the martyrs of Budzanow, we recognize the impossibility of translating into words the emotional impact of the catastrophe perpetrated by the Nazi-Satan. Stunned and bewildered we stand by the graves of the innocent. How does one measure the loss of a community, with its human and spiritual treasures ?

we humbly dedicate this book as a memorial to the dead of Budzanow, and to the holy ground of their unknown graves ; as a memorial to a way of life, a town spirit and folklore, to brothers, sisters, relatives, friends, all obliterated by the Holocaust ; as an eternal reminder to all our survivors, and their children, and children's children, of the evil of the Nazi Amalek.

Though twenty-five years have passed since this tragedy, we have searched the four corners of the globe to ensure maximum cooperation from as many survivors as we could locate, in order to be accurate in the description of events. Because of our own artistic limitations, we appealed to professional writers for their contributions, for which we are thankful.

We express our thanks to all those kind people who either directly or indirectly made the publication of this volume possible, and especially to Mr. Hendel Dov, Secretary of the Budzanow Society who headed this venture.

May all of them be blessed.

May this book serve as a final tribute and lasting monument to the heroic martyrs of our town.

VAAD SEFER BUDZANOW IN ISRAEL

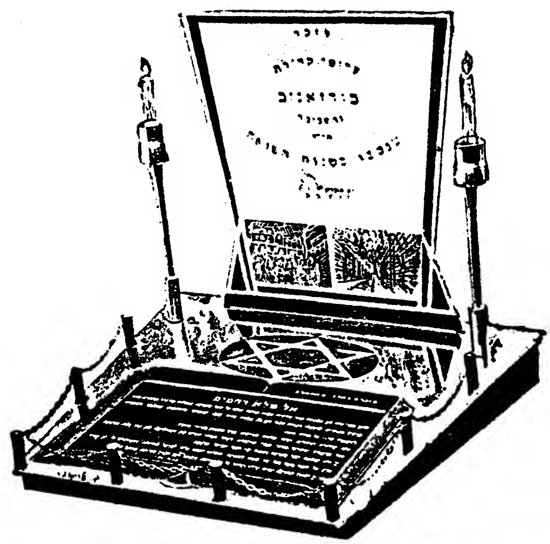
SEFER BUDZANOW

Edited by I. SIEGELMAN
Red.: HENDEL DOV, EPSTEIN MUNI, NEUFELD ISRAEL

PUBLISHED BY

IRGUN YOTZEY BUDZANOW IN ISRAEL
HAIFA 1968
ADDRESS OF RED.: HENDEL DOV, HAIFA, 12 RAMBAN STR., ISRAEL

תוכן העניינים בדף 310

(lf)

*PXW
(Budanow)
1968